

บทที่ 6

คุณค่าของพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคั้งที่ได้ศึกษามาแล้ว จะเห็นถึงลีลาการใช้ภาษาของพระองค์ในลักษณะต่าง ๆ ที่เป็นไปเพื่อจุดมุ่งหมายในการ สื่อสารที่มีความชัดเจน ตรงไปตรงมาเพื่อให้ผู้รับสารสามารถเข้าใจ “สาร” ที่พระองค์ ต้องการ”สื่อ”ได้อย่างถูกต้อง อย่างไรก็ตามความชัดเจนของภาษาในการสื่อสารนั้นยังได้ สะท้อนให้เห็นถึงน้ำเสียง อารมณ์ ความรู้สึกรของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และลีลาภาษานั้นมีความงดงามทางวรรณศิลป์ด้วย

ในบทนี้จะเป็นการศึกษาโดยการประมวลลักษณะเนื้อหาในพระราชหัตถเลขาและ ลีลาภาษาในการสื่อสารซึ่งสื่อให้เห็นความคิด อารมณ์ความรู้สึกของพระองค์คั้งกล่าวมา แล้ว มาศึกษาร่วมกันเพื่อจะให้เห็นว่าพระราชหัตถเลขานั้นเป็นวรรณกรรมที่มีคุณค่าใน ด้านลีลาภาษาและวรรณศิลป์ และมีคุณค่าในด้านอื่น ๆ ซึ่งแยกศึกษาคุณค่าใน 2 ด้าน คือ

1.คุณค่าด้านลีลาภาษาและวรรณศิลป์

- 1.1 ลีลาภาษาร้อยแก้วเพื่อการสื่อสาร
- 1.2 ลีลาภาษาร้อยแก้วเพื่อการเน้นย้ำ

2.คุณค่าทางวรรณกรรม

- 2.1 การสะท้อนทัศนคติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
- 2.2 คุณค่าทางอารมณ์
- 2.2 คุณค่าในการให้ความรู้

1. คุณค่าด้านศิลปภาษาและวรรณศิลป์

จากการศึกษาลักษณะศิลปภาษาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในพระราชหัตถเลขา นั้น ทำให้เห็นได้ว่าพระราชหัตถเลขาเป็นวรรณกรรมที่มีคุณค่ายิ่งในทางศิลปภาษา ในบทนี้จะชี้ให้เห็นคุณค่าทางภาษาเหล่านั้น ซึ่งทำให้ผู้อ่านพระราชหัตถเลขาได้รับประโยชน์ในทางศิลปภาษาและวรรณศิลป์

1.1 ศิลปภาษาร้อยแก้วเพื่อการสื่อสาร

พระราชหัตถเลขาถือเป็นรูปแบบใหม่ของการสื่อสารในสังคมไทย ดังได้กล่าวถึงแล้วในบทที่ 2 ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ไทยพระองค์แรกที่ทรงมีลายพระหัตถ์ถึงบุคคลต่าง ๆ ด้วยพระองค์เอง ลักษณะใหม่นี้คือ “พระราชหัตถเลขาเป็นวิธีการสื่อสารสมัยใหม่ที่พระมหากษัตริย์ทรง เล่าเรื่องส่วนพระองค์ แทรกกับความรู้สึกนึกคิด ตลอดจนแสดงอารมณ์ต่อเรื่องต่าง ๆ” (ดวงดาว ยังสามารถ, 2537:24) เพราะแต่เดิมมานั้นไม่ปรากฏหลักฐานลายพระหัตถ์ของพระมหากษัตริย์ที่ทรงมีไปถึงผู้ใด ที่ปรากฏนั้นมีเพียงพระราชสาส์น พระบรมราชโองการ และหมายรับสั่งเท่านั้น

จากการศึกษาศิลปภาษาและวรรณศิลป์ในพระราชหัตถเลขาที่ผ่านมา นั้นทำให้เห็นว่าพระราชหัตถเลขาเป็นรูปแบบการสื่อสารที่มุ่งหมายให้เกิดความชัดเจนแก่สารเป็นสำคัญ โดยมีการแสดงความคิดเห็นที่เปิดเผย ชัดเจน ตรงไปตรงมา ในหัวข้อนี้จึงมุ่งศึกษาเพื่อให้เห็นคุณค่าของพระราชหัตถเลขาในฐานะที่เป็นศิลปภาษาร้อยแก้วเพื่อการสื่อสารที่ดี ผู้ที่อ่านพระราชหัตถเลขานอกจากจะได้รับสาระความรู้และทัศนคติในด้านต่าง ๆ ของพระองค์แล้ว ยังจะได้อ่านงานเขียนร้อยแก้วที่งดงามด้วย

พระราชหัตถเลขาจัดเป็นวรรณกรรมร้อยแก้ว ซึ่งวรรณกรรมร้อยแก้วที่คตินั้นความสำคัญอยู่ที่ความชัดเจนของสาร “ในการพูดหรือการเขียน เราต้องการให้ฟังเข้าใจเรื่องราวที่เราพูดอย่างชัดเจนตรงตามที่เรต้องการ นี่เป็นเรื่องสำคัญอย่างยิ่งของการใช้ภาษา” (เปลื้อง ณ นคร, 2510:173) และ “ศิลปกระบวนความร้อยแก้ว หมายถึง ระเบียบแห่งการเรียบเรียงความให้ชัดเจน มีเนื้อความน่าฟัง อ่านราบรื่นไม่ขัดหู ยิ่งกว่านั้นต้องให้เรื่องมีน้ำหนักจับใจหรือสะกิดใจผู้อ่าน สิ่งเหล่านี้อยู่ที่การเลือกสรรคำ ผูกประโยค เรียบเรียง

ข้อความ” (เปลื้อง ฉ นคร,2499:21) ลักษณะภาษาร้อยแก้วเพื่อการสื่อสารที่ด้นั้นต้องมีความชัดเจนเป็นสำคัญ และมีการเรียบเรียงด้วยคำ ประโยค ข้อความอย่างสละสลวยซึ่งเป็นการงามทางวรรณศิลป์ของวรรณกรรมร้อยแก้ว คุณค่าทางลีลาภาษาและวรรณศิลป์ในพระราชหัตถเลขาณั้้นผู้วิจัยแยกศึกษาได้ดังนี้

1.1 ความชัดเจนจากการใช้ถ้อยคำจำนวน

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ถ้อยคำ จำนวน และ ภาพพจน์เพื่อสื่อสารในพระราชหัตถเลขาอย่างชัดเจน พระองค์ทรงเลือกใช้คำที่มีความหมายชัดเจนในการสื่อสารเพื่อความมุ่งหวังให้ผู้อ่านได้เข้าใจสารนั้นให้มากที่สุด ไม่ว่าจะเป็นคำแสดงความคิดเห็น คำแสดงความรู้สึก และคำแสดงความต้องการ นอกจากนี้ พระองค์ยังทรงใช้สำนวน และภาพพจน์เพื่อช่วยทำให้สารนั้นแจ่มชัด สึกซึ่งคมคายยิ่งขึ้น สารที่พระองค์สื่อออกไปจึงมีความกระชับของความหมายของสาร ทั้งในการเล่าเรื่อง การแสดงความคิดเห็น และอารมณ์ความรู้สึก ถ้อยคำที่มีพลังสามารถทำให้ผู้รับสารได้รับความต้องการหรือความรู้สึกของพระองค์ได้อย่างถูกต้อง ในบทที่ 3 นั้นผู้วิจัยได้ศึกษาภาษา แสดงความรู้สึก แสดงความคิดเห็น และแสดงความต้องการของพระองค์ซึ่งทำให้เห็นว่า พระองค์ทรงมีการแสดงออกทางความคิด และความรู้สึกอย่างตรงไปตรงมา เช่น รัก , ชอบ ,ยินดี, ไม่ชอบใจ, เสียใจ ซึ่งผู้รับสารสามารถเข้าใจความคิด ความรู้สึกได้ทันที สำนวนและภาพพจน์ก็จัดเป็นคำที่มีพลังเช่นกัน นอกจากนี้ “ร้อยแก้วที่ด้นนั้นยังต้องมี วิทยุณามแห่งถ้อยคำ” ซึ่งหมายถึงถ้อยคำที่มี “ชีวิตจิตใจ” ตรงไปตรงมาอย่างสุจริตใจ (เจือ สตะเวทิน,2510:89) เนื่องจากพระราชหัตถเลขาเป็นร้อยแก้วที่มุ่งหมายให้ผู้รับสาร เข้าใจสารนั้นอย่างถูกต้อง คำที่มีพลังหรือวิทยุณามแห่งถ้อยคำจึงต้องสื่อความคิดความรู้สึกของพระองค์ได้อย่างชัดเจน ตรงไปตรงมา และมีความหมายที่ดี เช่น

การที่ว่าได้ไถ่ถนอญเข้าเขมรให้เรียบร้อยกัน แลว่าค้อยเรียบร้อยลงทุกทีนั้น ข้าพเจ้าเห็นว่า ถ้าพระยาราชวานานุกุลยังตั้งอยู่ที่เมืองเขมรตราบโด ก็เห็นว่าจะเรียบร้อยไปได้ตราบนั้น ซึ่งจะท่าถูกถามไป ดังเช่นเป็นมาแต่หลัง เห็นจะยังเป็นไปไม่ได้ แต่ข้าพเจ้ายังวิตกอยู่ว่าพวกที่ไม่ชอบใจองค์พระนโรดมนั้น ถ้ายังมีความปรารถนาแข็งแรงในใจอยู่ แล้วก็จะ

เป็นเช่นงูมาดอบขบในที่มีด หรือระเซ้มาดอบกัด และเงือกมาดอบสูบในไต้ผ้า มักจะคิดก่อเหตุเมื่อยามประมาท ให้ผู้หนึ่งหรือผู้สองซึ่งเขาสำคัญว่าเป็นผู้คิดขวางความประสงค์เขานั้นเป็นอันตรายไปก่อนแล้วจึงจะทำไปตามความคิด ด้วยเข้าใจว่ามีเวลาเป็นช่องโอกาสมาก เพราะเห็นว่าเหตุนั้นกว่าจะทราบถึงกรุงเทพ ฯ ก็จะใช้วันใช้เวลา ก็จะเป็นเหมือนเช่นเขาว่ากว่าลั่วจะตูกงาก็จะไหม้ เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าขอกำชับมาว่า ตัวของพระยาราชวราวุฒตองคิดระวังตัวให้มาก อย่าไว้ใจคนง่าย ๆ ที่อยู่ที่ยังก็ดี ทางไปทางมาก็ดี หยุกอาหารที่จะกินก็ดี ระวังตัวให้มากกว่าระวังผู้อื่น ๆ อนึ่งถึงองค์พระนโรดมถ้าจะท่านุปรุงเขาแล้ว ต้องให้สติให้ระวังตัวให้มากกว่าก่อนเหมือนกัน ในเวลานี้เมื่อเห็นว่าเรียบร้อยดีแล้วพระยาราชวราวุฒตองและกองทัพไทยจะกลับเข้ามาเสียแล้วคิดไปก็ยังไว้ใจยากอยู่ เพราะต้องคำโบราณว่า

๐ ถ้วยโถแตกร้าวเอาภาวติด ถึงสนิทก็คงเป็นอันเห็นแผล
เมื่อใครพิจารณาเอาตาแล คงเห็นแห้วว่าแตกแยกที่กัน ฯ

เพราะฉะนั้นถ้าเมื่อไรการสงบเรียบร้อยแล้ว กองทัพฝ่ายเราคิดจะเลิกกลับมาจะต้องหยั่งจิตหยั่งใจ และพูดจาเอาความจริงใจของเจ้านายทั้งสองฝ่าย แยกย้ายปรึกษาข้างละทีหรือดูก่อน จะต้องคิดค้นผ่อนเสียให้จนเราไว้ใจได้เป็นแท้ว่าความวุ่นวายกันในอนาคตจะไม่มีเป็นแน่แท้แล้ว จึงจะเลิกทัพกลับมาได้ จะคิดกลับมาเสียเร็ว ๆ ไว ๆ ให้เป็นอันหยุดแล้วไปอย่างเจ้าพระยามุขมนตรีนั้นไม่ควร...เหมือนกันกับด้วยขามที่ถูกเคาะเบา ๆ หรือไฟถนอ่อน ๆ ให้ร้อนเล็กน้อยไม่ถึงแตกถึงร้าวถึงจะรานบ้างอย่างขามดังคโลกก็เป็นแต่ผิวไม่ตลอดถึงเนื้อ การจึงกล้าเป็นปรกติได้ ข้างฝ่ายเมืองเขมรนั้นแตกร้าวกันโตใหญ่ ถึงไกลก็ถี่ยกันเข้าได้ก็เหมือนขามแตกเอาภาวติด ยากที่จะไว้ใจ

(เล่ม 2, หน้า 61-63)

จากตัวอย่างพระราชหัตถเลขาข้างกล่าว จะเห็นว่าทรงแสดงความคิดเห็นต่อสถานการณ์ในเขมร ที่ทรงให้พระยาราชวราวุฒตองไประงับความวุ่นวายในเขมรจนเรียบร้อย แต่ก็ทรงเห็นว่าแม้สถานการณ์จะสงบเรียบร้อยแล้วก็ยังไว้ใจไม่ได้ทรงแสดงความคิดเห็น “วิตก” ถึงอันตรายที่อาจเกิดกับพระยาราชวราวุฒตอง จึงทรง “กำชับ” ให้พระยาราชวราวุฒตอง “ต้องระวังตัว” สถานการณ์ในเขมรแม้ว่าจะสงบก็ “ยากจะไว้ใจ” โดยเปรียบด้วยคำกลอน “ถ้วยโถแตกร้าวเอาภาวติดถึงสนิทก็คงเป็นอันเห็นแผล เมื่อใครพิจารณาเอาตาแลคงเห็นแห้วว่าแตกแยกที่กัน ฯ” นอกจากนี้ยังทรงเปรียบเทียบโดยใช้สำนวน “กว่าลั่วจะตูกงาก็จะไหม้” “ใช้วัน ใช้เวลา” กับการส่งข่าวสารระหว่างกรุงเทพ ฯ กับเขมรถ้าเกิดเหตุขึ้น

ดังนั้นการที่พระยาราชวราวุฒจะยกทัพกลับกรุงเทพฯ นั้นจะต้อง“หยั่งจิตหยั่งใจ” “พูดจา” “ปรึกษาหารือ” “คิดค้นก่อน” จน “ไว้ใจได้เป็นแท้” เสียก่อนว่าจะไม่เกิดเหตุการณ์วุ่นวายขึ้นอีกจึงจะกลับมาได้ จากตัวอย่างนี้จะเห็นว่าความชัดเจนของสารที่ทรงสื่อถึงพระยาราชวราวุฒนั้นประกอบด้วยคำที่สื่อความหมายอย่างชัดเจน ตรงไปตรงมา อีกทั้งมีการใช้สำนวนและภาพพจน์ที่ช่วยเสริมความแก่สารทำให้สารนั้นแจ่มกระจ่างมากยิ่งขึ้น ผู้รับสารย่อมเข้าใจสารที่ทรงสื่อถึงได้อย่างถูกต้อง นอกจากความหมายของสารที่ชัดเจนแล้ว ยังมีรสของความจากสำนวนและภาพพจน์ที่ชัดเจนงดงามด้วยการสร้างภาพแก่ผู้รับสาร ได้อย่างดี

การใช้ภาพพจน์เป็นสิ่งสำคัญในการเปรียบเทียบเพื่อให้ผู้รับสารได้เข้าใจ ภาพพจน์ที่ดีย่อมช่วยในการสื่อสารได้อย่างดีก่อให้เกิดภาพและรสชาติที่ดี ตัวอย่างจากพระราชหัตถเลขา เช่น

พระยาราชวราวุฒเมื่อจะไปในเดือน ๑๑ นั้น เห็นจะไม่รู้ว่าจะมีการใหญ่ในเดือนยี่ จะสำคัญเสียว่า เห็นจะมีต่อเดือน ๔ เดือน ๕ ตามเคยอย่างแต่ก่อน จึงไปคิดอ่านนัดหมายกับเธอให้ลงมารับศุภรณวัตถุที่เมืองกำแพงเมื่อเดือนยี่ขึ้น ๑๓ ค่ำ แล้วจะกลับขึ้นไปอภิเสกที่เมืองอุคงมิไชยเมื่อเดือนยี่แรม ๑๓ ค่ำ แถพระยาราชวราวุฒกลับเข้ามาถึงกรุงเทพฯ เอาความที่นัดหมายกันนั้นมาบอกแล้วมาชวนข้าพเจ้าออกไปเมืองกำแพงในเดือนยี่ บอกว่าเธอมาคอยรับอยู่แล้วจัดแจงแต่งที่ไว้รับข้าพเจ้าแล้ว ก็การที่แท้การเป็นเหมือนกับที่เขว่ากันว่า คนหนึ่งฝันคนหนึ่งแกล้ง ข้าพเจ้ากับพระยาราชวราวุฒ ต่างคนต่างไม่รู้การกัน พระยาราชวราวุฒไปพูดที่โน้นอย่างนั้นก็ด้วยสำคัญว่าในเดือนยี่ข้าพเจ้าว่างอยู่ จะมีการต่อเดือน ๔ เดือน ๕ ฝ่ายข้าพเจ้าสำคัญว่าพระยาราชวราวุฒจะรู้กำหนด ซึ่งข้าพเจ้าตั้งอยู่แล้วถึงจะไปกำหนดนัดหมายการอภิเสกก็คงจะกำหนดต่อเดือน ๔ ฤๅที่แท้พระยาราชวราวุฒจะรู้กำหนดที่ข้าพเจ้าตั้ง แต่จะสำคัญเสียว่าเป็นกำหนดเร่งการอย่างที่เคยเห็นมา เช่นแต่ก่อนที่ทอดโฉนคบาคหมายกัน การใด ๆ ถ้าจะมีข้างเช้าก็ว่าให้พร้อมแต่ในเวลาบ่าย ถ้าจะมีข้างบ่ายก็ว่าให้พร้อมแต่ในเวลาเที่ยง ก็คิดไหลเลื่อนไปนั่นแล

(เล่ม 1, หน้า 75-76)

จากตัวอย่างนี้การเปรียบเทียบดังกล่าวสอดคล้องกับสถานการณ์ของเรื่องที่เกิดความเข้าใจผิดต่อกันในการนัดหมายการอภิเสกองค์พระนโรดมระหว่างพระองค์กับพระยาราชวราวุฒ โดยทรงเปรียบเทียบความเข้าใจผิดกันว่าเป็นเหมือน

“คนหนึ่งฝัน คนหนึ่งแก้” ซึ่งช่วยให้การอธิบายเรื่องของพระองค์มีความชัดเจนมากยิ่งขึ้น นอกจากนี้พระองค์ยังแสดงความเห็นถึงการเตรียมการต่าง ๆ ว่า “การใด ๆ ถ้าจะมีข้างเข้า ก็ทำให้พร้อมแต่ในเวลาอย่างรุ่ง ถ้าจะมีข้างบ่ายก็ทำให้พร้อมแต่ในเวลาอย่างเที่ยง” ซึ่งทำให้ผู้รับสารมองเห็นภาพและเข้าใจความหมายของสารนั้นได้อย่างดี

1.2 ความชัดเจนจากการนำเสนอข้อมูล

ในการนำเสนอข้อมูลนั้นพระองค์ทรงนำเสนอได้อย่างชัดเจนในเรื่องราว หรือเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ทรงเล่า ซึ่งทำให้ผู้รับสารรู้สึกประหม่นได้เข้าไปอยู่ในสถานการณ์นั้นด้วย ภาษาร้อยแก้วเพื่อการสื่อสารในการเสนอข้อมูลนั้นเป็นการบรรยายเพื่อสร้างความเข้าใจที่ถูกต้อง ในพระราชหัตถเลขาที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงเล่าเรื่องราวต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นทั้งที่เกิดขึ้นกับพระองค์เองและที่เกิดขึ้นกับผู้อื่นให้แก่ผู้รับสารได้ฟัง การเสนอเรื่องราวมักใช้การบรรยายในการเล่าเรื่อง การเล่าเรื่องที่คนนั้นผู้อ่านต้องสามารถติดตามเรื่องได้อย่างไม่สับสน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีลักษณะการเล่าเรื่องที่ไม่ทำให้ผู้รับสารสับสน ในลักษณะต่าง ๆ ได้แก่

การเล่าตามลำดับเวลา

ครั้น ๗ วันอาทิตย์ขึ้นห้าค่ำเดือนเก้า พระองค์เจ้ามงกุฎเกล้าที่ชายแม่เพยป่วยเป็นโรคลงรากในเวลาอย่างรุ่ง อาการเหมือนกันกับกรมหมื่นมาศยาพิทักษ์ แก้วไข่มุกหลายครั้งเวลาบ่ายสองโมงก็ถึงชีพดับขยับ ได้ไว้ในโกษร่มนศปดั่งไว้ที่บ้านของเธอ ยังไม่ทันได้เผา ครั้นวันพฤหัสบดี ขึ้นหนึ่งค่ำเดือนสิบเวลาเช้า แม่เพยไออาเจียนเป็นโลหิตออกมามาก ออกทางจมูกออกทางปาก ได้ตัวสัตว์ออกมากับโลหิตตัวหนึ่ง มีการคล้ายตัวหนอนเล็กหางเป็นสามแฉก แต่หมอยังแก้ไขได้ก็ค่อยคลายมา โลหิตออกบ้างเล็กน้อย จางไปแล้ว ครั้น ๗ วันอาทิตย์ขึ้นสี่ค่ำเดือนสิบเวลากลางคืนเธอก็อยสบายไอห่างไปนอนหลับได้มาก ตั้งแต่เวลาสามยามไปจนถึงสามโมงเช้า ครั้น ๘ วันจันทร์ขึ้นห้าค่ำเดือนสิบ ตื่นขึ้นอีกเวลาสามโมงเช้า รับประทานอาหารได้ด้วยฝ่าขนาดใหญ่แล้วนั่งเล่นอยู่กับบุตรคนเล็ก ไอเป็นโลหิตออกมา แล้วเกิดเป็นโลหิตพุ่งพ่นมากเป็นที่สุด ออกทางจมูกทางปาก หลายด้วยแก้วกระบอก ไม่มีขณะหายใจ พอโลหิตมากแล้วชีพจรทั้งตัวก็หยุดทีเดียวไม่ฟื้นเลย

(เล่ม 1, หน้า 265-266)

การเล่าตามลำดับเวลาโดยการกำหนดเวลาที่ชัดเจนเป็นการให้รายละเอียดของเหตุการณ์และความเป็นไปของเรื่องราวได้อย่างดีและน่าสนใจติดตาม ผู้รับสารย่อมสามารถเข้าใจความเป็นไปเหล่านั้นได้อย่างดี

การเล่าตามเหตุการณ์

เมื่อ ณ วัน ๑๓๑๐ คำเวลาเย็นมีเหตุบังเกิดขึ้นเป็นที่ตกใจมากในพระบรมมหาราชวังนี้ เวลาบ่ายวันนี้ ข้าได้ออกไปดูนาที่ห้องสนามหลวง ตัวข้าขี่ม้าออกไป แต่ถูกข้า ๔ คน ยิงยาวลักษณะ หักมิชชา โสมาวดี ชายจุฬาลงกรณ์ ไปบนรถที่ข้าเคยขี่ ครั้นไปถึงที่ห้องสนามหลวงตงดูนาดูสวนที่นั่นแล้ว เมื่อกลับมาตัวข้าไปขึ้นรถกับลูก ๔ คน ด้วยกัน ขับรถกลับเข้ามาหาได้เข้าประตูพิเศษไชยศรีไม่ เคยลงไปดูการที่โรงทานนอก และดูการที่ป้อมอินทรัสมรจะก่อแท่นเป็นที่ยิงปืน ไปหยุดอยู่ที่โน้นนานจนเย็นจนค่ำ ข้าขับรถกลับมา ลูกข้า ๔ คนนั่งบนที่นั่งเต็มหมคนไม่มีที่นั่ง ตัวข้าอาหหลังยันบาะ เท้าทั้งสองยันหนักหน้ารถนั่งถอยมา เพราะเข้าของเล็ก ๆ น้อย ๆ ลูก ๔ คนหาประทุกมาเต็มชานหน้ารถ ไม่มีที่นั่งที่ยืน และทางที่ไปนั้นมีแต่จะชักรถเดี่ยวข้างขวาอย่างเดียว ไม่มีทางที่จะชักรถเดี่ยวข้างซ้าย เพราะฉะนั้นสายถ้อยข้างซ้ายชำรุดอยู่ด้วยค้ายที่เย็บหนังแถบสายถ้อยที่คล้องเหนี่ยวประวีนที่ปากบังเหียนม้าข้างซ้ายนั้นเปื่อยยุ่ยแล้ว หามีใครสังเกตไม่ ตัวข้าก็ไม่รู้เลย เมื่อรถตรงเข้ามาตามถนนประตูพิเศษไชยศรี ม้าก็เร็วเข้ามาตามตรง ข้าก็ถือสายถ้อยรวมเข้าทั้งสองสายมือเดียวหวังไว้เบาๆ ครั้นกระบวรมาถึงที่ทางเดี่ยวจะไปวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทวาทหารแห่เดี่ยวเข้าไปข้างนั้นแล้วยืนอยู่ตามเคย ครั้นรถมาถึงมุมทิมสงฆ์ก็เป่าแตรตีกองตามเคย ม้าก็กระโชกหนักเข้า ข้าเห็นกระโชกหนักกลัวรถนั่งบนรถจะกะมาตง จึงรั้งสายถ้อยพร้อมกันทั้งสองสายรวบอยู่ในมือเดี่ยวนั้นแรงหนักเข้ามา ม้าก็เดินเลี้ยวไปข้างซ้ายข้างเดียวข้างขวาขาดเสียแล้วข้าหาเห็นไม่ ด้วยหนังยังเกี่ยวอยู่ ข้าเห็นม้าเดินหน้าเขื่อนไปทิศทางข้างซ้าย จึงแก้บังเหียนข้างขวาชักหนักมาสายเดียว ปล่อยสายแถบก็หลุดออกมา ข้าเห็นแล้วก็ร้องให้คนช่วยก็ไม่มีใครช่วยทัน ข้างรถก็กระทบกับแท่นปากกลางต้นชัยพฤกษ์และรั้วล้อม กงข้างซ้ายก็ป็นขึ้นไปบนแท่นก่อด้วยอิฐ หลังคาประทุนรถกระทบปลายรั้วล้มเทมาข้างซ้าย ข้าก็ตื่นที่ฟังเพราะสายถ้อยขาดเสียแล้วไม่รู้ที่จะทำอย่างไร ตัวข้าก็นั่งถอยหนักแก้ตัวไม่ทันพลัดตกหกคะแคงลงมากับลูกทั้ง ๔ คน ตัวข้ากลัวรถจะทับตายเอามือขวาคว้าไว้ รถจึงทับได้ที่ตะคากข้างขวาแต่แขนซ้ายนั้นดักทับลงไปยกขึ้นไม่ได้ รถทับข้างขวาคกลงไปกับอิฐเสือกไป แขนซ้ายและตะคากก็ถลอกชำรอกเป็นแผลเจ็บหลายแห่ง แต่ตะคากข้างขวา

ข้าบวมห่อโลหิตกับชายโครงขวานั้น โสมมาดิพลัดตกทับลงจึงเจ็บช้ำออกเสียดไป ชายจุฬาลงกรณ์ศิระระแตกสามแห่งแต่น้อยลงแห่งฟกบวมบ้าง ยิ่งยาวลักษณะเท้าเคล็ดห้อย ยืนในเวลานั้นไม่ได้ ขัดยอกที่ต้นหลังด้วยแต่มีแผลเล็กน้อย โสมมาดิก็มีแผลบ้างหลังบวม แห่งหนึ่ง แต่ทักมิชษาป่วยมากจะเป็นอะไรทับก็สังเกตไม่ได้ หลังเท้าขวานึกขยับยืนโลหิต ตกมากทีเดียว

(เล่ม 2, หน้า 230-232)

การเล่าเรื่องตามลำดับเหตุการณ์นั้น ทำให้ผู้รับสารได้มองเห็น ภาพของเหตุการณ์และความเป็นไป พระองค์ทรงบรรยายให้รายละเอียดของเหตุการณ์ตาม ลำดับเรื่อง ทำให้ผู้อ่านไม่สับสน สามารถสร้างความสนใจให้ผู้รับสารติดตามเรื่องราวได้ อย่างดี

การเล่าโดยย่ออย่างสั้น

ครั้งวัน ๑๗, ๑๘ เฮอร์คยอนเฮกัปตันอาแลกแซนเดอร์ กับขุนนางมียศเป็น เซอร์ แลหมอรวมกัน ๘ นาย เข้ามาหาฯลฯ ในท่ามกลางเจ้าชายขุนนาง ฯลฯ ได้ปราศว่า ท่านมาด้วยด้วยส่งกระเบื้อง กี่ว่าไม่มีเหตุผลอันใดเป็นแต่ได้ฟังกิตติศัพท์ว่า พระเจ้า แผ่นดินฝ่ายไทยโปรดอังกฤษมาก จนหัดเรียนเขียนอ่านภาษาอังกฤษได้ เฮอร์คยอนเฮกอยาก เห็นอยากชมก็เข้ามา แล้วเวรที่จะต้องอยู่ในทะเลยังเหลืออยู่อีก ๕ เดือน แล้วจะกลับไป ลอนดอน จะได้กราบทูลแก่กวีวิกตอเรียว่า ได้เข้ามาเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินไทย ก็จะเป็นอัน ปราบรักษาทางพระราชไมตรี กรันออกจากที่ชุมนุมขุนนางแล้ว พวกนั้นได้ไปหา ฯลฯ อีก แห่งหนึ่ง รั้งกันอย่างอังกฤษ เฮอร์คยอนเฮกจึงว่าตั้งใจมานานแล้วว่า จะเข้ามาเฝ้าพระเจ้า แผ่นดินไทยและจะใคร่เฝ้าเจ้าข้างใน แต่หาได้มาทันเวลานั้นไม่ ทราบว่าเจ้าข้างในสิ้นพระ ชนม์เสียแล้ว เคียวนี้ได้ตั้งเจ้าข้างในใหม่ถวาย ถ้าตั้งขึ้นแล้ว จะขอเฝ้าให้เป็นเกียรติยศ ได้ ตอบว่า เจ้าข้างในใหม่ยังไม่มี กงสุลอังกฤษว่าเขกเข้ามาว่า น้องสาวของเจ้าข้างในเก่าที่ล่วง แล้วนั้นมีอยู่ให้มารับสำนับทแทนก็ได้ เฮอร์คยอนเฮกก็ใจ รั้งว่าจะขอเฝ้าเจ้าน้องข้างในเก่าให้ รับสำนับทแทน จึงได้ไปเรียกหม่อมเจ้าพรรณรายออกมาให้รับสำนับทด้วย

(เล่ม 1, หน้า 51-52)

การเล่าเรื่องโดยอ้างด้วยคำสนทนานั้นเป็นการให้รายละเอียดของเหตุการณ์อีกลักษณะหนึ่ง โดยทรงยกเอาด้วยคำสนทนาระหว่างพระองค์กับบุคคลที่ตามให้แก่ผู้รับสารได้ทราบ ซึ่งผู้รับสารย่อมมองเห็นและเข้าใจบรรยากาศของเหตุการณ์นั้นอย่างละเอียดชัดเจน ลักษณะการนำเสนอข้อมูลดังกล่าวนี้เป็นเหตุการณ์ที่ถ่ายทอดแก่บุคคลที่ 3 ซึ่งไม่ได้อยู่ในเหตุการณ์ด้วยได้รับทราบ แต่ผู้รับสารย่อมสามารถรับรู้บรรยากาศของการสนทนานั้นได้อย่างดี

การเสนอข้อมูลใน 3 ลักษณะในพระราชหัตถเลขาเป็นการเสนอข้อมูลที่ชัดเจนแก่ผู้รับสารโดยการให้รายละเอียดอย่างมาก ซึ่งนอกจากจะทำให้ผู้รับสารรับรู้และเข้าใจเรื่องราวแล้ว ยังเป็นการสร้างภาพแก่ผู้รับสารให้สามารถจินตนาการตามการบรรยายนั้นได้อย่างดี ยิ่งนับเป็นลักษณะการสื่อสารที่ดีในการให้รายละเอียดของการนำเสนอข้อมูล อีกทั้งเป็นการนำเสนอข้อมูลอย่างเป็นลำดับไม่สับสนเพื่อเป็นข้อมูลหากจะมีการแสดงความคิดเห็นหรือวิพากษ์วิจารณ์ต่อไป

1.3 ความชัดเจนในการแสดงความคิดเห็น

ในพระราชหัตถเลขามีลักษณะของการแสดงความคิดเห็นอยู่มาก ซึ่งในการแสดงความคิดเห็นของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น พระองค์จะทรงนำเสนอข้อมูลแก่ผู้รับสารก่อน จากนั้นจึงแสดงความคิดเห็นอย่างชัดเจน ตรงไปตรงมา ในการแสดงความคิดเห็นนั้นพระองค์จะทรงให้เหตุผล ซึ่งข้อดีข้อเสียของเรื่องนั้น ในการเขียนเพื่อแสดงความคิดเห็นนั้น “ผู้เขียนอาจแสดงความคิดเห็นอย่างเดียวหรืออาจให้คำแนะนำ ข้อคิดหรือข้อเตือนใจด้วยก็ได้แต่ต้องมีข้อเท็จจริง มีการชี้แจงเหตุผลอย่างถูกต้องชัดเจน” (วัลยา ช่างขวัญยืน, 2538:49) และ “การแสดงความคิดเห็นมีจุดมุ่งหมายเพื่อให้ผู้อ่านเห็นด้วย และอาจมีลักษณะของการแสดงความคิดเห็นในเชิงวิจารณ์ ซึ่งเป็นการแสดงทัศนคติหรือความคิดเห็นทั้งในด้านบวกและในด้านลบ หรือทั้งข้อดีหรือข้อบกพร่อง การวิจารณ์ที่ดีต้องมีเหตุผลไม่ใช่ว่ามาจากความรู้สึกเท่านั้น” (รินฤทัย ตั้งจันทน์, 2526:29)

ในพระราชหัตถเลขาซึ่งมีลักษณะของการแสดงความคิดเห็นและการวิพากษ์วิจารณ์นั้น สิ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนำมาใช้ช่วยสนับสนุนความคิดเห็นได้แก่ การแสดงเหตุผลประกอบ การเปรียบเทียบ การให้ตัวอย่าง ซึ่งทำให้

การแสดงทัศนคติของพระองค์มีความน่าเชื่อถือ ตัวอย่างเช่น พระราชวิจารณ์สถานการณ์ทางการเมืองของพม่า ในพระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงวงศาธิราชสนิท

การอังกฤษรบกับพม่านั้น ถ้าคนที่เมืองไกล ๆ ไม่รู้กำลังอังกฤษว่าเจริญขึ้นกว่าแต่ก่อน ไม่รู้กำลังพม่าว่าตั้งแต่เสียเมืองแก่อังกฤษในปีออก ฉศก ๑๑๘๖ มานั้นแล้ว จะมีที่ไหนได้ทุนรอนกำลังบ้านเมืองมาแต่ไหนก็หาไม่เช่นนั้น ก็จะคิดเห็นไปบ้างว่าชรอยพม่าเดี๋ยวนี้จะกำลังเจริญขึ้นกว่าครั้งแผ่นดินเจ้าจ๊กโกทำศึกกับอังกฤษครั้งโน้นแล้ว ถึงอังกฤษก็ตั้งอยู่ใกล้พม่ารอบด้าน คือ เมืองเบงกลา เมืองกะแซ เมืองอัสสัมด้านเหนือ เมืองยะไข่ ด้านตะวันตก เมืองเมาะตำเดิม เมืองทวาย เมืองมฤท เมืองตะนาวซังตะวันออกเฉียงใต้ใกล้เขตแดนทุกทิศก็ดี ชรอยพม่าจะรู้เป็นแน่ว่าอังกฤษจะมีกำลังถอยน้อยกว่าตัวตง ถึงแม้เป็นเมืองชานนมาถึง ๒๘ ปีแล้ว ครั้งนี้จึงคิดพร้อมใจกันต่อสู้อังกฤษอีก แต่ซึ่งใครจะเห็นไปดังนี้ฉันผินึก เห็นจะมีแต่ความคิดของถาวเชียงตุงเชียงรุ่ง ถาวพานกระมัง

แต่ที่จริงนั้นการครั้งนี้ก็เกิดขึ้นเพราะไว้อย่างหนึ่ง ชัดสนอย่างหนึ่งของพม่า เพราะแต่เดิมเข้าเมืองอย่างกึ่งถือว่าถูกค้าฝรั่งเศสอเมริกาไม่ได้อยู่ได้ร่วมชงของอังกฤษ เป็นแต่ถูกค้ามาห่าง ๆ เห็นจะมีชานานน้อย จึงทำข่มเหงตามอำเภอใจตัว ด้วยเข้าใจว่าอังกฤษจะไม่เอาเป็นธุระ ถ้าพวกแขกเทศถูกค้าที่อยู่ได้ร่วมชงอังกฤษก็สำคัญเสียหมิ่น ๆ ว่าแขกคอกมิใช่อังกฤษ จึงข่มเหงเอาอาญาประโยชน์ของตัวไม่กล้าจะเกิดความ ครั้นเมื่อเข้าเมืองฝรั่งเศสไปว่ากับเมืองอังกฤษว่า เมืองพม่าอังกฤษได้มาทำสัญญาไว้แต่ก่อน ให้อังกฤษต่อว่าความถูกค้าฝรั่งเศสให้ ถ้าไม่ต่อว่าฝรั่งเศสจะยกมารบพม่าเอง

ฝ่ายอังกฤษถัวเมืองพม่าจะเป็นของฝรั่งเศสเข้ามาคั้นกับเขตแดนบ้านเมืองทั้งปวงของอังกฤษที่จะได้ตั้งไว้ใกล้เคียงพม่ารอบด้าน จึงรับพระสั่งให้เจ้าเมืองเบงกลามาต่อว่า เมื่อบังคับเข้าวิลาตลงมาถึงเบงกลาแล้ว ถูกค้าอเมริกัน แลถูกค้าแขกเทศเป็นอันมากก็มาฟ้องเข้าอีก เจ้าเมืองเบงกลาจึงให้หนังสือมาถึงเจ้าอังวะและให้กรมโมโคลาบาตมาต่อว่าที่อย่างกึ่งจะให้พม่าใช้เงินให้ถูกค้าตามฟ้องที่ว่าพม่าเก็บบริบเอาสิ่งของเขามา

ฝ่ายพม่าไม่ยอมเสียเงิน คิดแก้ไขด้วยความคิดบ้าง ว่าถอดเจ้าเมืองอย่างกึ่งทำโทษให้แล้ว ที่จะชำระเงินทองให้ไม่เป็นธุระเจ้าอังวะ ๆ ตั้งเจ้าเมืองอย่างกึ่งมาผิดก็ได้ถอดทำโทษให้อังกฤษแล้วเป็นแล้วกัน ที่เงินที่เกี่ยวข้องนั้น ใครเอามาก็ไปเอากับคนนั้นเถิด ครั้นอังกฤษไม่ฟังว่าข่มขู่ต่อไปไม่เลิกแล้วเสีย ก็ไม่ใคร่ออกมาหา พาโตว่าผู้มาเป็นคนเมฆาสุรา มีหนังสือไปเบงกลาว่าให้เปลี่ยนคนเจรจาความเมืองมาใหม่ คิดอุบายขวาง ๆ ไปด้วยฤทธิ์ไฉนทั้งนั้น

ครั้นเจ้าเมืองเบงกลาโกรรแต่กองทัพมา ครั้นจะยอมก็จะต้องเสียใช้ค่าทุน
ทัพที่ยกมามากมายนัก ไม่มีเงินจะใช้จึงต้องคุะคะทำทายเป็น แลต่อสู้ไปตามจน

ครั้นภายหลังฟังดูก็เห็นว่า โพรพดแลแม่ทัพนายกองพม่าทั้งปวงไม่เต็มใจ
สู้ ขัดเจ้าไม่ได้ก็มา ฝ่ายเจ้าเล่าก็ไม่ได้ยินว่าใช้สติปัญญาปฏิบัติตามเหตุผล คิดเอาแต่การ
คร่ำจะกดขี่พม่าที่อยู่ในอาณาคนให้มาต่อสู้ด้วยกัวอาญาอย่างเดียว จนแม่ทัพคนหนึ่งซึ่ง
เจ้าอึ้งวะจะเอาโทษว่าสู้อังกฤษไม่ได้นั้น หินมาเข้าด้วยอังกฤษเสียบกับคนที่ในกองทัพสัก
๑๐๐๐ เศษ แลฟังข่าวดูได้ยินว่า พวกเมืองอึ้งวะเมื่อได้ยินว่าในกองทัพอังกฤษเกิดความใช้
มากลงรากทุมก็ดีใจว่าเทวดาช่วยข้างพม่า ฤาเมื่อแอดมิราลออกเตอร์แม่ทัพเรือผู้ใหญ่ใน
อังกฤษมาป่วยตายลงที่เมืองปรอน เห็นเรืออังกฤษทุกลำซัดกริ่งเสาเสว้าโศก สำนับตาม
ธรรมเนียมเขา ก็ดีใจว่าแม่ทัพอังกฤษตายเสียแล้ว เห็นจะไม่มีใครบัญชาการ จะกลับเป็นทุม
ข้างพม่า ฟังดูมีแต่การโง่ ๆ บ้า ๆ ทั้งนั้น เมื่อรบครั้งก่อนพม่าคอยสู้อังกฤษอยู่ได้แต่ทุมเหง
ทุมเหงหลายวัน ครั้งนี้ไม่ได้ยินสักแห่งว่าพม่าต่อสู้อังกฤษอยู่ได้ข้างหน้าหัวเมือง

ฉันทาคณะนการว่าในเมืองอึ้งวะครั้งนี้ ถ้าทัพอังกฤษจวนใกล้เข้าไป ที่จะมี
ใครมาเกลี้ยกล่อมยินยอมทำสัญญาเหมือนครั้งก่อนเห็นจะไม่มี เจ้าอึ้งวะเมื่อเต็มทีเข้าก็เห็น
จะเป็นบ้าคร่ำไม่ได้เรื่องจนเขาจับฆ่าเสีย ฤาส่งให้อังกฤษอย่างเจ้าดังกา ฤาจะลาบวชจะหนี
จะฆ่าตัวตายเสีย เมื่อเป็นดังนี้ผู้ที่รับเป็นเจ้าแผ่นดินพม่าต่อไปเห็นจะไม่มี เพราะไม่มี
กำลังจะต่อสู้อังกฤษแลทุมรอนที่จะใกล้เกลี้ยเกลี้ยกล่อมให้ความแล้วก็คงจะวุ่นกันไม่ช้าวัน
ในปีนี้เป็นแน่ แต่ข้างฝ่ายอังกฤษนั้นเขามาทำศึกครั้งนี้ก็ไม่อยากได้เมืองอึ้งวะดอก อยากจะ
เอาชนะเอาเงินใช้ ฤาเขตรแดนใกล้ทะเลเป็นที่ค้าขายเท่านั้น เมื่อเมืองพม่าอึ้งวะเป็นดังว่า เขา
จะทำอย่างไรรั้น ฉันทาคณะนการไม่ถูกเลย ยังไม่รู้ความคิดเขา

แต่ฝ่ายเราครั้งนี้ เพราะเหตุที่มีศึกพม่ากับอังกฤษดังว่ามานี้ การที่เรา
ประสงค์จะเอาไชยชนะแก่เมืองเชียงตุงนั้นก็เป็นการเข้าช่องแสบ อยู่ในหว่างงำมัดเข้าเฉพาะ
ในปีนี้จริง ๆ จะรู้ที่ทำอะไร เพราะว่าเมืองเชียงตุง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ท่านได้ให้เมืองเชียงใหม่ทำไว้ครั้งหนึ่งแล้ว ไม่ช้าพอสิ้นแผ่นดินท่านลงมา เรามาได้แผ่นดิน
ถ้าจะนั่งเสียไม่คิดอ่านต่อไปให้สำเร็จก็จะเสียเกียรติยศ นานาประเทศที่รู้ความแก่ก็จะสำคัญ
ว่าเราฉลาดมีอำนาจน้อยกว่าท่าน ไม่ทำการทัพศึกสงครามได้

ถ้าพม่าไม่มีความกับอังกฤษ ฤาเป็นความก็ว่ากล่าวแล้วกันเสียไม่ร่อยหรือ
ยับเยิน เมื่อภัยมีกับเมืองเชียงตุงเขาก็คงให้กองทัพมาช่วย การก็จะมากไปหน่อยหนึ่ง ถึง
กระนั้นก็ควรเราจะทำให้ได้ช่วยมานะรักษาเกียรติยศและจะได้ทำขุนนางของเราให้เคยการ
ทัพศึกไว้ไม่ให้สิ้นบุญคนรู้คนเคยการสงคราม ก็ถ้าพม่าได้ล้อมรบกับอังกฤษมาจนร่อยหรือ

เสียชีวิตแลเขตแดนแล้วจึงเสร็จความกัน เมื่อเป็นเช่นนั้นการก็เป็นทีข้างเรามากขึ้น แต่ถ้าปีนี้ฝ่ายเราไม่สบาย ฝ่ายญไม่บริบูรณ์เสบียงอาหารขัดสน เราจะครอรวบรวมเสบียงอาหารต่อปีอื่นสบายสะดวกแล้วจึงจะทำได้ จะผัดการต่อปีอื่นก็ควร แถการครั้งนี้เมืองอังวะแลเขตแดนพม่าข้างเหนือก็เป็นไข้หนักงอมแล้ว ทิจะไม่ตลอดจนปีหน้า ถ้าเราจะว่าจะทำแก่เมืองเชียงตุงยังไม่ได้ในปีนี้ เพราะขัดสนเสบียงอาหารจะผัดการว่าต่อปีหน้าคงเชื่อว่าแก่ฉันทครั้งหนึ่งทีนี้มันไม่ได้เป็นแน่ เพราะถ้าอังกฤษเขาได้เขตพม่าซิดเชียงตุงเข้ามาทางเหนือแล้ว เราจะยกทัพไปตีเมืองเชียงตุงทีหลัง พวกลาวเชียงตุงก็จะหวังเข้าพึ่งอังกฤษ ฝ่ายอังกฤษก็ไว้ตัวเป็นคนดี มีคนในประเทศใกล้เคียงเป็นที่รัก ทำใจคิดว่าจะไม่ให้คนในประเทศใกล้เคียง เป็นข้าเป็นเชลยแก่กัน ถ้ารับเอาขุระเชียงตุงมีหนังสือเข้ามาต่อว่าไต่ถามแลห้ามปรามฝ่ายเราไม่ให้ทำกับเชียงตุงด้วยสำนวนเช่นว่าทามถ่วงหน้าไว้ในหนังสือพิมพ์ กับที่ว่าด้วยเชียงใหม่ที่ส่งขึ้นไปแล้วนั้น การของเราก็จะขัดข้องเสีย แถเมื่อเป็นไปดังนี้ หัวเมืองลาวประเทศราชของเราทั้งปวงก็จะหมิ่นประมาทเราได้ ก็จะเกิดความร่อยหรอ ไปเร็วทีเดียวยากนักหนา

(เล่ม 1, หน้า 6-10)

พระราชหัตถเลขาฉบับนี้เป็นพระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงวงศาธิราชสนิทเมื่อคราวไปทัพเมืองเชียงตุง จากที่ทรงรับฟังข่าวสารความขัดแย้งระหว่างอังกฤษกับพม่านั้นได้ทรงวิจารณ์การดำเนินนโยบายของผู้นำพม่าซึ่งแข็งกร้าวต่ออังกฤษ นำมาซึ่งความสูญเสียและอาจพ่ายแพ้สงครามได้ ซึ่งในขณะเดียวกันนั้นทรงเห็นว่าการที่พม่ากำลังขัดแย้งกับอังกฤษนั้นก็เป็โอกาสที่ไทยจะไปตีเมืองเชียงตุงให้ได้ในช่วงเวลานี้เท่านั้น เพราะหากพม่าตกเป็นของอังกฤษแล้ว เชียงตุงซึ่งอยู่ติดกับพม่าอาจเข้าไปขอพึ่งอังกฤษ ให้อังกฤษคุ้มครอง จะทำให้ไทยไม่สามารถตีเมืองเชียงตุงได้ พระราชหัตถเลขาฉบับนี้เป็นการแสดงความคิดเห็นของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างรอบคอบยิ่ง ทรงให้ข้อมูลซึ่งมาจากการที่ทรงสนพระทัยติดตามข่าวสารต่าง ๆ ประกอบกับความคิดเห็น วิเคราะห์เหตุการณ์ให้แก่กรมหลวงวงศาธิราชสนิท เป็นแนวทางในการตัดสินใจซึ่งทรงเห็นว่าสมควรที่ใช้ช่วงเวลานี้ทำสงครามกับเชียงตุง การคิดวิเคราะห์ความเห็นของพระองค์นอกจากเหตุผลแล้วยังทรงมีการเปรียบเทียบกับเหตุการณ์สงครามระหว่างพม่ากับอังกฤษในครั้งก่อนที่อังกฤษไม่สามารถเอาชนะพม่าได้ ทำให้พม่าประมาทความสามารถอังกฤษ

เหตุผลเป็นสิ่งสำคัญยิ่งในการแสดงความคิดเห็น เพราะจะทำให้
 สสารนั้นมีความน่าเชื่อถือ และทำให้เกิดการคล้อยตามได้มากกว่าการแสดงความคิดเห็นด้วย
 ความรู้สึกหรือการคาดการณืเท่านั้น การให้ข้อมูลก่อนแสดงความคิดเห็นและวิเคราะห์ด้วยเหตุ
 ผลก็เป็นสิ่งสำคัญเช่นกันเพราะข้อมูลของเรื่องนั้นจะช่วยให้ผู้รับสารได้เห็นเหตุการณ์หรือ
 เรื่องราวช่วยสร้างความเข้าใจประกอบกับการวิเคราะห์วิจารณ์ด้วยเหตุผลของผู้ส่งสาร ซึ่ง
 ในการเขียนแสดงความคิดเห็น หรือการวิพากษ์วิจารณ์สิ่งใดก็ตามต้องมีเหตุผลประกอบอยู่
 ด้วย พระราชหัตถเลขาณั้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงเหตุผล
 ประกอบการแสดงความคิดเห็นและการวิพากษ์วิจารณ์เสมอซึ่งผู้รับสารย่อมสามารถใช้
 วิจารณ์ญาณของตนในการพิจารณาเหตุผลต่าง ๆ เพื่อประกอบการตัดสินใจได้ว่าน่าเชื่อถือ
 หรือไม่ นอกจากนี้แล้วสิ่งที่ช่วยเสริมให้การแสดงความคิดเห็นมีน้ำหนักมากยิ่งขึ้นคือการ
 เปรียบเทียบซึ่งเป็นส่วนประกอบหนึ่งในการแสดงความคิดเห็น เพราะความเปรียบเทียบสามารถ
 สื่อให้เห็นความรู้สึกนึกคิดของผู้ส่งสารในแต่ละสถานการณ์ได้ ตัวอย่างเช่น

สมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์รับพระราชโองการว่าจะทำตามรับสั่งแล้วจึง
 มาทรงกะเกณฑ์ให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปทรงเรือใบตลิ่งเก่า มาปลูกแปลง
 เป็นพระวิหารที่หลังพระอุโบสถใหญ่ แลเกณฑ์พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวให้หรือ
 โรงธรรมนำพระอุโบสถนั้นไปแล้ว ทำเป็นโรงธรรมเป็นตึกใหญ่ลงมาที่ใต้(ถม) ใหม่ซึ่งโรง
 ธรรมตั้งอยู่ในบัดนี้ แต่ในกรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ทรงทำพระอุโบสถ เมื่อ
 กะเกณฑ์ดังนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าน่าที่ซึ่งทรงกะเกณฑ์มาให้
 ช่วยทำพระวิหารนั้นเป็นของเล็กเหมือนเรือน้อยห้อยท้ายเรือใหญ่ อยู่นานไปใครไม่รู้เรื่อง
 ความพระราชพงศาวดารเป็นการที่แท้ ก็จะเข้าใจปรวนแปรว่าไปอย่างอื่นเป็นที่เสียดาย
 ใจไป ไหน ๆ เกิดมาเป็นชายชีวิตยังไม่ทำลายไม่ควรประมาทดูหมิ่นกัน เพราะเหตุนี้จึงได้
 รับสั่งห้ามเสียดายไม่รับทำด้วย ไม่ได้ให้เข้าในกรมไปช่วย ไม่ยอมให้ไว้พระนามในพระอาราม
 วัดหงษ์นี้เลย

(เล่ม 1, หน้า 166)

การเปรียบเทียบสะท้อนให้เห็นอารมณ์ความรู้สึกของผู้ส่งสารได้
 เป็นอย่างคึกจากตัวอย่าง “เรือน้อยห้อยท้ายเรือใหญ่” พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ทรงเห็นว่าหากทรงร่วมปฏิสังขรณ์วัดหงษ์ด้วยการให้พระองค์สร้างวิหารหลังพระอุโบสถ
 นั้นเป็นการไม่สมพระเกียรติ เรือใหญ่นั้นหมายถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และ

เรื่อน้อยทรงหมายถึงพระองค์เอง ความเปรียบนี้จึงเป็นสิ่งที่ช่วยแสดงน้ำเสียงในการแสดงความคิดเห็นได้อย่างชัดเจนคืออย่างหนึ่ง

นอกจากนี้การให้ตัวอย่างเปรียบเทียบประกอบการแสดงความคิดเห็น เป็นวิธีการหนึ่งที่จะช่วยให้ผู้รับสารสามารถเข้าใจสารนั้นได้ดียิ่งขึ้น เช่น พระราชหัตถเลขาที่ทรงแสดงความคิดเห็นว่า การแก้โรคลมด้วยของร้อนนั้นเป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้อง จึงทรงยกตัวอย่างเปรียบเทียบให้เห็นโดยการอธิบาย ดังตัวอย่างว่า

จะเปรียบเทียบให้เห็นอีกอย่างหนึ่ง เปรียบความว่าเหมือนอย่างนี้ ผู้สูบฝิ่นกินฝิ่น จะไม่มีเลย จะยังไม่มีใครรู้จักว่ายาฝิ่นนั้นเป็นอย่างไรเลย จนมีผู้ใดผู้หนึ่งเอายาฝิ่นมาป่นในบุหรีดยาแดงยาสูบ ลวงให้ผู้ใดผู้หนึ่งสูบแลกิน ยาเอาแทรกในยาที่กินเป็นนิจเพื่อรักษาโรคอื่น ห่อลวงหลอกผู้สูบให้ติดยาฝิ่นเข้าแล้วก็พรวดยาฝิ่นเสีย ครั้นเมื่อถูกพรวดยาฝิ่น อากาการที่เป็นเช่นคนเจียนฝิ่นก็จะบังเกิดขึ้น ผู้นั้นไม่รู้ว่าอาการที่เป็นนั้นเกิดเพราะตัวติดฝิ่น ถูกพรวดจากยาฝิ่น ก็จะสำคัญว่าอาการนั้นเกิดขึ้นเพราะโรคของตัว ก็จะไปเที่ยวหาแพทย์หมอต่าง ๆ มาประกอบยาแก้ไข ถึงจะแก้สักเท่าไร ยาอย่างไร ๆ ก็ดี จะมาแก้เจียนฝิ่นนี้ก็คงจะไม่หาย เมื่อไรผู้ลวงให้กินฝิ่นนั้นมารับรักษาเอายาเข้าฝิ่นให้กิน เมื่อนั้นโรคที่เป็นเช่นเจียนฝิ่นก็คงสงบหายไปทันใด ผู้นั้นสำคัญว่ายาขนานนั้นดีนัก เมื่อหันเวลาฤทธิ์ยานั้นแล้ว โรคเจียนมีมาอีกก็จะต้องเอายานั้นกินแก้อีก ด้วยนัยนี้การใช้ยาฝิ่นก็จะมากขึ้น การอันนี้เป็นฉันทใจ ก็ฤทธิ์เครื่องร้อนทั้งปวงที่เป็นชื่อของต่าง ๆ ผสมแรงกันนั้น ๆ ก็เป็นเหมือนเช่นยาฝิ่น คนทั้งปวงจึงจับไม่ได้ว่าโรคที่เรียกว่าโรคลมนี้มีใช่โรค เป็นแต่ความเจียนเครื่องร้อน ครั้นเอายา ร้อนกินเข้าไปแก้ก็เป็นแต่ทำให้สงบไปคราวหนึ่ง จึงต้องมียามประจำตัว คนบางคนบ่นว่า โรคลมตัวกล้า จะไปข้างไหนโดยไม่มียาต้องหาพริกไทย ดีปลี เป็นคู่มือ เมื่อกินน้ำชาต้องกินดีปลีดอกหนึ่ง ถึงกระนั้นคนเช่นนั้นก็คงตายโดยโรคลมแทบทุกคน

(เล่ม 1, หน้า 106)

การให้ตัวอย่างเปรียบเทียบนี้ช่วยให้ผู้รับสารเข้าใจความคิดเห็นของพระองค์มากขึ้น พระองค์พยายามจะอธิบายเพื่อแก้ความเข้าใจผิดเรื่องโรคลม เพราะผู้คนเมื่อป่วยไข้ก็ว่าเป็นโรคลมและมักรักษาด้วยการกินของร้อน เครื่องเทศต่าง ๆ เพราะทำให้หายใจโล่ง แต่ไม่ใช่วิธีการทำให้หายขาดโดยทรงยกตัวอย่างเรื่องเปรียบเทียบกับคนที่ติด

ฝันซึ่งช่วยขยายความทำให้ความคิดของพระองค์ชัดเจนมากยิ่งขึ้น ผู้รับสารย่อมจะเชื่อถือถ้อยคำตามความเห็นของพระองค์มากกว่าการแสดงความคิดเห็นเพียงอย่างเดียว

1.4 ความชัดเจนจากการลำดับความคิดที่ดี

การลำดับความคิดที่ดีเป็นสิ่งสำคัญสำหรับงานเขียนความเรียงร้อยแก้วอย่างยิ่ง เพราะการเรียบเรียงและลำดับความคิดที่ดีนั้นจะช่วยทำให้ผู้รับสารสามารถรับสารนั้นได้อย่างดี ถูกต้อง และชัดเจน ไม่สับสนและเข้าใจได้ตรงกับสิ่งที่ผู้ส่งสารต้องการ การลำดับความคิดที่ดีออกมาในงานเขียนจึงแสดงให้เห็นถึงความสามารถในการสื่อสารของผู้ส่งสาร ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสามารถลำดับความคิดถึงผู้รับได้อย่างชัดเจนเป็นระบบระเบียบ ผู้รับสารสามารถติดตามความคิดของพระองค์ได้อย่างติดตามจุดมุ่งหมายในการสื่อสารของพระองค์ ตัวอย่างจากพระราชหัตถเลขานี้ เช่น

1.4.1 การลำดับความคิดเพื่ออธิบายรายละเอียด

การอธิบาย มีเจตนาเพื่อจะอธิบายให้เข้าใจหรือให้ความกระจ่างในเรื่องราวอย่างใดอย่างหนึ่ง อรรถาธิบายมุ่งจะให้ผู้อ่านเข้าใจ หรือมุ่งเสนอเหตุผลยิ่งกว่าจะให้ผู้อ่านสะเทือนใจหรือเกิดจินตนาการ อรรถาธิบายอาจใช้การพรรณนาเข้าช่วยเพื่อให้แจ่มชัดขึ้น อรรถาธิบายจะสนับสนุนให้การโต้แย้งมีน้ำหนักและช่วยให้การบรรยายหนักแน่นขึ้น (ราชบัณฑิตยสถาน, 2539:103) เป็นการโยงความคิดให้เกิดความกระจ่างยิ่งขึ้น หรือไม่ก็เป็นการขยายความให้มีความละเอียดละออยิ่งขึ้น (ถวัลย์ มาศจรัส, 2538:43) ในพระราชหัตถเลขานี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสามารถอธิบายให้รายละเอียดเรื่องต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดี เช่น พระราชหัตถเลขานี้ที่ทรงอธิบายการใช้สรรพนาม

ก็คำพูดเรียกว่าฉัน เรียกผู้ฟังว่าท่าน เป็นคำในผู้ที่มียศเสมอกัน ผู้อายุอ่อนพูดกับผู้ที่มีอายุแก่ คำเรียกว่าข้าพเจ้า เรียกผู้ฟังว่าเธอ เป็นคำผู้ที่มียศเสมอกัน แต่เป็นคำผู้อายุมากพูดกับผู้อายุน้อย การนั้นหาเป็นปรกตินักไม่ บางทีผู้อายุมากทำถ่อมตัวแก่ผู้อายุน้อย พูดว่าฉันว่าท่านก็มี ถ้าผู้พูดมีศสูงพูดแก่ผู้ที่มีศต่ำว่าท่านว่าฉันเคารพตามอายุบ้าง ว่าเธอว่าข้าพเจ้าทำดั่งให้มีศเสมอบ้าง เขาเป็นประมาณนักไม่ได้ ถ้ามีผู้ถามว่าสิ่งไรเป็นประมาณก็จะต้องตอบว่า การที่เคยกันมานั้นเป็นประมาณไม่มีกระดาก

ก็จะว่าในเจ้านายฝ่ายเขมรเคยพูดกันมากับข้าพเจ้าอย่างนักพระองค์สงวน นักพระองค์อ้อม แดงองค์สมเด็จพระศรีวิกรม์รามมหาอิศราธิบดีแต่อยู่ในกรุงเทพฯ นี้ อายุแก่กว่า ข้าพเจ้า ๆ เคยพูดว่าท่านว่าฉันแต่เดิมมา แต่ข้าพเจ้าก็นับถือท่านทั้งสามนั้นว่าเป็นเจ้าเหมือนกับตัว แต่ไว้ตัวข้าพเจ้าเหมือนเป็นน้องของท่านทั้งสามนั้นตามอายุ จึงพูดอย่างนั้น ครั้นเมื่อเธอแต่พี่น้องของเธอมาอยู่ในกรุงเทพฯ ๆ ข้าพเจ้าก็นับถือว่าเป็นเจ้าเหมือนตัวแต่ไว้ตัวเหมือนดังอาว้ของเธอ จึงใช้โวหารพูดว่าข้าพเจ้าว่าเธอ ไม่ใช่ว่าท่านว่าฉัน อย่างพูดกับนักพระองค์สงวน นักพระองค์อ้อม แต่โดยคำนึงเอาเองว่าอย่างนี้สมควรอยู่แล้ว โวหารที่ใช้อย่างนี้ก็เหมือนกันกับคำที่ข้าพเจ้าพูดกับเจ้านายพี่น้องของข้าพเจ้าที่แก่กว่าไม่มากนักแต่อ่อนกว่าเธอจะทราบอยู่แล้วว่าเจ้านายฝ่ายไทยที่แก่กว่ามาก เจ้านายผู้น้อยต้องไว้ตัวอ่อนน้อมแก่เจ้าผู้ใหญ่ คล้ายกับไพร่อ่อนน้อมแก่ผู้ดี ก็ถ้าแก่กว่าไม่มากนักจนถึงแก่กว่ามาก วาสนาตำแหน่งหนึ่งไม่ต้องกราบกรานคลานหมอบจึงใช้ว่าท่านใช้ฉัน ที่อ่อนกว่าก็ใช้เธอแต่ข้าพเจ้า

(เล่ม 1, หน้า 94-96)

การลำดับความคิดอย่างเป็นระเบียบทำให้ผู้อ่านไม่สับสน พระราชหัตถเลขาฉบับนี้ทรงต้องการอธิบายชี้แจงการใช้สรรพนามที่ถูกต้องตามธรรมเนียม ซึ่งผู้รับสารสามารถเข้าใจตามคำอธิบายของพระองค์อย่างดี เนื่องด้วยทรงอธิบายเป็นขั้นตอนด้วยประโยคสั้น ๆ โดยการอธิบายให้รายละเอียด อีกทั้งให้ตัวอย่างการใช้คำสรรพนามประกอบด้วยข้อมทำให้ผู้รับสารเข้าใจการใช้สรรพนามได้ดีขึ้น

1.4.2 การลำดับความคิดเพื่อแสดงความคิดเห็น

ในการลำดับความคิดเห็นนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำเสนอข้อมูลก่อนที่จะแสดงความคิดเห็นอย่างเป็นลำดับ เป็นระบบระเบียบ ซึ่งผู้รับสารจะไม่สับสน เช่น พระราชหัตถเลขาที่ทรงเล่าเรื่องการพิจารณาโทษฮัยลี ดังนี้

ซึ่งพระยาฮัยลีไม่เชื่อถือข้าเจ้าว่านายเล็กน้อย ไม่ปล่อยงำนำผู้ร้ายดังนี้ นั้นชอบด้วยราชการอยู่ ฉันไม่ว่าไร แต่ตามเรื่องราวฮัยลีอ้างตั้งกักดูพาดงกรรมนั้น ฉันก็สืบถามที่พระองค์เจ้าถ่มอม ๆ แจ้งความว่าฮัยลีเป็นบุตรนายหัด ๆ เป็นคนรับ ๑๕ ยกอยู่ในพระยาราชสุภาวดีบ้านซึ่งเป็นญาติกับเพอญ ตัวนายหัดตายเสียแล้ว ภรรยาฮัยลีเป็นหลาน

พระยารัตนาภรณ์พิมพ์แดงซึ่งเป็นเชื้อพระวงศ์กรมสมเด็จพระศรีสุทโธโลย ย้ายเสมาได้ภรรยาคนนี้ จึงไปหาหลวงกิจจานุกิจประกาศ ให้พามาถวายตัวแก่จุฬาลงกรณ์แต่ปีออกโทศก ก่อนเวลาหลวงกิจจานุกิจประกาศตายในปลายปีนั้น มารดาย้ายเสมาก็สำคัญตัวว่าเป็นแม่หัวของญาติพระองค์เจ้าถ่ม่อม จึงตามเข้ามาหาถวายตัวเป็นข้าหลวงเรือนนอกของแม่เพอียดด้วย แต่ครั้งแม่เพอียดยังอยู่คืออยู่ ครั้นนี้ครั้นทราบข่าวพระยาอภัยภูเกศมารดาย้ายเสมาไป จึงใช้ให้สมุหบาญชีของจุฬาลงกรณ์ไปต่อว่านั่นจริง ครั้นเมื่อไม่ได้ตัวมาจะให้จุฬาลงกรณ์บอกความแก่ฉันก็เห็นเป็นความเล็กน้อย จะเป็นฟ้องร้องกล่าวโทษขุนนางไป จึงได้สั่งออกไปแก่ภรรยาย้ายเสมาให้บอกแก่หัวว่าความทุกข์ของย้ายเสมา ก็ให้ย้ายเสมาฟ้องถวายฎีกาเอาเองเถิด ได้ความตามคำพระองค์เจ้าถ่ม่อมดังนี้ ฉันจึงคิดเห็นว่าสังกัดย้ายเสมาเป็นลูกหมู่พระยาราชสุภาวดีปาน ๆ ถึงแก่กรรมลง ย้ายเสมาจะต้องชำระเป็นไพร่หลวงจึงเข้ามาหาหลวงกิจจานุกิจประกาศซึ่งเป็นญาติพระยาราชสุภาวดี แต่ซึ่งเป็นผู้อยู่ในกรมพระสุรัสวดีนั้นพามาหาจุฬาลงกรณ์ ก็จะหลีกหนีเป็นไพร่หลวง แลเลขพระยาราชสุภาวดีปานนั้น จุฬาลงกรณ์ก็ขอไว้บ้าง ญาติพี่น้องเขาขอบ้าง ฉันก็ได้ยอมหักให้ได้มาเป็นไพร่หลวง พอเสียของแผ่นดินบ้างเล็กน้อย ย้ายเสมาไม่มีรายชื่อของของจุฬาลงกรณ์ เมื่อขอเลขพระยาราชสุภาวดี ก็ควรที่จะตัดเสมาเอาย้ายเสมาเป็นไพร่หลวง แต่เมื่อคิดไปถึงภรรยาย้ายเสมาซึ่งเป็นญาติจุฬาลงกรณ์ ฝ่ายกรมสมเด็จพระศรีสุทโธโลยจะต้องเห็นว่าไม่ควรจะยอมยกให้ตั้งสังกัดอยู่ในจุฬาลงกรณ์ เวลานั้นซึ่งจะได้ทราบว่าย้ายเสมาไปเป็นตำรวจอยู่ในพระบวรราชวังนั้นหาไม่ได้เลย ฉันจึงได้สั่งพระพรหมบริรักษ์ว่าย้ายเสมาเป็นผู้มีความชอบจับคนสุบผืนได้พิจารณาได้ความจริง แลเป็นบ่าวเกี่ยวของของจุฬาลงกรณ์ต้องลักษณะที่ได้ว่าไว้แก่พระยาอภัยภูเกศแต่ก่อน ว่าเกี่ยวข้องกับบ่าวไพร่ของบุตรภรรยาฉันแล้ว จะขอถอนเอาความไปว่านั่น อนึ่งโทษย้ายเสมาที่ไปฟ้องแก่พระยาอภัยภูเกศ ในคำร้องย้ายเสมาก็ว่าสุบผืนแลไปฟ้องแก่พระยาอภัยภูเกศโดยความสาเหตุ เมื่อเป็นดังนี้ควรจะพิจารณาโทษย้ายเสมานั้นก่อนว่าสุบผืนหรือไม่ ถ้าสุบผืนจริงจะเอาเป็นโทษไม่ได้ เพราะได้ประกาศห้ามไว้แต่ก่อนแล้วว่าไทยสุบผืนไม่ควรจะเป็นโทษกล่าวคดีขึ้นโรงศาล ไม่ควรเป็นพยานในคดีทั้งปวง แต่ถ้าเป็นความฉกรรจ์ถึงพันแห่งปด้นซึ่ง ก็คงต้องชำระไปตามความแผ่นดิน เพราะฉันเห็นดังนี้จึงได้สั่งพระพรหมบริรักษ์ให้ไปลดอนความมาให้ไปขอเอาตัวมารดาย้ายเสมา แลโทษย้ายเสมานั้นก็ให้ส่งมาด้วย ซึ่งสั่งให้ไปลดอนความมานั้น ก็ด้วยสำคัญว่าพระยาอภัยภูเกศทำตามฉันสั่ง ไม่ทราบจะทำตามรับสั่งที่บนเลย

พระราชหัตถเลขาฉบับนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมี ไปถึงพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว จากตัวอย่างดังกล่าวเป็นการเล่าเรื่อง เริ่มจากการให้ข้อมูลเกี่ยวกับเรื่องราวที่เกิดขึ้นเกี่ยวกับการชำระคดีช้ายสี ซึ่งพระองค์ทรงทราบมาเกี่ยวกับตัวช้ายสีและการจับกุมตัวมารดาช้ายสีของพระยาอัษฎา จากนั้นเมื่อ “ได้ความตามคำพระองค์เจ้าถ่มอมคังนี้ ฉันทจึงคิดเห็นว่า...” แล้วจึงทรงแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับสังกัดของช้ายสี และสิ่งที่ทรงปฏิบัติคือการให้พระยาพรหมบริรักษ์นำความเรื่องช้ายสีมาชำระโทษ ซึ่งเกิดการเข้าใจผิดกับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงต้องการตัวช้ายสีเอาไปชำระโทษแต่พระองค์ทรงชำระโทษเสียก่อน จึงทรงต้องอธิบายเรื่องราวทั้งหมดแก่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ได้ทรงเข้าใจเรื่องราว และความคิดเห็นที่แท้จริงของพระองค์ การลำดับความเช่นนี้ทำให้ผู้รับสารไม่สับสนเพราะทรงลำดับเรื่องราวและความคิดเห็นได้อย่างคี่ง โดยการอธิบายให้รายละเอียดของเรื่องราวเพื่อให้ผู้รับสารได้เข้าใจเหตุการณ์ทั้งหมด และความคิดเห็นของพระองค์ อย่างมีลำดับ

จากการศึกษาคุณค่าดี ภาษาาร้อยแก้วในพระราชหัตถเลขาในลักษณะต่าง ๆ ทั้งการเสนอข้อมูล การแสดงความคิดเห็นและการอธิบายนั้นทำให้เห็นวิธีการต่าง ๆ ที่พระองค์นำมาใช้ในการสื่อสารตามจุดมุ่งหมายของแต่ละการสื่อสาร สะท้อนให้เห็นความงดงาม ถูกต้องของการใช้ภาษาเพื่อการสื่อสารที่สามารถนำมาเป็นแบบอย่างของการใช้ภาษาร้อยแก้วเพื่อการสื่อสารอย่างมีประสิทธิภาพได้ เพราะลักษณะดีภาษาต่าง ๆ ในพระราชหัตถเลขาส่วนแต่ใช้เพื่อการสื่อความที่ชัดเจน แจ่มกระจ่าง มุ่งหมายให้ผู้รับสารได้เข้าใจสารนั้นอย่างถูกต้อง ทว่ามีชั้นเชิงด้วยสำนวนภาษา ความเปรียบ การเรียบเรียงข้อความอย่างดี การอ่านการศึกษาพระราชหัตถเลขาจะทำให้ผู้อ่านผู้ศึกษาได้เรียนรู้รูปแบบดีภาษาร้อยแก้วเพื่อการสื่อสารที่มีประสิทธิภาพด้วยประการหนึ่ง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

1.2 ภาษาร้อยแก้วเพื่อการเน้นย้ำ

ภาษาที่โดดเด่นมากของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในพระราชหัตถเลขาถือการเน้นย้ำความคิดเห็น ความรู้สึกแก่ผู้อ่านให้ได้ทราบอย่างชัดเจน การเน้นย้ำนั้นเกิดจากการใช้ภาษาที่เป็นลีลาของพระองค์ เพื่อให้บรรดาคณะผู้รับราชการที่ต่างต้องการความแจ่มชัดของสารเป็นสำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการช้อนคำและการซ้ำคำ อีกทั้งการใช้ประโยคขนานความ ภาษาเหล่านี้นอกจากจะสะท้อนความคิด ความรู้สึกของพระองค์แล้ว ยังมีลักษณะของภาษาวรรณศิลป์ที่มีความเด่นชัดไพเราะงดงาม ภาษาร้อยแก้วเพื่อการเน้นย้ำ ได้แก่

1.2.1 การช้อนคำ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีการช้อนคำหลายกลุ่มคำต่อเนื่องกันตั้งแต่ 2 กลุ่มคำขึ้นไป ซึ่งเป็นการเน้นย้ำความให้มีลักษณะต่อเนื่องกันไป เป็นกลุ่มคำที่มีความสัมพันธ์กันทางความหมายที่ใกล้เคียงกันหรือมีความหมายต่อเนื่องกัน ทำให้สารมีน้ำหนักและมีความเด่นขึ้นมา เช่น

เมื่อรีคนาทาแน่นเข้าก็จะเห็นเป็นอันทำให้ร้อนรนไป จะเป็นเหตุให้แตกร้าง
เสียใจหม่นหมอง

(เล่ม 1, หน้า 4)

ถ้าเป็นไมตรีกับญวน ๆ ก็ว่ากล่าวข่มขี้ต่าง ๆ ขยำกวนเอาโรคเอาเปรียบข้าง
ปลายเขตรปลายแดนฝ่ายเหนือไทย

(เล่ม 1, หน้า 22)

เว้นไว้แต่เขาที่มาแต่บ้านอื่นเมืองไกล บ้านใหญ่เมืองโต มีทุนมีรอนมามาก

(เล่ม 1, หน้า 34)

เกลือกเธอจะสำคัญไปว่าข้าพเจ้าละวางการที่คุ้นเคยกับเธอเสีย แล้วแตมา
ชกโหวารใหม่เป็นคังแตกตันประชันประชดไป... แล้วแลประชดประชันตันแตกแก่เธอ
เพราะฟังฮ่านางอื่นถาอย่างไรไป

(เล่ม 1, หน้า 97)

คงไม่พ้นผู้หญิงวิงวอนสาออย้ออนให้พาไปพระบาทแต่สักคนหนึ่งเลย

(เล่ม 1, หน้า 177)

ในหลวงได้ให้รางวัลเงินซึ่งห้าฤาสามสิบ แลซื้อผ้าเป็นรางวัล เพราะมัน
ซื้อตัดย่มันคงซื้อตรงต่อแผ่นดินจริง ๆ ไม่ทรยศ

(เล่ม 1, หน้า 195)

เมื่อบ้านเมืองเป็นปรกติ ไม่มีศึกเสื่อเหนื่อได้ มีภัยต้องแตกแตกกระจัด
พริตพรายคังครั้งกรุงเก่าเสียแก่พม่านั้นแล้ว ไม่ควรจะแพลงพัดพริตพรายจากกันนานคังนี้
เลย

(เล่ม 1, หน้า 254)

พวกนี้พวกหนึ่งแล้ว เป็นพวกเอาชื่อฮ้ายเหล่านี้มาขมขยเจ็ดชุกบุญของคุณ
ในวังนี้

(เล่ม 2, หน้า 102)

พูดที่ไปได้การก็ดี ไม่ได้การก็ดี เขาก็จะกลับมาแล้ว ว่ากล่าวเอาใจเกื้อยไกล์
เจ้าโอมแก่พระสยามธุวานุรักษ์ ขุนรัตนานุจิตร บาดหลวงภูวิศและกับตันคานินเขนวินเซอร์ไว้
ให้ดี ๆ

(เล่ม 2, หน้า 132)

ด้วยพระยาศรีสุนทร โหวารมักพันเพื่อนไหลต่อเอะเทอะอยู่เป็นธรรมคา

(เล่ม 2, หน้า 207)

ท่านจัดแจงเป็นเรือรบเรือพระที่นั่ง พระราชทานชื่อว่าเรือพระที่นั่งมงคล
ราชปิกมี จัดแจงสะอาดสะอาดอันงามหมดจดคตินักหนานำรักนำขม ท่านเสด็จลงไปทอดพระ
เนตรการทำเองทุกวัน

(เล่ม 3, หน้า 24)

ขุนหลวงขุนวังแก่ชราคร่ำคร่าหมองโสมโสมไม่แข็งแรงใจเขลา ได้เป็นขุนหลวง เพราะเป็นพี่วังหน้า

(เล่ม 3, หน้า 105)

การซ่อนคำตั้งแต่ 2 กลุ่มคำขึ้นไปนี้เป็นลีลาภาษาอันเป็นลักษณะเด่นประการหนึ่งของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นการเน้นย้ำความหมายของสาร และทำให้ข้อความนั้น ๆ เค้นขึ้นมา การใช้โครงสร้างของคำ 4 พยางค์ซึ่งมี ทั้งการซ่อนสัมผัส การซ่อนสลับและการซ่อนซ้ำนำมาใช้ร่วมกันในการสร้างความหมายที่แจ่มชัดแก่สาร และทำให้มีภาษาวรรณศิลป์ที่ไพเราะงดงาม เช่น แดกคั้น ประชันประชด... ประชด ประชันคั้นแดก . แดกแดกกระจัดพริ้วพราย... แผลงพลัดพริ้วพรากจากกัน ซึ่งมีทั้งความแจ่มชัดทางความหมายและความเด่นของข้อความ

1.2.2 การซ้ำคำ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงซ้ำคำในการเน้นย้ำความคิดเห็น และความรู้สึกของพระองค์อีกซึ่งแสดงให้เห็นน้ำเสียงของพระองค์ ได้แก่

การซ้ำคำที่แสดงการเน้น เป็นการเน้นย้ำความเพื่อให้ข้อความมีความเด่นทางความหมายขึ้นมา เช่น

เมื่อมีเหตุอะไรก็ลอบให้เดห์ ให้นัย ให้สติปัญญาแก่ ๆ ข้าฯ มานานแล้ว

(เล่ม 1, หน้า 53)

เป็นผู้มีฝีปากจะชำระความโจร ความผู้ร้าย ความหัวไม้ จับคนสูบฝิ่นเถื่อนนั้นเกล้าต้องแข็งแรง

(เล่ม 1, หน้า 59)

เมื่อเวลาสวดพระราชพิธีตฤทศารท แถการ ไต่กันต์ แถการมงกตพิเศษต่าง ๆ อย่างอื่นซึ่งสำคัญ ๆ มิใช่สวดมนต์วันพระตามธรรมเนียม แถมิใช่การฉลองพระอัฐิได้ จะติ จะงาม จะสมควร

(เล่ม 1, หน้า 90)

ข้าพเจ้าไม่มีทิฐิมานะถือสูง ถือต่ำ ถือยศ ถือศักดิ์ อย่างท่านแต่ก่อน

(เล่ม 1, หน้า 97)

ข้าพเจ้าเห็นว่าถ้าได้เพียงว่าให้ฝรั่งเศสส่งตัวตนเองไปกับคนสนิทร่วมคิด
ร่วมชม ร่วมคิด ร่วมอ่าน ให้เข้ามากรุงเทพฯ ฯ

(เล่ม 2, หน้า 61)

คนทั้งปวงก็ลงเห็นว่า การจะสำเร็จเด็ดขาดก็สุดแต่ปัญญาท่านผู้หลักผู้ใหญ่
ในแผ่นดินจะเห็นพร้อมกัน หาได้กำเริบออกหน้า ออกตา ออกมือ ออกเท้า ไปกว่าปากพูดกัน

(เล่ม 2, หน้า 63)

การต้นคือจะเรียงถูกพิมพ์ให้ถูก ให้เรียบร้อย ให้แล้วเร็วสำคัญกว่า

(เล่ม 3, หน้า 4)

และคำคนที่มาบอกเล่าหลายรายก็เห็นคล้าย เห็นร่วม เห็นสมกับเรื่องที่บอก
มาไม่แปลกนัก

(เล่ม 3, หน้า 86)

ผู้ที่มาทำสัญญาด้วยนั้นก็คงจะมีความคิดไปต่าง ๆ ขอแก้ ขอไข ขอเพิ่ม ขอ
เติม ขอแทรก ขอแซง ขอชัก ขอย้าย ไปอย่างนั้นบ้าง อย่างนี้บ้าง พระยาราชทูตผู้เดียวไปอยู่
ห่างหู ห่างตา ห่างปัญญาความคิด

(เล่ม 3, หน้า 86)

ท่านทูตานุทูตควรจะพูดกับลอร์ดกลาเรนคอนให้เนื้อความต้องกันจึง
จะชอบ จะงาม จะสม

(เล่ม 3, หน้า 93)

การซ้ำคำซ้อนแสดงน้ำเสียง มักจะเป็นการแยกคำซ้อนออก
เพื่อซ้ำเป็นการแสดงน้ำเสียงแสดงอารมณ์ความรู้สึกอย่างชัดเจน เช่น

ฟังดูมีแต่การโง่ ๆ บ้า ๆ ทั้งนั้น

(เล่ม 1, หน้า 9)

ไม่พอที่จะรู้ ๆ จึ๊ ๆ ให้เหนื่อยเลย

(เล่ม 1, หน้า 93)

แต่ที่ปลายพระบาทสั้นพระบาทจะเหมือนกับรอยเขียนจริง ๆ จะไม่เป็น
ฝีมือเคอะโง่ ๆ เก้อ ๆ

(เล่ม 1, หน้า 179)

แต่จะฟังเขาแต่คำคนกลดก ๆ แกลดก ๆ อย่างพระราราชวราวุฒแลตราษณูร
ข้างนอกที่ไม่คุ้นเคยกับข้าพเจ้านั้นไม่ได้

(เล่ม 2, หน้า 52)

กลัวจะถูกขอยืมมัน ขอยืมนี้รู้ ๆ จี้ ๆ

(เล่ม 2, หน้า 82)

อย่าทำหนังสือให้รุ่ง ๆ รัง ๆ ไปหลายแห่งหลายตำบลนัก

(เล่ม 2, หน้า 106)

ก็มาเป็นเหตุเพราะหนังสือฝากเล็กน้อยลับ ๆ ลี้ ๆ กระตู้กระตู้ ก็พาให้
กระบวนราชการเสียไป

(เล่ม 2, หน้า 228)

ข้าพเจ้าหาผู้ชอบใจไม่ที่จะให้รับหนังสือมาแต่เจ๊กแต่จีนลับ ๆ ลี้ ๆ

(เล่ม 2, หน้า 254)

ข้ากั้วคนหันนั้นจะขูขงคนบ้า ๆ โง่ ๆ ให้ฮึกหาญป็นร้วป็นวัง

(เล่ม 3, หน้า 32)

แต่หนังสือสุ ๆ ลี ๆ ลับ ๆ ลอบ ๆ นั้น ข้าไม่รู้ด้วย

(เล่ม 3, หน้า 35)

จึงคาดคะเนว่าเห็นหนังสือสุ ๆ ลี ๆ ลี ๆ ลับ ๆ นอกขนบราชการเป็นแต่
ลอบส่งมาแต่เจ๊กจีนลูกค้าที่กว้างขวาง

(เล่ม 3, หน้า 36)

ก็ที่เกี่ยวข้องกันข้างลูกข้างเมียลับ ๆ ลี ๆ ก็ไม่อาจล่วงรู้

(เล่ม 3, หน้า 67)

แต่ถึงกระนั้นก็ได้ลำบากสองต่อสามต่อเล่าโคง ๆ เคง ๆ ดังเล่ามาแล้ว

(เล่ม 3, หน้า 82)

1.2.3 การช้อนความ

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้การช้อนความเพื่อ
การเพิ่มความหมายให้แก่สารนั้นให้มากขึ้น เป็นการเน้นย้ำวิธีหนึ่งเพราะช่วยเสริมความให้
แก่กันเพื่อสร้างความเข้าใจแก่ผู้รับสารได้ดียิ่งขึ้น เช่น

ฤาหนังสือเคยส่งมาตามระยะทางจะมีคนร้ายขัดขวางไม่ให้นำถึง

(เล่ม 1, หน้า 70)

เป็นที่ให้คำนึงว่าพวกตนเอง โสจะเกลี้ยกล่อมกันสกัดหนทางปิด

(เล่ม 1, หน้า 28)

ก็ชายวัน ชายโต อ่อนกว่าเธอก็ปีเต่า ถึงโง่งงไม่มีสติปัญญา มือเท้าเขาก็ใช้

ราชการได้

(เล่ม 1, หน้า 55)

ลมหายใจออกเป็นต้นข้อมโศโครกไม่สะอาด

(เล่ม 1, หน้า 101)

ครั้นเมื่อกรุงธนบุรี พระสงฆ์ผู้รู้หลักนักปราชญ์มาอยู่มาก

(เล่ม 1, หน้า 164)

ไทยสามคนนี้ดีไม่มีที่ติเตียนอะไร แต่ว่าหาถิ่นยากอดัดคัตบ้นออกแอดไป

(เล่ม 2, หน้า 117)

มิสเตอร์ยอนยาเวป่วยอยู่ไม่สู้สบาย

(เล่ม 3, หน้า 91)

1.2.4 ประโยคขนานความ

ลีลาภาษาในการเน้นย้ำประการหนึ่งที่สำคัญของพระบาทสมเด็จพระ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคือการใช้ประโยคขนานความ ประโยคขนานความช่วยสร้างความ
เด่นชัดให้แก่ข้อความ สร้างความหมายของสารได้จาก การสร้างจังหวะของข้อความให้มี
ความสมดุลทางโครงสร้าง และเป็นภาษาที่มีความงดงามทางวรรณศิลป์ เช่น

ข้าพเจ้ามีความเสียใจนัก กรมหลวงวงษาธิราชสนิท้องข้าพเจ้าป่วยลง
เป็นโรคลม มือเท้าข้างซ้ายขจัดเดินไม่ได้ไหวไม่คล่อง

(เล่ม 1, หน้า 37)

เพราะได้ประกาศห้ามไว้แต่ก่อนแล้วว่าไทยสุบยาเส้นไม่ควรจะเป็นโทษย์
กล่าวคดีขึ้นศาล ไม่ควรจะเป็นพยานในคดีทั้งปวง

(เล่ม 1, หน้า 64)

เมืองเขมรก็มีทางที่ค้า ทำที่ขาย..ก็บัดนี้ฝรั่งเศสก็มาทำไมตรี มิงงุดูมาตั้ง

(เล่ม 1, หน้า 81)

คดาทั้ง ๑๐ ๓๑ คดานี้ สำหรับเสกพระราชพิธีให้ขลัง ถ้าจะมาสวดต่อ
ย ย เทวมนุสสถาน ก็จะได้ เพราะสมควรเฉพาะแก่แผ่นดินสยาม งามเป็นพิธีราชพิธีหลวง...แต่
คดาเหล่านี้ ประโยคก็งาม ความก็ดี ไม่เห็นมีผิดสิ่งไร

(เล่ม 1, หน้า 92-93)

ในการช่างผู้หญิงเห็นอาหารน้อยลงที่ไหน กลัวเป็นลมที่นั่น เหมือนกับเห็น
ฝนตั้งฝนตกเมื่อไร ก็กลัวฟ้าร้องเมื่อนั้น ฟ้าร้องเมื่อไรก็กลัวฟ้าผ่าเมื่อนั้น

(เล่ม 1, หน้า 108)

ประโยชน์ขนานความในลักษณะต่าง ๆ ช่วยสร้างความเด่นชัดให้แก่สาร
สร้างพลังในการสื่อสารเพื่อการเน้นย้ำอย่างมีประสิทธิภาพ ลีลาจังหวะอันเกิดจากความ
สมดุลทางโครงสร้างภาษาช่วยทำให้ข้อความมีความงดงามทางวรรณศิลป์ในการสื่อความ
ที่ดี

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

2.คุณค่าทางวรรณกรรม

พระราชหัตถเลขาจัดเป็นวรรณกรรมประเภทหนึ่งที่เป็นกำบังที่กักความรู้ ความคิดและเหตุการณ์ของสังคม ซึ่งมีคุณค่ายิ่งในการอ่านและศึกษาค้นคว้า การศึกษาพระราชหัตถเลขาทำให้ได้รับทราบความคิดเห็นและทัศนคติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้อย่างดี เนื่องด้วยเป็นการสื่อสารส่วนพระองค์ เนื้อหาของพระราชหัตถเลขายังให้ความรู้ ความเพลิดเพลินแก่ผู้อ่านได้เป็นอย่างดี คุณค่าทางวรรณกรรมของพระราชหัตถเลขา ผู้วิจัยแยกเป็นประเด็นต่าง ๆ ได้แก่

- 2.1 การสะท้อนทัศนคติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
- 2.2 คุณค่าทางอารมณ์
- 2.3 คุณค่าในการให้ความรู้

2.1 การสะท้อนทัศนคติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในบทก่อนได้ศึกษาตีความและวรรณศิลป์โดยเน้นในเรื่องลักษณะการใช้ภาษาในระดับต่าง ๆ เพื่อการสื่อสารของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในบทนี้จะเป็นการนำลักษณะตีความดังกล่าวมาศึกษาร่วมกับลักษณะเนื้อหาเพื่อวิเคราะห์ทัศนคติของพระองค์ในด้านต่าง ๆ เพราะ “ภาษาย่อมเป็นเครื่องสะท้อนความคิดอ่านของคนเราไม่ว่าจะพูดหรือจะเขียน เราย่อมต้องใช้ภาษาเป็นสื่อเพื่อบอกสิ่งที่ต้องการให้ผู้อื่นได้เข้าใจหรือได้ทราบ” (ประสิทธิ์ กาพย์กตอน.2532:1)

ทัศนคติ หมายถึง แนวความคิดเห็น (พจนานุกรม,2525:328) ความคิดเห็นนั้น เกี่ยวข้องกับการพิจารณาความเป็นไปของเหตุการณ์และความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งต่าง ๆ รวมถึงความปรารถนา ความเชื่อ ความพอใจหรือไม่พอใจในสิ่งนั้น ๆ

พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น มีลักษณะของการสื่อความด้วยภาษาที่ชัดเจน ตรงไปตรงมาและมีการเน้นย้ำเพื่อความชัดเจนของสาร ในการเล่าเรื่องราวต่าง ๆ มีการแสดงความคิดเห็น อารมณ์ ความรู้สึกของพระองค์ออกมาอย่างชัดเจนพอสมควรเนื่องด้วยเป็นการสื่อสารส่วนพระองค์ พระราชหัตถเลขาจึงมีคุณค่าใน

การศึกษาทัศนคติของพระองค์ได้คืออย่างอื่น การศึกษาพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์จึงทำให้สามารถ เข้าใจ รับรู้เรื่องราว ความคิดเห็น อารมณ์ความรู้สึกของพระองค์ได้อย่างดี การศึกษาทัศนคติในบทนี้นั้นมุ่งใช้เนื้อความในพระราชหัตถเลขาเป็นหลักฐานสำคัญ มีการนำข้อมูลทางประวัติศาสตร์ของสังคมไทยในยุคนั้น และพระราชประวัติของพระองค์มาประกอบเหตุผลเพื่อยืนยันการศึกษาทัศนคติเพื่อให้เกิดความถูกต้องยิ่งขึ้น ผู้วิจัยได้แบ่งเนื้อหาเพื่อศึกษาทัศนคติในประเด็นสำคัญ 4 หัวข้อได้แก่

- 2.1.1 ทัศนคติด้านการเมืองการปกครอง
- 2.1.2 ทัศนคติด้านการต่างประเทศ
- 2.1.3 ทัศนคติด้านวิทยาการสมัยใหม่
- 2.1.4 ทัศนคติด้านความเชื่อ

2.1.1 ทัศนคติด้านการเมืองการปกครอง

ทัศนคติด้านการเมืองการปกครองเป็นการศึกษาทัศนคติ ความคิดเห็นของพระองค์ที่มีต่อฐานะ ความสำคัญ บทบาทและหน้าที่ของพระองค์ในฐานะของพระมหากษัตริย์ที่เกี่ยวข้องกับบ้านเมือง การเน้นที่ฐานะความสำคัญบทบาทและหน้าที่ของพระองค์ในฐานะพระมหากษัตริย์นั้น ก็เนื่องด้วยพระราชหัตถเลขาที่นำมาศึกษาเป็นพระราชหัตถเลขาในช่วงที่พระองค์ทรงขึ้นครองราชย์สมบัติแล้วจึงมีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับบ้านเมืองอยู่มาก

2.1.1.1 ฐานะและความสำคัญของพระมหากษัตริย์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. 2394 การขึ้นครองราชสมบัติของพระองค์นั้น มีขึ้นโดยความเห็นชอบของคณะเสนาบดี เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ได้ทรงสถาปนาอุปราชที่จะครองราชย์ต่อจากพระองค์ เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต พระราชวงศ์และเสนาบดีจึงประชุมกัน พร้อมด้วยพระราชาคณะผู้ใหญ่ในสังฆมณฑล ปรีกษาเห็นพร้อมกันว่าควรถวายพระราชสมบัติแก่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎฯ (สมเด็จพระ

ยาคำรกราชานุภาพ,2517:113-114) อีกทั้งหมอมิตรซึ่งอยู่ในกรุงเทพ ฯขณะนั้น ได้กล่าวถึง เหตุการณ์ในครั้งนั้นว่า

เจ้ากรมท่า (เจ้าพระยาพระคลัง) บุคคลผู้มีอำนาจมากที่สุดในประเทศขณะนั้น ได้รับการตามความเห็น ซึ่งเขาได้ตอบอย่างตรงไปตรงมาว่าเขาไม่เห็นว่าจะมี บุคคลหนึ่งบุคคลใดในราชอาณาจักรที่สมควรจะมีสิทธิ์ในราชบัลลังก์มากเท่ากับ เจ้าฟ้ามงกุฎและยิ่งไปกว่านั้นเขาได้ตัดสินใจที่จะใช้อำนาจทุกวิถีทางในการ สนับสนุนการขึ้นครองราชย์ของเจ้าฟ้ามงกุฎในครั้งนี้ (สมิท มัดคอตม์,2537:19)

ในพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทบทอบุญเสมอว่าทรงกล่าวถึงการที่พระองค์ได้เป็นพระมหากษัตริย์นั้นเนื่องด้วยความเห็นชอบของคณะเสนาบดี

ก็ตัวกระหม่อมฉันเข้ามาเป็นเจ้าแผ่นดิน ตามที่ท่านผู้รับตั้งมีชื่อใน พินัยกรรมนั้น คือ เจ้าพระยาพระคลัง พระยาศรีพิพัฒน์ พระยาราชสุภาวดีปรึกษากับเจ้านาย ขุนนางเลือกว่าที่เมืองในพระบรมวงศานุวงศ์ หนุมหรือแก่ปานกลางเป็นเจ้าแผ่นดินต่อไปเถิด ก็เพราะรู้ว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ท่านไม่ได้เลือกกระหม่อมฉันเฉพาะตัว โดยตรง

(เล่ม 2,หน้า 151)

ครั้งนี้ท่านทั้งปวงมีเมตตากรุณาให้ ฯข้าฯ เป็นใหญ่ในแผ่นดิน ฯข้าฯ ก็ได้ ถดองพระเดชพระคุณท่านทั้งปวงมานาน ถึง ๑๓ ปีแล้ว

(เล่ม 1,หน้า 170)

ในหลวงถึงมีตระกูลบิคามารดาเป็นผู้สูงศักดิ์มาแต่ก่อนก็สิ้นวาสนาเหมือน คนจนมทราย แต่บ่าวไพร่ของตัวก็ไม่ได้หมายว่าจะเป็นโตเป็นใหญ่ ก็ชรอยเทวดาจะช่วยคดใจ ผู้หลักผู้ใหญ่ให้ไปซุกไปซุยเอามาตั้งขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดิน แต่ที่ได้เป็นเจ้าแผ่นดินทั้งนี้ครั้งจะ ว่าไปว่าได้เป็นด้วยอำนาจเทวดาก็จะเป็นอันลบหลู่บุญคุณของท่านผู้หลักผู้ใหญ่ที่ท่านพร้อม ใจกันอุปถัมภ์ค้ำชูขึ้นให้เป็นผู้แผ่นดินนั้นไป ด้วยว่าความที่ได้เป็นเจ้าแผ่นดินเพราะท่าน ผู้หลักผู้ใหญ่ค้ำชูคหนุนนั้น รู้อยู่แก่ตา เห็นอยู่แก่ตาของคนเป็นอันมากตรง ๆ ไม่อ้างว่า

ท่านางเทวดาแล้ว ย่อมว่าตามว่าได้เป็นเจ้าแผ่นดินเพราะอุปลักษณ์คำพูดของท่านผู้หลักผู้ใหญ่ว่า
ได้แต่ทางหนึ่ง... ท่านผู้หลักผู้ใหญ่ซึ่งอุปลักษณ์แผ่นดินปัจจุบันนี้...

(เล่ม 1, หน้า 189)

การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่
หัวดังกล่าวมานั้น เป็นผลทำให้การบริหารราชการแผ่นดินของพระองค์ต้องได้รับความ
เห็นชอบจากคณะเสนาบดี ดังในพระราชหัตถเลขาเมื่อกล่าวถึงคณะเสนาบดีที่ให้การ
สนับสนุนพระองค์ในการขึ้นครองราชย์ทรงเรียกว่า “ท่านผู้หลักผู้ใหญ่” และเมื่อมีราชการ
ใดก็ตามก็ต้องทรงปรึกษาคณะเสนาบดีเสมอ

ท่านผู้เป็นใหญ่เป็นอธิบดีในแผ่นดินปัจจุบันนี้เดี๋ยวนี้ท่านไม่เห็นด้วย ไม่ทำ
ตาม ซึ่งไม่เห็นด้วยไม่ทำตามนั้น ก็จะตามอย่างแผ่นดินเก่าหากี่หาไม่ ท่านไม่ทำตามก็ได้
เป็นผู้หลักผู้ใหญ่ ท่านไม่ต้องกลัวต้องเกรงใจเจ้าแผ่นดิน

(เล่ม 1, หน้า 188)

ในหลวงบัดนี้ก็มีเคารพแก่ผู้หลักผู้ใหญ่ในแผ่นดิน จะไปไหนนอก
กรุงก็เขียนหนังสือไปทูลถวายนำทุกปีไม่ขาดเลย

(เล่ม 1, หน้า 191)

ข้าพเจ้าเป็นพระเจ้าแผ่นดินก็คงจะรับฟ้องนั้น แล้วจะปรึกษากับเจ้าต่างกรม
ผู้ใหญ่และท่านเสนาบดี ท่านจะปรึกษาพร้อมกันให้จัดงำทำโทษเร่งรัดเกาะครองหม่อมเจ้า
เรไรหรือจะให้ตัดสินประการใดก็จะทำตามคำท่านทั้งปวง

(เล่ม 2, หน้า 33)

เมื่อราชการในกรุงต้องการ เจ้าพนักงานเขาก็ปรึกษาพร้อมกัน เขาก็ส่งก็
เกณฑ์กัน ไปข้าพเจ้าก็หาได้รู้ด้วยไม่ ถึงเรื่องสายไรก็เหมือนกัน การนั้น ๆ ก็สุดแต่เสนาบดี

(เล่ม 2, หน้า 50)

การจะสำเร็จเด็ดขาดก็สุดแต่ท่านผู้หลักผู้ใหญ่ในแผ่นดินจะเห็นพร้อมกัน

(เล่ม 2, หน้า 63)

ขอแจ้งความหาหรือมายังท่านผู้เป็นประธาน ผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดิน คือ
กรมหลวงวงษาธิราชสนิท กรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ กรมหมื่นนเรศวรานุภาพ เจ้าฟ้า

มหามาดา และ ๑พณฯ สมุหพระกลาโหม ๑พณฯ สมุหนายก ๑พณฯ กรมท่า ๑พณฯ กรมพระนครบาลว่าด้วยย้ายหัวไม้

(เล่ม 2, หน้า 91)

ข้าพเจ้าได้ปรึกษาพร้อมกันกับเสนาบดีผู้ใหญ่ที่ปรึกษาราชการเห็นพร้อมกันว่าจะให้อ่านอมาแก่พระยาราชทูต

(เล่ม 3, หน้า 89)

ข้าพเจ้ากับเสนาบดีปรึกษาพร้อมเห็นว่าจะยอมอย่างนั้นไม่ได้

(เล่ม 3, หน้า 91)

...จึงได้ปรึกษากับพระราชวงศานุวงศ์และเสนาบดีผู้ใหญ่เป็นประธานในราชการแผ่นดินลงเห็นพร้อมกัน

(เล่ม 3, หน้า 132)

บัดนี้กรุงสยามกับพระราชวงศานุวงศ์และเสนาบดีซึ่งเป็นประธานในราชการทั้งปวง พร้อมกันคิดถึงทางพระราชไมตรีอันสนิทซึ่งต่อดิดเข้ากับกรุงฝรั่งเศส

(เล่ม 3, หน้า 139)

กรุงสยามและผู้ซึ่งเป็นประธานในราชการ จึงมีความยินดีด้วยทางพระราชไมตรีกับกรุงฝรั่งเศสยิ่งนัก... และนัดประชุมผู้เป็นประธานในราชการแผ่นดินคอยรับโดยอย่างสูง

(เล่ม 3, หน้า 140)

กรุงสยามได้รับพระราชสาส์นนั้น ในที่ประชุมเฉพาะหน้าพระราชวงศานุวงศ์และผู้ว่าราชการเป็นประธานในแผ่นดินสยาม

(เล่ม 3, หน้า 208)

จากตัวอย่างพระราชหัตถเลขาข้างกล่าวนี้สะท้อนให้เห็นการบริหารราชการแผ่นดินในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในลักษณะของคณะที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน การที่ทรงกล่าวว่าพระองค์ทรงได้ครองราชย์เพราะ “ท่านผู้หลักผู้ใหญ่” และ เปรียบให้ท่านเหล่านั้น เป็น “ประธาน”, “อธิบดี”, “กระฎี่” นั้น เป็นไปในลักษณะของการให้เกิดตัวอย่างมากอย่างไรก็ตามส่วนหนึ่งมักจะอยู่ในสถานการณ์ที่ทรงน้อยพระทัย โดยเฉพาะในพระราชหัตถเลขาที่กล่าวถึงการที่เสนาบดีไม่ปฏิบัติตามกฎหรือข้อห้ามที่ทรงวางไว้ ซึ่งพระองค์ไม่สามารถทำอะไร “ท่านผู้หลักผู้ใหญ่” เหล่านั้นได้

ทัศนคติของพระองค์ต่อฐานะกษัตริย์ของพระองค์จึงทรงเห็นว่าพระองค์ไม่มีอำนาจสิทธิ์ขาดเท่าที่ควร ราชการใดก็ตามก็ต้องผ่านการเห็นชอบของ “ท่านผู้หลักผู้ใหญ่” อยู่เสมอ จึงพบว่าบางครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงความน้อยพระทัยในเรื่องนี้ โดยทรงกล่าวถึงอดีตของพระองค์ด้วยน้ำเสียงน้อยพระทัยว่าพระองค์นั้น “ไม่เป็นที่รู้จักคุ้นเคยหรือเป็นที่นับถือของบุคคลต่าง ๆ เท่าที่ควร เช่น

ในแผ่นดินพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวข้าพเจ้าก็เป็นคนหน้าดำหน้าแดง ถับหน้า คำชื่อ อยู่หัวบ้านหัวเมือง ไม่มีใครรู้จักมักคุ้น ไม่มีคนไปมาหาสู่... ตัวข้าพเจ้ามีวาสนาสูง คราวหนึ่ง ตำคราวหนึ่ง

(เล่ม 2, หน้า 44)

ครั้งนั้นไซร์ข้าพเจ้าก็เป็นคนต่ำคนเลว มีชีวิตเหมือนกับชีวิตคนก๊วยและชีวิตกอไผ่ไม่เป็นที่เสียดายและไว้หวังตั้งใจหมายพึ่งหมายเพาะแก่ผู้ใดนัก แต่ผู้ที่รู้จักก็น้อยตัว

(เล่ม 2, หน้า 48)

วาสนาข้าพเจ้าน้อยมาแต่ก่อน ไม่สู้มีใครนับถือเลื่องชื่อถือชานว่าเป็นคนดี

(เล่ม 2, หน้า 49)

น้ำเสียงแสดงความน้อยพระทัยนั้นเป็นได้ชัดเจนจากการเปรียบพระองค์ว่าเป็นคน “ถับหน้าคำชื่อ”, “วาสนาน้อย”, เป็น “คนต่ำคนเลว” ไม่เป็นที่รู้จัก รักใคร่ของผู้อื่นเท่าใดนัก ความน้อยพระทัยนี้คงเนื่องจากการที่ทรงผนวชอยู่นานจึงทำให้ “ในระยะแรกที่เสด็จขึ้นครองราชย์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงมีพระราชอำนาจอย่างเต็มที่ ดังเช่นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวสามรัชกาลก่อน สถานะการเป็นพระภิกษุอยู่นานถึง ๒๗ ปี เป็นข้อจำกัดมิให้พระองค์ทรงมีโอกาสสร้างสมอำนาจด้านกำลังคนและเศรษฐกิจอันเป็นปัจจัยสำคัญของฐานอำนาจทางการเมืองได้” (วิลาสวงศ์ พงศบุตร, 2525: 22-23) อย่างไรก็ตามแม้ว่าในทางปฏิบัติแล้วพระองค์ทรงไม่มีสิทธิ์ขาดเท่าที่ควรและแสดงความน้อยพระทัยอยู่บ่อยครั้งในเรื่องนี้ แต่ทัศนคติของพระองค์ต่อความสำคัญของพระมหากษัตริย์ในสังคมไทยนั้นยังทรงเห็นว่ามีค่าสำคัญมาก ในพระราชหัตถเลขาต่อให้เห็นถึงทัศนคตินี้ได้อย่างชัดเจน ทรงเปรียบพระมหากษัตริย์ว่า

คิดถึงแต่ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นแลมากกว่าผู้อื่นสิ่งอื่น เป็นความสำคัญความจริงเพราะท่านเป็นดวงใจแผ่นดิน ท่านเป็นสุขสบายพระไทยอยู่แล้ว พวกพ้องแลที่อยู่ที่อยู่อาศัยของฉันทที่อยู่ในแผ่นดินของท่านก็จะเป็นปรกติอยู่หมด

(เล่ม 1, หน้า 1)

กระหม่อมฉันเล่า บัดนี้ท่านทั้งปวงก็ตั้งไว้ให้เป็นบิดามารดาของคนทั้งแผ่นดิน

(เล่ม 1, หน้า 253)

ถึงเวลากาลบัดนี้คนนอกกรุงที่ไม่ใคร่ได้ไปมาที่ในกรุงเทพมหานครนี้จะมีที่ใหญ่ที่น้อยที่เป็นดวงใจแผ่นดิน สัตว์ขาดในราชการทั้งปวงนั้น จะอยู่ที่ไหนแห่งไหนเห็นจะรู้ด้วยกัน

(เล่ม 2, หน้า 48-49)

ถ้าเปรียบถึงพระมหากษัตริย์ว่าเป็น “ดวงใจแผ่นดิน” ดังกล่าวสะท้อนทัศนคติของพระองค์ต่อความสำคัญของพระมหากษัตริย์ได้เป็นอย่างดี ดวงใจแผ่นดินเป็นคำเปรียบที่เปรียบพระมหากษัตริย์กับสิ่งสำคัญที่สุด คือ ดวงใจ, หัวใจ เพราะถือเป็นสิ่งที่ควบคุมร่างกายทั้งหมด หากไม่มีหัวใจแล้วร่างกายนั้นย่อมไม่มีชีวิตอยู่ได้ในท่านองเดียวกันหากขาดพระมหากษัตริย์แล้วประเทศชาติก็ไม่สามารถอยู่รอดได้ อีกทั้งฐานะและความสำคัญของพระมหากษัตริย์ที่เป็น “บิดามารดาของคนทั้งแผ่นดิน” แสดงถึงการเป็นศูนย์รวมและเป็นผู้มีหน้าที่ที่จะต้องคอยดูแลบ้านเมือง พระมหากษัตริย์ในทัศนคติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีความสำคัญในฐานะที่เป็นศูนย์รวมของประเทศและความสำคัญต่อการเมืองและการปกครอง ถึงแม้ว่าพระองค์เองจะได้รับราชสมบัติโดยความเห็นชอบของคณะเสนาบดี และราชการสิ่งใดก็ต้องได้รับความเห็นชอบของเสนาบดีก็ตามแต่ในฐานะพระมหากษัตริย์แล้วย่อมมีความสำคัญอย่างยิ่งในพระราชสาส์นที่ทรงมีไปถึงชาวต่างประเทศเป็นประจักษ์พยานยืนยันทัศนคติของพระองค์ต่อความสำคัญของพระมหากษัตริย์ในสังคมไทยในฐานะตัวแทนของประเทศได้คืออย่างยิ่งโดยทรงแสดงพระองค์และประกาศถึงฐานะของ “เจ้าแผ่นดินใหญ่” แห่งประเทศสยาม และพระราชอำนาจที่มีเหนือประเทศราชใกล้เคียงต่อประเทศตะวันตกด้วยความภูมิพระทัย

พระราชสาส์น ในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอภยวชิราวุฒิ
พระเจ้ากรุงสยาม ซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ ในรัชกาลที่ ๘ ในพระบรมราชวงศ์

(เล่ม 2, หน้า 174)

สมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลสุทนต์มิตีเทพยวงศ์วงศาธิศวร กษัตริย์
วชิราวุฒิราชินิกโรดม จานุรัตนบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศบรมธรรมิกมหาราชวิราษ
บรมนาถบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าแผ่นดินกรุงสยาม ผู้เป็นใหญ่แก่ประเทศราชต่าง ๆ

(เล่ม 2, หน้า 185)

พระราชสาส์นในสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลสุทนต์มิตีเทพยวงศ์วงศาธิศวร กษัตริย์
วชิราวุฒิราชินิกโรดม จานุรัตนบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศบรมธรรมิกมหาราชวิราษ
บรมนาถบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าแผ่นดินกรุงสยาม ผู้เป็นใหญ่ในสยาม และเมืองขึ้นใกล้เคียง

(เล่ม 3, หน้า 111 และ หน้า 118)

พระราชสาส์นในสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลสุทนต์มิตีเทพยวงศ์วงศาธิศวร กษัตริย์
วชิราวุฒิราชินิกโรดม จานุรัตนบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศบรมธรรมิกมหาราชวิราษ
บรมนาถบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าแผ่นดินกรุงสยาม ผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดินสยาม และเมืองขึ้นใกล้เคียง

(เล่ม 3, หน้า 139 และ 194)

พระราชสาส์นสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลสุทนต์มิตีเทพยวงศ์วงศาธิศวร กษัตริย์
วชิราวุฒิราชินิกโรดม จานุรัตนบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศบรมธรรมิกมหาราชวิราษ
บรมนาถบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าแผ่นดินกรุงสยาม ผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดิน

(เล่ม 3, หน้า 187)

พระราชสาส์นสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดลสุทนต์มิตีเทพยวงศ์วงศาธิศวร กษัตริย์
วชิราวุฒิราชินิกโรดม จานุรัตนบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศบรมธรรมิกมหาราชวิราษ
บรมนาถบพิตร พระจอมเกล้าเจ้าแผ่นดินกรุงสยาม ผู้เป็นใหญ่ในแผ่นดินสยาม และเมืองขึ้นใกล้เคียง

(เล่ม 3, หน้า 218, 230, 234, 241, 248)

ทัศนคติต่อฐานะและความสำคัญของพระมหากษัตริย์นั้น
ทำให้พระองค์มักแสดงให้เห็นอยู่เสมอว่าพระองค์ทรงดำรงพระเกียรติยศในฐานะของ
พระมหากษัตริย์ พระราชอิสริยยศของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงยึดมั่นใน
คุณธรรมตามลักษณะของกษัตริย์ในอุดมคติของพุทธศาสนา และมีความสำนึกสูงในเรื่อง
เกียรติยศ และศักดิ์ศรีแห่งชาติกำเนิด (นฤมล ชีรวัดน์, 2525: 152-153) ดังนั้นการกระทำ
ใด ๆ หรือความคิดใด ๆ ก็ตามพระองค์มักทรงแสดงให้เห็นทัศนคติของพระองค์ในฐานะ
กษัตริย์ที่ทรงมี "พระเกียรติยศ" เสมอ

เมืองเชียงตุงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวท่านได้ให้เมืองเชียงใหม่ไปทำไว้ครั้งหนึ่งแล้ว ไม่ช้าพอสิ้นแผ่นดินท่านลงมาเรามาได้แผ่นดิน ถ้าจะนิ่งเสียไม่คิดอ่านต่อไปให้สำเร็จก็จะเสียเกียรติยศ นานาประเทศราชที่รู้ความแก่ก็จะสำคัญว่าเราล้าสมัยอำนาจน้อยกว่าท่านไม่ทำการสงครามได้... ถึงกระนั้นก็ควรเราจะทำให้ได้ด้วยมานะรักษาเกียรติยศและจะได้ทำขุนนางของเราให้เคยการทัตศึกไว้

(เล่ม 1, หน้า 10)

เราไม่ใถ่อยากได้บ้านได้เมืองสิบสองพันทนา และจะใคร่กักขังครอบครัวของอุปราชาแถมารคาไว้นั้นก็หาไม่ได้แต่จะใคร่ได้ เกียรติยศให้ราชบุตรผู้เป็นเจ้าเมืองเชียงรุ่งมาคำนับอ่อนน้อม

(เล่ม 1, หน้า 12)

ก็ข้อซึ่งขอช่องไว้ว่าใคร ๆ มาร้องทุกข์อุทธรณ์จะขอถอนมาชำระเสียเองคังนั้น ก็เพื่อจะกันพระยาอภัยให้คับ ๆ แคน ๆ อยู่บ้าง ไม่ให้เหลือหลวมไปเป็นเหตุให้เสียเกียรติยศแก่ดินเอง

(เล่ม 1, หน้า 61)

ให้คิดกับพระยาราชวราณูดม่อนผันให้พระยามนตรีสุริยวงษ์ได้มีที่ประทับที่อาไศรยเป็นเกียรติยศแก่ข้าพเจ้าด้วย

(เล่ม 1, หน้า 85)

การที่สวดนั้นก็จะเป็นพระเกียรติยศแก่พระเจ้าแผ่นดิน ผิดกว่าที่วังเข้าบ้านขุนนางแลราษฎร แต่ควรใช้ในการที่เรียกว่าพระราชพิธี

(เล่ม 1, หน้า 91)

เมื่อพวกสยามซึ่งไปนั้นกลับมา บางทีก็มีหนังสือขุนนางผู้น้อยในผู้ครองข้างอังกฤษตอบมาบ้าง บางครั้งก็ไม่มี ด้วยเหตุนี้ก็หาเป็นเกียรติยศแก่กรุงสยามนักไม่

(เล่ม 1, หน้า 136)

ในงานศพแม่โสมนัส แม่เพอชไม่มีพลับพลาสนามข้างบนนั้นข้าพเจ้าเข้าใจว่าเป็นพระเกียรติยศข้างบน ไม่เป็นเกียรติยศแก่ข้าพเจ้า

(เล่ม 1, หน้า 162)

ฯข้าฯ ขอรับประทานพระโขนงทองค่าประดับศพให้เป็นพระเกียรติยศแก่ตัวข้าศึกสามวัน

(เล่ม 1, หน้า 171)

ถึงท่านจะลาก็ได้ ไม่ลาก็ได้ แต่ในคราวที่จะไปนาน ๆ แล้ว ก็ให้มาลาอยู่
เป็นเคารพนั้น ก็ควรยินดีอยู่แล้วว่าท่านจงรักภักดี รักษาเกียรติยศเจ้าแผ่นดินใหญ่

(เล่ม 1, หน้า 192)

ถ้าเนรคุณทรยศล้างเกียรติยศในหลวงอย่างนี้ เทวดาซึ่งมากกว่าท่านที่
ในหลวงได้ตั้งบุญคุณท่าน

(เล่ม 1, หน้า 198)

ซึ่งคิดให้เรือเจ้าพระยาไปตามนั้นด้วย เพราะได้ใส่กระแฉนแดนเสียแล้วว่า
เรือเจ้าพระยาเป็นสำหนึ่งเข้าในผลิต ที่ไปครั้งนี้จะได้เป็นเกียรติยศ

(เล่ม 2, หน้า 40)

จะได้เป็นเกียรติเป็นยศแก่ตัวกระหม่อมฉัน กราบขุดมานี้เป็นความจริงใจ

(เล่ม 2, หน้า 152)

ถ้าเธอไม่เข้ามาลาข้าพเจ้าแล้ว ไปด้วยฝรั่งเศส การนั้นเป็นที่เสียยศข้างไหน
เป็นที่เสียยศข้างฝรั่งเศสหรือ คนทั้งปวงก็จะรู้ด้วยกันว่าถ้าการเป็นอย่างนั้น เป็นที่เสียยศข้าง
ข้าพเจ้า..เขาคงจะไปเกลี้ยกล่อมเธอให้ลาข้าพเจ้าจงได้เพื่อจะไม่ให้ข้าพเจ้าเสียเกียรติยศเป็น
แท้

(เล่ม 2, หน้า 112)

ก็ต้องเลี้ยงเจ้าเลี้ยงนายพวกนั้นไป เพื่อจะให้เป็นอย่างแบบแผนสืบไป
ภายหลังหรือถ้าไม่เป็นแบบแผนไปได้ก็จะได้เป็นเกียรติเป็นยศแก่ตัวกระหม่อมฉันกราบขุด
มานี้เป็นความจริงใจ

(เล่ม 2, หน้า 152)

กรุงสยามก็ได้เคารพรับด้วยความยินดียิ่งนักพื้นที่จะเปรียบได้ ด้วยเห็นว่า
การนั้นก็เกียรติยศยิ่งใหญ่แก่กรุงสยาม

(เล่ม 2, หน้า 187)

ขอพระเมตตากรุณาของสมเด็จพระนางเจ้ากรุงบริดดาเนียได้โปรดแก่คนเป็น
ชุกตานุชตออกไปจากกรุงสยามครั้งนี้ ให้ได้เฝ้าคำนับในสถานและเวลาอันควรให้ปรากฏ
เป็นเกียรติยศอันยิ่งใหญ่แก่กรุงสยาม

(เล่ม 2, หน้า 190)

ถ้าทุนจะเสียเพื่อเรือเหล็กนั้นไม่มากนักอยู่ในสามร้อยชั่งลงมาแล้ว ข้าพเจ้า
ก็จะยินดีซื้อไว้ใช้เล่นสักสำหนึ่ง พอเป็นเกียรติยศแก่ข้าพเจ้า

(เล่ม 3, หน้า 27)

พระสงฆ์ผู้ใหญ่ ๆ กับขุนนางชื่อพระสุธรรมโมตรีและอื่น ๆ ออกไปตั้งกา
ทวิปฐาพระทันตธาตุและจัดแจงการพระพุทธศาสนาให้ตั้งอยู่และเป็นไป ได้เป็นเกียรติยศ
แก่กรุงสยามสืบมาจนทุกวันนี้

(เล่ม 3, หน้า 39)

การตั้งปวงซึ่งทูตประกอบด้วยอัครราชทูต ูระวังรักษาเกียรติยศและประสงค์
ของผู้ครองฝ่ายข้างไทย ได้ไปประพุดติและเจรจาอ่อนน้อมอนุโตมแก่ผู้ครองฝ่ายอังกฤษ
ไม่ให้ความผิดต้องตำหนิตืดขียนเสียท่วงทีแลเกียรติยศได้นั้น ข้าพเจ้าเห็นชอบด้วยทุกอย่าง

(เล่ม 3, หน้า 87)

เพราะเหตุซึ่งกรุงสยามได้มีเกียรติยศ เพื่อจะเป็นพระเจ้าแผ่นดินอันออก
หน้าปรากฏว่ามีพระราชไมตรีกับกรุงบริตานิเย ใช้พระราชสาส์นไปมาถึงโดยตรงและกรุง
บริตานิเยได้มีคุณแก่กรุงสยาม ด้วยความสำแดงการยกย่องในเมื่อจารึกพระนามของกรุง
บริตานิเยว่าเป็นพระราชกนิที่รักของกรุงสยาม ลงในพระราชสาส์นที่มีมาทุกฉบับ

(เล่ม 3, หน้า 113)

สิ่งของราชบรรณาการทั้งปวงนี้จะเป็ประโยชน์มากแก่กรุงสยาม เพื่อจะ
ได้เก็บไว้เป็นเกียรติยศและเป็นสำคัญที่ระลึกถึงพระราชไมตรีสืบไป

(เล่ม 3, หน้า 134)

ถ้าได้หนังสือนี้ที่เรือหรือที่บก ควรจะยกชงกึ่งเสาเป็นคำนับสามวันหรือ
เจ็ดวันอย่างไร ก็จงคิดเป็นเกียรติยศแก่ข้าพเจ้าด้วย

(เล่ม 3, หน้า 176)

มีความแน่ใจว่าพระราชสาส์นและเครื่องบรรณาการที่ไปด้วยท่านจะได้รับ
ด้วยความเห็นแก่ไมตรี แล้วจะเปิดเผยแก่คนทั้งปวง ที่ควรจะได้เห็นในบ้านเมืองของท่าน
เพื่อจะให้เป็เกียรติยศแก่กรุงสยามและตัวท่านทั้งสองฝ่าย

(เล่ม 3, หน้า 226)

ฐานะและความสำคัญของพระมหากษัตริย์ในทัศนคติของ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคงได้กล่าวมาแล้วสรุปได้ว่า ถึงแม้การขึ้นครองราชย์

สมบัติของพระองค์จะเป็นไปโดยคณะเสนาบดี “เลือกสรร” อัญเชิญพระองค์ขึ้นครองราชย์ การบริหารราชการแผ่นดินในเรื่องต่าง ๆ ต้องทรงได้รับความเห็นชอบจากคณะเสนาบดีเสมอซึ่งทำให้ไม่ทรงมีสิทธิ์เต็มที่เท่าที่ควร โดยทรงแสดงความน้อยพระทัยอยู่เสมอเมื่อพระองค์ไม่สามารถควบคุมเสนาบดีได้ อย่างไรก็ตามในทัศนคติของพระองค์นั้นทรงเห็นว่าพระมหากษัตริย์มีความสำคัญในสังคมไทยเนื่องด้วยพระมหากษัตริย์เปรียบเสมือน “ดวงใจแผ่นดิน” , “บิดามารดาของคนในแผ่นดินทั้งหลาย” ประเทศชาติจะขาดพระมหากษัตริย์ไม่ได้ พระราชสาส์นที่ทรงส่งถึงประมุขของประเทศต่าง ๆ นั้นได้ทรงประกาศความเป็น “เจ้าแผ่นดินใหญ่” ของพระองค์ซึ่งสะท้อนให้เห็นทัศนคติของพระองค์ว่าพระองค์ทรงเป็นผู้นำของชาติในการติดต่อกับต่างประเทศ อีกทั้งทัศนคติของพระองค์ต่อฐานะและความสำคัญของพระมหากษัตริย์สะท้อนให้เห็นได้จากที่ทรงมักกล่าวถึง “พระเกียรติยศ” ของพระองค์ในฐานะพระมหากษัตริย์

2.1.1.2 บทบาทและหน้าที่ของพระมหากษัตริย์

เนื้อหาของพระราชหัตถเลขาส่วนหนึ่งเป็นพระราชภารกิจของพระองค์ในด้านต่าง ๆ ซึ่งทัศนคติของพระองค์ต่อบทบาทหน้าที่ในพระราชภารกิจต่าง ๆ นั้นเป็นไปทั้งในลักษณะที่ทรงลงมือปฏิบัติเอง ทรงสั่งการ และทรงให้คำแนะนำต่าง ๆ แก่ข้าราชการให้ปฏิบัติหน้าที่ ตามแนวพระราชดำริ จากทัศนคติต่อฐานะและความสำคัญของพระมหากษัตริย์ที่ได้กล่าวถึงแล้ว นำมาสู่การปฏิบัติพระราชภารกิจต่าง ๆ มากมายในฐานะพระมหากษัตริย์

ในทัศนคติของพระองค์ในด้านบทบาทและหน้าที่ของพระมหากษัตริย์นอกจากจะทรงปฏิบัติพระราชภารกิจต่าง ๆ ด้วยพระองค์เองซึ่งเห็นได้จากพระราชกรณียกิจต่าง ๆ แล้ว บทบาทและหน้าที่สำคัญในฐานะของพระมหากษัตริย์นั้นคือการพระราชทานคำแนะนำแก่ข้าราชการในการปฏิบัติงาน และการสั่งการต่าง ๆ ซึ่งปรากฏจากพระราชหัตถเลขาที่เป็นการแนะนำและการสั่งการแก่บุคคลต่าง ๆ โดยเน้นให้ข้าราชการเหล่านั้นได้ใช้ความคิดในการปฏิบัติหน้าที่ให้ถูกต้อง

เธอจงคิดอ่านชี้แจงเสียให้ดาวผู้ดี ๆ ที่เขารู้การที่จริงไว้มาก ๆ จะได้ช่วย
ได้ตอบแก้ไขคำไพเราะพริ้ง

(เล่ม 1, หน้า 5)

เธอจงอ่านเองแล้วคิดอ่านตรึตรองแต่กับพระยายมราช

(เล่ม 1, หน้า 6)

จึงได้คิดอ่านตระเตรียมที่จะยกไปรบกับญวนคังบอกเข้ามาแต่ก่อนนั้น

(เล่ม 1, หน้า 34)

ถ้าผู้ใดยังขึ้นเป็นกบถขัดขวาง ก็ชื่อว่าไม่นับถือเจ้าแผ่นดินใหญ่ทั้งสองฝ่าย
จึงคอยช่วยกันคิดอ่านปราบปรามเสียให้จงได้

(เล่ม 1, หน้า 85)

ถ้าเมื่อไรการสงบเรียบร้อยแล้ว กองทัพฝ่ายเราคิดจะเลิกกลับมาจะต้อง
หยั่งจิตหยั่งใจ และพูดจาเอาความจริงใจของเจ้านายทั้งสองฝ่าย แยกย้ายปรึกษาข้างละที่
หาหรือดูก่อน จะต้องคิดมันผ่อนเสียให้จนเราไว้ใจได้เป็นแน่แท้ว่าความวุ่นวายในอนาคตจะไม่มี
เป็นแน่แท้แล้ว จึงจะเลิกทัพกลับมาได้

(เล่ม 2, หน้า 62-63)

ถ้าผู้ครองแผ่นดินฝ่ายฝรั่งเศสเขาจะว่าอย่างไรบ้าง คิดอ่านได้ตอบกับเขาให้
ดีเถิด

(เล่ม 3, หน้า 181)

บทบาทหน้าที่หนึ่งในฐานะของพระมหากษัตริย์ใน
ทัศนคติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ การตัดสินใจ พิจารณาตัดสินใจข้อ
พิพาทต่าง ๆ ทั้งของพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการหรือประชาชนทั่วไป สาเหตุที่บทบาท
หน้าที่ของพระองค์ในการตัดสินใจมีความสำคัญนั้นก็เนื่องจากพระองค์ทรงอนุญาตให้มี
การถวายฎีกาถึงพระองค์ได้ “เมื่อก่อนนั้นราษฎรจะถวายฎีกาก็ยาก พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเคยปรารภว่าพระเจ้าแผ่นดินเหมือนเป็นพระประธานอยู่ในโบสถ์ ลืม
พระเนตรอยู่ก็ไม่เห็นอะไร ดังนั้นเมื่อพระองค์ครองราชย์แล้วจึงได้ตั้งประเพณีเสด็จออก
รับฎีการาชฎด้วยพระองค์เองทุกวันโกนเดือนละ ๔ ครั้ง เวลาค่ำเสด็จออกให้เจ้าพนักงาน
ตักทองวินิจฉัยเกรี เป็นสัญญาณให้ราษฎรเข้าเฝ้าถวายฎีกาได้เป็นนิจ” (สมเด็จพระราชา
คำรกราชานุกาพ, 2517: 125-126) และยังมีปรากฏในประกาศอีกหลายฉบับ ซึ่งในพระราช

หัตถเลขาทรงแสงทศนคติของพระองค์ต่อการตัดสินใจว่าความซื่อสัตย์และความ
ยุติธรรมเป็นสิ่งสำคัญในการตัดสินใจ

ถึงความที่จะไปถอนมาชำระก็จะไม่เข้าข้างใคร จะชำระโดยซื่อสัตย์สุจริต
จริง ๆ ก็เมื่อความผิดก็จะไปส่งตามโทษ ถ้าจะไม่เสียประโยชน์จะได้งำไว้ใช้การงาน

(เล่ม 1, หน้า 61)

ข้าพเจ้าเป็นพระเจ้าแผ่นดินก็คงจะรับฟ้องนั้น แล้วจะปรึกษากับเจ้าต่างกรม
ผู้ใหญ่และท่านเสนาบดี ท่านจะปรึกษาพร้อมกันให้จัดงำทำโทษเร่งรัดเกาะครอง หม่อมเจ้า
เรไรหรือจะให้ตัดสินประการใดก็จะทำตามคำท่านทั้งปวง ปรึกษาอนุเคราะห์แก่ท่านทั้งปวง
โดยสมควรแก่ยุติธรรมและอัยการ และคำปรึกษาของท่านผู้ซึ่งช่วยคิดอำนาจการแผ่นดิน
นั้นโดยสุจริต

(เล่ม 2, หน้า 33)

ถ้ามีข้อคดีต่าง ๆ จะเกี่ยวข้องกับผู้ใดที่เป็นชนชั้นฝ่ายไทยก็จะว่ากล่าวชำระ
ให้เห็นเท็จจริงผิดชอบโดยยุติธรรม... ก็จะมีตรองอนุเคราะห์โดยสมควร

(เล่ม 2, หน้า 37)

ก็ว่าถึงพระราชวงศานวงศ์ชำระไม่ได้ โดยจะชำระไม่ได้ การตีรันฟัน
แทงกันเป็นความใหญ่ กรมพระนครบาลเป็นเจ้ากระทรวง ควรจะนำความขึ้นทูลฉลอง ไม่
ควรเลือกใตผู้ร้องให้ไปเสียให้หั้น การที่เป็นดังนี้ก็เป็นที่ยสงสัยไปว่าเป็นคดียาษานาจอ
จึงเกียจคร้านเพื่อจะต่อว่าไต่ถาม ก็ความพระราชวงศานวงศ์ชำระไม่ได้ คำนีติเคราะห์ไปเป็น
อันทำลายล้างชกศักดิ์แผ่นดินนัก ดูเหมือนเมืองไทยไม่มีเจ้านายที่เป็นเชื้อสายสืบราชตระกูล
ครอบครองอาณาจักรโดยยุติธรรมเที่ยงแท้ดังนี้เลย ดูเหมือนเอาฮ้างผู้ร้ายฮ้างหัวขโมย ฮ้าง
คนเช่นแจ่งขันที่ใครฆ่าใครฟันไม่ได้แล้วมายกให้เป็นเจ้า เพราะความกลัวตัวต้องยอมเป็น
บ่าวเป็นข้ามัน ที่น้องถูกหลานกระเด็นกระสายของเจ้าขโมยไปเที่ยวคุมเหงใครก็คุมเหงได้
ไม่มีใครกล้าว่ากล่าวฟ้องร้อง ถึงจะมีผู้มาฟ้องก็ไม่มีใครว่ากล่าวให้ได้ ก็เมื่อผู้ใดว่าอย่างนี้
ว่าความพระราชวงศานวงศ์ชำระไม่ได้นั้น ก็เป็นอันดบด้างเกียรติยศแผ่นดินทำให้เป็นเหมือน
อาณาจักรโจร ไม่เชิดชูเกียรติยศแผ่นดินที่ตั้งอยู่ในยุติธรรม สืบเชื้อวงศ์เป็นเจ้าเป็นนายมา
หลายชั่วคนดังนี้เลย

(เล่ม 2, หน้า 94-95)

ทัศนคติต่อบทบาทหน้าที่ของพระองค์ในการวินิจฉัย คัดสินความหรือถวายคำแนะนำนั้น ทรงเน้น“ความซื่อสัตย์ สุจริต และยุติธรรม”เป็นสำคัญ แม้แต่ในกรณีพระบรมวงศานุวงศ์ได้กระทำความผิด พระองค์ก็ทรงเปรียบให้มีการคัดสรรความเอา โทษเหมือนกันกับข้าราชการหรือราษฎรทำความผิด พระองค์ทรงเปรียบให้เห็นว่าหากพระบรมวงศานุวงศ์ทำความผิดต่อราษฎรทำให้ราษฎรเดือดร้อนนั้น หากผู้มีหน้าที่คัดสรรความ ไม่คัดสรรแล้วก็เปรียบเหมือนเป็นการ “ทำลายล้างเกียรติยศแผ่นดินทำให้เหมือนเป็น อาณาจักรโจร” ซึ่งไร้ความยุติธรรม

ทัศนคติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อบทบาทและหน้าที่ของพระมหากษัตริย์คือการรักษาความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง ซึ่งพระองค์ได้ให้คำแนะนำแก่ข้าราชการที่ปฏิบัติหน้าที่ ทรงแสดงความคิดเห็นต่อปัญหาต่าง ๆ ที่มีความขัดแย้งที่เกิดขึ้นนั้นทรงเห็นว่าวิถีทางที่จะแก้ไขปัญหาคือ การพูดคุยกัน ด้วยสันติวิธีมากกว่าการใช้กำลัง การไกล่เกลี่ยปัญหาด้วยความประนีประนอมนั้นเป็นทางที่ดีที่สุดและไม่ทำให้เกิดความรุนแรงแรงเดือดร้อนเสียหายใด ๆ

เมื่อเราจินตนาการนั้นเข้าก็จะเห็นเป็นอันทำให้ร้อนรนไปจะเป็นเหตุให้เสียใจ
แตกร้างหม่นหมอง

(เล่ม 1, หน้า 4)

เธอมีปัญญาแลได้ขึ้นมาเห็นตัวเองแล้ว จะคิดอย่างไรอย่าให้มันเสียใจ
แตกร้างนักนั้นจึงจะดี

(เล่ม 1, หน้า 5)

เพราะฉะนั้นใจฉันรักแต่การเกลี้ยกล่อมเจ้าโงมให้ได้มาโดยนวล...เมื่อเราจะ
ยกไปตีให้ถึงก็ขัดเสบียงอาหาร แล้วหากว่าจะไปตลอดมิได้ ก็ให้คิดมีหนังสือไปเกลี้ยกล่อม
มหาชนานให้เข้าหาเราเสียเป็นเกียรติยศ

(เล่ม 1, หน้า 13-14)

โดยว่าถ้ามันจะกระดากกลัวอยู่ถ้าเธอทั้งสองเอาใจคิดต่อแล้วเกลี้ยกล่อมมัน ก็
เห็นจะเป็นปรกติดังเก่า

(เล่ม 1, หน้า 26)

การงานที่จะรักษาเมืองอุคงมิไชยไว้จนกองทัพไทยไปทางบกจะได้ ว่ากล่าว
ไถ่เกณียให้การเป็นเสรีจะต้องการอีกเท่าใด

(เล่ม 1, หน้า 36)

หม่อมราโชทัยรีบไปคอยรับอยู่ที่ค่านปากน้ำเพื่อจะให้ไถ่เกณียเกณียถ่อม
เสียให้ดี

(เล่ม 1, หน้า 49)

แล้วให้หาตัวนายกบถออกมาว่ากล่าวเกณียถ่อมจะให้การสงบ

(เล่ม 1, หน้า 66)

พระยาราชวราวุฒจงคิดอ่านว่ากล่าวเอาความไถ่เกณียเสียให้ดี อย่าให้เป็น
ที่รำวฉานต่อกันได้

(เล่ม 2, หน้า 57)

บาดหลวงเกลาซิซนั้น เพราะภาสันเนมาผิด ความจริงจะกระดากเสียใจนัก
จงว่ากล่าวเจ้าโถมเอาใจไว้อย่าให้กระดาก ด้วยเขาจะอยู่ที่นั่นต่อไป จะเป็นการอาฆาตของเวร
กับบ้านเมืองสืบไป

(เล่ม 2, หน้า 58)

ครอบครัวที่ตามสนอง โสไปเหล่านั้นจึงค่อยคิดไปไถ่เกณียเกณียถ่อมให้
กลับคืนมาเมืองเขมร ก็เห็นจะมาดอก

(เล่ม 2, หน้า 61)

พระยาราชวราวุฒได้จัดไถ่เกณียและประกาศว่าไม่ถือโทษผู้ผิดให้แตก
ตื่นวุ่นวายไปนั้น ชอบด้วยราชการอยู่หมดทุกประการ

(เล่ม 2, หน้า 64)

แล้วให้หาตัวนายกบถออกมาว่ากล่าวเกณียถ่อมจะให้การสงบโดยน้ำเย็น

(เล่ม 2, หน้า 66)

จะก่อเหตุให้เขาขัดเคืองกันให้เขาเสียใจไม่ต้องการ เป็นแต่เอาใจเจ้าโถมไว้

เถิด

(เล่ม 2, หน้า 117)

ว่ามาแล้วก็อย่าปากบอบอกข้างโน้นข้างนี้ ว่าข้าว่ามาอย่างนี้ อย่างนั้น จะ
ก่อเหตุให้เขาขัดเคืองกันให้เขาเสียใจไม่ต้องการ เป็นแต่เอาใจเจ้าโอมไว้เฉิด

(เล่ม 2, หน้า 129)

พูดที่ไปได้การก็ไม่ได้ก็ดี เขาก็จะกลับมาแล้วว่ากล่าวเอาใจเกษียใจ
เจ้าโอมแก่พระศยามธรรมาธิบดี ขุนรัตนานุจิตร บาดหลวงฤวิศและกัปตันคานินเขนวินเซอร์ไว้
ให้ดี ๆ อย่าให้เขาเสียใจแก่ข้า อย่าให้เขาโกรธข้า

(เล่ม 2, หน้า 132)

ในกรมกับพระองค์เจ้าเสือและพระองค์เจ้าหญิงกับหม่อมเจ้าในกรมขุน
วิเบศรวรทั้งชายและหญิงควรจะประนีประนอมพร้อมจิตกันแล้วแบ่งปันให้สมควร อย่าให้
มีความขุ่นข้องหมองหมางกัน เพราะสิ่งของเล็ก ๆ น้อย ๆ นิทานครหาต่างกันต่าง ๆ ได้แล้วจะ
เป็นดี

(เล่ม 2, หน้า 150)

ในทัศนคติของพระองค์ด้านบทบาทหน้าที่ของพระมหากษัตริย์ในการรักษาความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่า การแก้ปัญหาในทางสันตินั้นเป็นหนทางที่ดี พระองค์ไม่ทรงต้องการเห็นความขัดแย้งรุนแรง ซึ่งจะก่อให้เกิดความเดือดร้อนเสียหายต่อบุคคลและบ้านเมือง การ “ไกล่เกลี่ย” “เกลี้ยกล่อม” “ประนีประนอม” จึงเป็นทัศนคติและนโยบายในการแก้ปัญหาของพระองค์

สรุปทัศนคติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีต่อบทบาทหน้าที่ของพระองค์ในฐานะพระมหากษัตริย์ ซึ่งนอกจากสะท้อนให้เห็นจากพระราชกรณียกิจด้านต่าง ๆ ของพระองค์ที่ทรงปฏิบัติแล้ว บทบาทหน้าที่สำคัญของพระองค์ประการหนึ่งที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขา คือ การให้คำแนะนำ การสั่งการแก่ข้าราชการผู้ปฏิบัติหน้าที่ราชการด้วยการใช้ความคิดไตร่ตรองอย่างรอบคอบ การรักษาความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองด้วยความซื่อสัตย์ สุจริตและยุติธรรม การระงับข้อขัดแย้งต่าง ๆ ด้วยความประนีประนอม

2.1.1.3 ทศนคติต่อข้าราชการ

พระราชหัตถเลขาส่วนหนึ่งเป็นการแสดงความคิดเห็นที่เกี่ยวข้องกับข้าราชการซึ่งเป็นหน้าที่หนึ่งของพระมหากษัตริย์ที่จะดูแลควบคุมการทำงานและการปฏิบัติตนของข้าราชการ ทรงเห็นว่าข้าราชการมีบทบาทสำคัญในการสร้างประโยชน์แก่บ้านเมือง ในพระราชหัตถเลขาสะท้อนให้เห็นทศนคติต่อการทำงานของข้าราชการของบุคคลในหน้าที่ต่าง ๆ ได้แก่

2.1.1.3.1 ความสำคัญของข้าราชการ

ข้าราชการที่พระองค์ทรงกล่าวถึงในพระราชหัตถเลขามากที่สุดคือ ทูต ซึ่งทรงมีพระราชหัตถเลขาถึง 14 ฉบับ สะท้อนให้เห็นว่าพระองค์ทรงให้ความสำคัญกับข้าราชการที่ปฏิบัติงานในฐานะ “ตัวแทนประเทศ” และเป็นราชการสำคัญมากเพราะต้องติดต่อกับชาติตะวันตกในระยะเวลาที่ชาติเหล่านั้นแสวงหาอาณานิคม ความหวังใเอใจใส่ของพระองค์จึงมีมากต่อข้าราชการที่เป็นตัวแทนประเทศ

อนึ่งให้ราชทูต อุปทูต ครีทูต และขุนนางพนักงานเครื่องราชบรรณาการทั้งสอง และตามพนักงานพวกนี้มีความสมัครสมานเป็นเอกจิตเอกฉันท์แก่กัน อย่าไปมีความถือเปรียบแก่งแย่งแก่กัน และทำการที่มีควรให้เสียราชการและเสียเกียรติยศแก่พระนครนี้ได้เป็นอันขาดทีเดียว

(เล่ม 2, หน้า 184)

การที่ทรงเน้นให้ทูตสามัคคีกันนั้นก็เนื่องด้วยการทำงานของทูตเป็นการทำงานเพื่อประเทศชาติ เป็นการทำงานสำคัญในต่างแดน ความสามัคคีจึงเป็นสิ่งสำคัญ อย่างไรก็ตามทูตที่เดินทางไปเจริญสัมพันธไมตรีและการค้าในรัชสมัยของพระองค์ถึง 4 ครั้งนั้นทุกครั้งจะมีพระราชหัตถเลขาถึงคณะทูตโดยทรงตำหนิตูตในเรื่องที่ไม่ส่งจดหมายรายงานข้อราชการถึงพระองค์โดยตรงแต่ทูตไปบอกเรื่องราวต่าง ๆ แก่ผู้อื่น หรือการที่ทูตไม่ส่งข่าวมาเลย ทรงตำหนิตูตด้วยอารมณ์โกรธ และเสียชื่อเสียงในเรื่องนี้

เป็นเคนคนอื่นอ่านแล้วอ่านเล่า เขาอ่านให้ฟังทีเดียวแล้วเขาก็เอาไปเสีย
ไม่ได้ฉบับไว้ ความซำก็จำไม่ได้

(เล่ม 2, หน้า 215)

อนึ่งการพูดครั้งนี้ข้าวิศกนิก ถ้าเป็นแต่อย่างนี้แล้วข้าจะรู้งานรู้การที่นียาก
นักด้วยหนังสือที่บอกมาไม่ได้ออกชื่อข้า วางเวรกรรมทำไม่ได้สั่งให้กรามพูด เขาจะบอกก็ได้
เขาไม่บอกก็ไม่ได้รู้ จะเขียนหนังสือว่ากระไรออกมาบ้างตามเหตุก็จำความในหนังสือที่ตั้ง
เข้าไปไม่ได้ด้วยค้นหนังสือไม่ได้อยู่ที่ตัว อนึ่งหนังสือวางเวรกรรมทำนั้นเขาก็อ่านที่กลาง
ห้องพระโรงกลางสนามจันทร์ ถ้าข่าวที่พูดไปคือก็เป็นเกียรติยศ ถ้าไปไม่คือก็จะอ้ออ้อลือซา
ปรากฏอภัยขอเขา ครั้นจะเรียกเอามาอ่านเองก็ไม่เป็นมงคล ด้วยเป็นชื่ออื่นไม่มีชื่อข้า
เคนอ่านเขาแล้วเหมือนกินข้าวเคนเขา

(เล่ม 2, หน้า 225)

ซึ่งท่านจะไว้ใจให้ข้าพเจ้าฟังเคนความคนอื่นอ่านแล้วอ่านเล่า ให้ดูหนังสือ
ของคนอื่นถึงแล้วนั้น ไม่ดู ไม่ฟัง ไม่อ่านเป็นแน่ โหน ๆ ข้าพเจ้าก็เป็นคนคนหนึ่ง เป็น
เจ้าชื่อเจ้าเสียงในราชศาสตร์ การพูดานพูดครั้งนี้จะให้กินเคนท่านผู้อื่นนั้นไม่กินแล้วในครั้งนี้
เป็นอันขาด

(เล่ม 2, หน้า 236)

ด้วยพ่อเพ็งเป็นคนเค็มต้นเรือนของข้า ข้าควรพูดกับเจ้าของตัวตรง ๆ ไม่
ควรจะอ้อมค้อมไปหาคนห่าง ๆ ให้ข้าพเจ้าได้ความลำบากและเป็นคนนอกเศษนอกเลย
อ่านหนังสือเคนคนอื่นอ่านไม่ชอบใจเลย หนังสือฉบับนี้ก็ถ้าแล้วจะพบพ่อเพ็งที่เมือง
ตอนคอน หรือจะไปถึงต่อเมื่อกลับเสียแล้วก็ไม่ทราบ แต่อดไม่ได้ก็เขียนมากระนั้นแล ถ้า
 मैंนข้าได้หนังสือฝากพ่อเพ็งสักฉบับหนึ่งตรงตัวก็จะดีใจ ด้วยตั้งแต่พูดไปหนังสือของพูด
ฝากมา ข้าไม่ได้ไว้ดูสักฉบับหนึ่งเลย อ้อนวอนมาหนักหนาแล้ว พ่อเพ็งจงได้ส่งสารเอ็นดู
เถิด ด้วยการอื่น ๆ ข้าไม่ติเตียนอะไรเลย เสียใจนักแต่ที่ไม่ได้หนังสือฝากตรงตัวเท่านั้น พูด
ไปทั้งทีนานถึง ๔ เดือนเศษมาแล้ว รู้สิ่งใดคิดการอะไรที่ควรได้จะได้ว่าเดือนสติให้ปัญญา
มา ก็มิว่าแต่ต้องเขียนว่าเรื่องนี้เรื่องเดียวจนสิ้นเร็วแรงและเวลาไปเสีย ไม่ได้เขียนและว่า
เรื่องอื่นเลย

(เล่ม 3, หน้า 34)

วิธีหนังสือฝากกระบวนราชการ ก็ให้ตรงมาโดยราชการให้ทันราชการจึงจะชอบ ก็มาเป็นเหตุเพราะหนังสือฝากเล็กน้อยลับ ๆ ก็ กระงูกระจิกก็พาให้กระบวนราชการเสียไป

(เล่ม 2, หน้า 228)

ถ้าอย่างไรท่านจะเขียนฝากให้ถึงตัวข้าพเจ้าไม่ได้แล้ว จะฝากให้ถึงเมียข้าพเจ้าบ้างเป็นไรดีกว่าฝากถึงขุนนาง ด้วยเมียข้าพเจ้าอยู่ในวังหมดไม่ได้อยู่บ้านต่างหาก ถึงกระนั้นจะฝากถึงเมียที่โกรธกันอยู่ก็จะไม่ได้อ่าน ต่อให้ถึงเมียที่ชอบกันอยู่ เมื่ออยากจะอ่านเมื่อไรจะได้เรียกเอามาอ่านเมื่อนั้น เมียคนไรคืออยู่ เมียคนไรโกรธกัน สรรเพชภักดีทราบอยู่หมดแล้ว

(เล่ม 3, หน้า 50)

ท่านทั้งปวงได้เป็นทูตไปครั้งนี้ได้ไปเพราะบุตรภรรยาหรือ ข้าพเจ้าเห็นจะมีเหตุเป็นข้อขัดข้องสำคัญผิดเป็นแน่ จึงไม่มีหนังสือฝากมาถึงข้าพเจ้าเลยสามเดือนเศษมาแล้ว

(เล่ม 3, หน้า 184)

ครั้งนี้มีความยินดีนักหนากว่าทุกครั้ง ซึ่งราชทูต อุปทูตเขียนหนังสือให้ถึงตรงตัวข้าพเจ้านั้น ชอบนักหนาแล้ว ด้วยได้ฉบับเก็บไว้อ่านเองและอ่านให้คนอื่นฟังต่อไปทั้งข้างหน้าข้างใน

(เล่ม 3, หน้า 81)

จากข้อความในพระราชหัตถเลขาจะเห็นว่าส่วนใหญ่เป็นการตำหนิและตัดพ้อว่าทูตไม่มีหนังสือถึงพระองค์โดยตรง แต่ให้ทรงรู้ข่าวคราวของทูตโดยผ่านผู้อื่น ทรงแสดงอารมณ์โกรธด้วยเห็นว่าเป็นการ “กินเงิน” และประชดประชันว่าพระองค์เป็นคน “นอกเศษนอกเลย” และเสียดสีด้วยความไม่พอพระทัยว่า “ถ้าอย่างไรท่านจะเขียนฝากให้ถึงตัวข้าพเจ้าไม่ได้แล้ว จะฝากให้ถึงเมียข้าพเจ้าบ้างเป็นไร” ซึ่งการตำหนิสิ่งใดย่อมสะท้อนให้เห็นความต้องการในทางตรงกันข้ามของพระองค์ การที่ทูตไม่มีหนังสือถึงพระองค์นั้น ทรงเห็นว่าเป็นการกระทำที่ไม่เหมาะสมเนื่องจากการที่ทูตได้ไปต่างประเทศครั้งนี้เป็นการไปราชการและไปในนามตัวแทนของพระองค์และประเทศชาติ ซึ่งสมควรที่ทูตจะต้องรายงานความเป็นไปให้พระองค์ทราบเพื่อที่พระองค์จะได้ทรงช่วยคิดอ่านวินิจฉัยข้อราชการต่าง ๆ ที่สำคัญแก่ทูต ดังนั้นเมื่อทรงได้จดหมายจากทูตครั้งใด

จึงทรง “อินตินักหนา” พระองค์เห็นว่าข้าราชการมีหน้าที่และความสำคัญอย่างยิ่งเพราะ เป็นผู้ทำหน้าที่เป็นตัวแทนประเทศในราชการงานที่สำคัญและเมื่อมีความสำคัญต่อบ้านเมืองแล้ว ก็ควรที่จะปฏิบัติตนให้เหมาะสมแก่ราชการ ให้ได้ประโยชน์สูงสุด

2.1.1.3.2 ความเสียหายจากข้าราชการปฏิบัติตน

ไม่เหมาะสม

ดังได้กล่าวถึงฐานะของพระมหากษัตริย์ของ พระองค์ว่าไม่ทรงมีสิทธิเด็ดขาดในฐานะพระมหากษัตริย์เท่าที่ควร ดังนั้นเมื่อเกิดเหตุการณ์ ที่เจ้านายหรือข้าราชการไม่เชื่อฟังคำพูดของพระองค์ จึงทรงแสดงความไม่พอใจ ความไม่พอใจในการกระทำของข้าราชการเหล่านี้โดยการการตำหนิข้าราชการยอมแสดงให้เห็นว่า พระองค์ไม่เห็นด้วยอย่างยิ่งในการปฏิบัติตนของข้าราชการ และทัศนคติของพระองค์ต่อ ข้าราชการที่ทรงปรารถนานั้นยอมเป็นไปในทางตรงกันข้าม

การที่ห้ามพระองค์เจ้า หม่อมเจ้า หม่อมหลวงชาย หญิง ไม่ให้ลอบไปให้ หมินไปเที่ยว ไปอยู่นอกกรุงด้วยไม่ได้ขุดลาในหลวงโปรดนั้น ไม่ผิดกฎหมายแบบแผน เยี่ยงอย่างธรรมเนียมแผ่นดินเลย การแต่ก่อนเจ้านายน้อยตัวไม่รู้ว่าไปข้างไหนนัก ครั้น ภายหลังเจ้านายมากขึ้นก็เกิดการรู้ว่าไปต่าง ๆ เป็นการข้านอกเจ้า ข้านอกหม้อ ลูกนอกพ่อ หลานนอกปู่ขึ้น

(เล่ม 1, หน้า 187)

ในหลวงบัดนี้ก็มีความเคารพผู้หลักผู้ใหญ่ในแผ่นดินจะไปไหนนอกกรุงก็ เขียนหนังสือไปขุดลาวังหน้าทุกปีไม่ขาดเลย

(เล่ม 1, หน้า 190)

อนึ่งการพระราชบัญญัติใด ๆ ที่ทรงตั้งขึ้นไว้เป็นแบบแผนเยี่ยงอย่างโดย สุติธรรมราชประเพณี พระราชวงศานวงศ์บางพระองค์มีประสงค์จะปิดบังไม่ให้ความนั้น ทรงทราบถึงพระเนตรพระกรรณ แลความนั้นก็พะเอิญบันดาลทรงทราบถึงพระเนตร พระกรรณได้เป็นอัสถรรพ์

(เล่ม 1, หน้า 191)

ในหลวงก็ไม่ห้ามหวงโกรคอก ถ้าได้ตาแล้วก็ให้ไป แต่ที่จะลอบหนีไปคัง นั้นจะเป็นทางที่ให้แผ่นดินร้าวทะลุนัก ใครไปไหนไปได้ก็ตามใจตัวไม่เกรงไม่กลัวในหลวง ก็ไพร่นอกกรุงมักตื่นเจ้าตื่นนาย ก็จะเป็นรังถ้อยรังความกิดขวางแก่การแผ่นดินฤเสย เกียรตยศแผ่นดินคังว่ามาแล้ว

(เล่ม 1, หน้า 198)

ครั้นจะเข้ามาลาในหลวงตามคำประกาศก็เห็นว่าในหลวงไม่ชอบทาง พระบาท ไม่กล้าขอแล้วก็ไม่รู้จักกลัว ไม่รู้จักเจียมตัวของหงตามบ่าว...ก็ถูกเราหลานเรา ไม่รู้จักได้จักเสย คิดว่าเวลานี้ไซ้ที่ไซ้ทางที่จะพาถูกพามีที่สาออยร่านร้อนจะไปพระบาท ไปเที่ยวทางนั้น ไม่รู้จักมีปัญญารักษาตัว ไม่กลัวขุนซ้องหมองหมางบ้างเลย

(เล่ม 1, หน้า 182)

จากข้อความดังกล่าวเป็นลักษณะของการดำเนิน และประชดประชันเช่นเดียวกันกับพระราชหัตถเลขาที่มีไปถึงทูต การที่ข้าราชการไม่เชื่อฟัง พระองค์โดยการฝ่าฝืนข้อห้ามที่พระองค์ทรงได้ประกาศไว้แล้วในเรื่องการออกนอกเมือง ต้องบอกพระองค์ก่อน ทรงเห็นว่า “การลอบหนี” นั้นเป็นลักษณะ “จ้านอกเจ้า เข้านอก หมือ ลูกนอกพ่อ หลานนอกปู่” และทำให้ “เสยเกียรตยศ” ทำให้ “แผ่นดินร้าวทะลุ” เป็นการใช้คำที่แสดงให้เห็นอารมณ์โกรธ และยังทรงแสดงความไม่พอใจว่าที่ลอบหนีเที่ยวนี้ “ไม่รู้จักกลัว ไม่รู้จักเจียมตัวของหงตามบ่าว...ไม่รู้จักมีปัญญารักษาตัว ไม่กลัวขุนซ้อง หมองหมางบ้างเลย” ซึ่งแสดงว่าทรงไม่พอใจอย่างยิ่งเพราะแม้แต่พระองค์เอง เมื่อจะไป หัวเมืองก็ทรงบอกเสนาบดีและพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวทุกครั้ง และ “ฝ่ายวัง นำนันด้าท่านจะไปนาน ๆ ท่านก็ให้มาลาทุกครั้ง”(เล่ม 1, หน้า 190) ส่วนเหตุผลที่ทรงไม่ พอนใจนั้น นอกจากข้าราชการจะไม่เชื่อฟังแล้ว พระองค์ยังคงเกรงว่าการที่เจ้านายออกไป หัวเมืองนั้นอาจก่อให้เกิดปัญหาได้ โดยทรงกล่าวถึงราษฎรหัวเมืองมักตื่นเจ้าตื่นนาย และ ทรงกล่าวว่าทรงเกรงว่าเจ้านายที่ไปจะเกิดเหตุร้าย 3 อย่าง ได้แก่ “1. จะเมามายเข้าไปก่อเหตุ วิวาทกับครวลา 2. จะไปติดพันผู้หญิงจริงเรือที่อยู่ในที่หวงที่แหน 3. พวกนั้นจะเข้าใจว่าไป สอนสอดคลอดแนมสืบสวนการที่ปกที่ปิดไม่ให้ใครรู้” (เล่ม 1, หน้า 183) อีกทั้งทรงเห็นว่า สถานการณ์ที่ลอบหนีเที่ยวนี้ คือพระพุทธรบาท ซึ่งทรงเห็นว่า “เป็นที่สิงสู่ของพระสงฆ์ใจบาป ใจพาลที่ตั้งใจจะคึดปอกถอกคนหลงตื่นทำบุญ”(เล่ม 1, หน้า 177) อย่างไรก็ตามเมื่อทรง ดำเนินการกระทำเช่นนี้แล้ว สำหรับผู้ที่ไม่กระทำพระองค์ก็เห็นว่าเป็นผู้มีชีวิต

โดยทรงกล่าวว่า “ในเรื่องนี้ในหลวงไม่ว่าอะไรต่อไปแล้ว ตามแต่สติปัญญาเธอจะเข้าไปเป็นแต่จะปูนบำเหน็จฮ้ายคนที่ซื้อสัตย์ว่ามีคนซื้อสัตย์ในแผ่นดินปัจจุบันคนหนึ่งถือราชบัญญัติมันคงเท่านั้น”(เล่ม 1, หน้า 198)

จากทัศนคติต่อข้าราชการที่ออกนอกเมืองโดยไม่บอกพระองค์นั้น ทรงเห็นว่าเป็นการกระทำที่ไม่เหมาะสมไม่ควรเป็นอย่างยิ่ง ดังนั้นความคาดหวังต่อข้าราชการที่พระองค์ต้องการนั้นน่าจะเป็นในทางตรงข้าม คือการคาดหวังให้ข้าราชการเชื่อฟังพระองค์ และปฏิบัติตามกฎระเบียบของบ้านเมืองซึ่งจะทำให้บ้านเมืองสงบสุขเรียบร้อยและเป็นเกียรติยศแก่พระองค์ด้วย

2.1.1.9.3 การแต่งตั้งข้าราชการให้เหมาะสมกับหน้าที่

บทบาทหน้าที่สำคัญประการหนึ่งของพระมหากษัตริย์ คือ การแต่งตั้งข้าราชการให้เหมาะสมกับตำแหน่งและคุณสมบัติ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงทัศนคติต่อเรื่องนี้ในพระราชหัตถเลขา ดังนี้

ฉันคิดว่าพระยาอภัยเป็นผู้กว้างขวางเคยสืบสวนรู้จักที่คดีที่ร้าย จะคิดตามจับผู้ร้ายผู้ผิดที่หลบหลีกหนีหายได้ด้ว้ง่าย แต่เป็นผู้มีฝีมือปากจะชำระความใจความผู้ร้ายความหัวไม้จับคนสูบผืนแต่อื่นนั้นเคล่าคล่องแข็งแรง ก็เมื่อฉันจะไม่ใช้บ้าง กระทรวงความกรมนี่ที่บนนั้นมึน้อย การที่สนัดของพระยาอภัยก็จะไปอับนึ่งอยู่ หนึ่งขุนหมื่นแต่ตำรวจเก่า ๆ ที่ชำนาญในถ้อยความแต่จับผู้คุมคนตามพระยาอภัยขึ้นไป ฤาขึ้นไปก่อนหน้านั้นก็มากก็ถ้าทำไม่ทรงไรช้อยๆใช้ช้อยแต่น้อยในการที่เขาชำนาญความฉลาดอาจหาญของพวกนั้นก็ไปอับนึ่งอยู่ไม่เป็นคุณแก่แผ่นดินทั่วไป และไม่ใช่น่าเป็นผลประโยชน์แก่ตัวเขาบ้าง เจ้านายขุนนางราษฎรบางเหล่าที่นับถือฝีมือปากของพระยาอภัยแต่พวกตำรวจเก่า ๆ นั้นก็ยังมีมากเพราะเขาเคยฟังหาอาไศรยกันมาแต่ก่อน ฉันคิดเห็นดังนี้จึงได้สั่งไว้แก่พระยาอภัยเป็นคำขาดว่า อย่าคิดว่าเป็นข้าหลวงวังนำเลย ทั้งบ้านทั้งเมืองนั้นแล ถ้าที่ไหน แห่งใดเกิดความวิวาทดิรันพันแทงแค้นชิงวิ่งราวสคมกัน มีผู้ที่ร้องบอกเล่าก็คิด สืบรู้ก็คิด ถ้าสืบรู้ว่าพวกไทยสูบผืนก็คิด ใคร ๆ ทำเงินแดงก็คิด อย่าให้เสียทีเสียเวลาเลย จงให้ตำรวจในพระบวร

ราชวังที่เคยใช้สอยอาจจะใช้สอยได้ ให้ไปเกาะครองจับกุมมาว่ากล่าวชำระเถิด จงเป็นศาลรับสั่งของฉันทศาลหนึ่งด้วย ช่วยรักษาแผ่นดินให้ราบคาบเถิด

(เล่ม 1, หน้า 59)

โหน ๆ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวท่านก็ได้ทรงพระราชดำริตั้งผู้สำเร็จราชการเมืองเป็นไทยไว้แล้ว จึงตั้งพระศักดาเรืองฤทธิ์ปลัดไทยนายหนึ่ง พระวิจิตรรักษาปลัดลาวนายหนึ่ง ให้กำกับกันว่าราชการบ้านเมือง รักษาเขตแดนพระราชอาณาจักรในหัวเมืองสำคัญที่ต่อกันกับเมืองลาวเมืองมอญนั้น ข้าพเจ้าจึงได้ปรึกษาหารือกรมหลวงวงษาราชสนิทว่าจะได้ใครไปเป็นพระยาตากดี ด้วยกรมวงษาราชสนิทได้เป็นแม่ทัพเมืองเชียงตุง รู้จักปรกติผู้สำเร็จราชการและกรมการฝ่ายหัวเมืองเหนือมาก กรมหลวงวงษาราชสนิทบอกแก่ข้าพเจ้าว่าพระยาไชยนาทคือตัวท่านเป็นผู้มีปรกติเรียบร้อยดี เป็นผู้สำเร็จราชการเมืองชัชนาทมาถ้านาน ก็ไม่มีเหตุการณ์ด้อยความเกี่ยวข้องต้องอุทธรณ์ต่าง ๆ เป็นเหตุให้ขุนเคืองได้ฝ่าละอองธุลีพระบาทพระเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนมาจนแผ่นดินปัจจุบันนี้ และไปราชการทัพครั้งนี้ก็เห็นเป็นผู้มีอุดมดำที่เห็นแก่ราชการจริง ๆ ไม่เชื่อนแชนียงหลึกหนีการงานเห็นควรที่จะวางใจให้ไปเป็นที่พระยาตากได้ ข้าพเจ้าจึงได้ตั้งท่านไปเป็นพระยาตาก พระพลสงครามลาวนั้น ครั้นจะไม่เลื่อนที่ให้มียศขึ้นไปสมแก่ใจประสงค์บ้าง ก็จะเป็นที่เสียใจเห็นไปว่าข้าพเจ้าเอามาดพยาบาททองแฉว เพราะเรื่องความที่ฟ้องพระยาตากเกิดคนเก่าเอาชื่อข้าพเจ้าใส่เข้าด้วยนั้น ข้าพเจ้าจึงได้เลื่อนที่ตั้งให้เป็นพระยาสยามวิมานุรักษ์มีบรรดาศักดิ์สูงขึ้น แล้วตั้งบุตรพระยาสยามวิมานุรักษ์นั้นเป็นที่พระพลสงครามให้ชอบใจทำราชการไม่ขัดเคืองกัน การพยาบาทเอามาดในเหตุเช่นนี้ ไม่ควรมีไม่ควรเป็นแก่ผู้ซึ่งเป็นใหญ่ในแผ่นดิน ไม่ใช่หรือ

(เล่ม 2, หน้า 47-48)

ข้าพเจ้าเห็นว่านายปานบุตรพระรัตนโกษาคลังคืออยู่ในการทำบัญชี และทำรายงานผูกปี่ก็เห็นได้ความถ้วนถี่ดี การที่พระคลังสินค้าบัดนี้ พระยาศรีพิพัฒน์ก็ไม่อยู่หาใครช่วยพระรัตนโกษาไม่ ข้าพเจ้าได้ตั้งนายปานออกไปให้เป็นหลวงสวัสดิโกษาแล้ว

(เล่ม 3, หน้า 158)

จากข้อความดังกล่าวนี้สามารถสรุปทัศนคติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อการเลือกและแต่งตั้งข้าราชการว่า ควรจะแต่งตั้งให้เหมาะสมกับคุณสมบัติของผู้นั้น "กระทรวงความกรมนี้ที่บนนั้นมีน้อย การที่สนัดของ

พระยาอภัยก็จะไปอับนึ่งอยู่... ก็ถ้าท่านไม่ทรงใช้สอยฤๅใช้สอยแต่น้อยในการที่เขาชำนาญ ความฉลาดอาจหาญของพวกนั้นก็ไปอับนึ่งอยู่ไม่เป็นคุณแก่แผ่นดินทั่วไป แต่ไม่เป็นผล ประโยชน์แก่ตัวเขาบ้าง” จึงควรให้ข้าราชการได้ทำงานอย่างเต็มที่เพื่อประโยชน์ของ บ้านเมืองโดยไม่จำเป็นต้องเป็นคนในสังกัดใด หรือแม้แต่ข้าราชการที่เคยมีความขัดแย้งกับ พระองค์มาก่อน เมื่อพระองค์ได้ปรึกษาเสนาบดีแล้วได้ความว่าเป็นผู้ที่เหมาะสมพระองค์ก็ ทรงแต่งตั้งตามความเหมาะสมโดยไม่มี ความรังเกียจซึ่งพระองค์กล่าวว่า “การพยายาม อนาคตในเหตุเช่นนี้ ไม่ควรมีไม่ควรเป็นแก่ผู้ซึ่งเป็นใหญ่ในแผ่นดินไม่ใช่หรือ” ซึ่งสะท้อน ให้เห็นความมีพระทัยที่เป็นธรรมต่อข้าราชการทุกคน ถ้าเหมาะสมที่จะทำงานเป็นประโยชน์ แก่บ้านเมืองแล้วก็ทรงแต่งตั้งและสนับสนุนให้มีหน้าที่การงานที่สูงขึ้น

ในส่วนของท่านคิดต่อข้าราชการที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขา ดัง ได้กล่าวมาแล้วทั้งหมดนั้นเป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นบทบาทหน้าที่ของพระองค์ในการสอดส่อง ดูแลการทำงานของราชการด้วยความเอาใจใส่ในฐานะของพระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นหน้าที่ สำคัญของพระองค์ เพื่อประโยชน์ของประเทศชาติ ข้าราชการในทัศนคติของพระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นทรงเห็นว่าควรจะมีลักษณะสำคัญคือ ู้หน้าที่ของตนเอง ซื่อสัตย์ เชื่อฟังผู้นำ จงรักภักดีและทำงานที่เหมาะสมกับความสามารถของตนเอง

ทัศนคติด้านการเมืองการปกครองที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขาพระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างพระองค์กับบุคคลอื่น ทัศนคติที่ทรงมีต่อตัวพระองค์ในฐานะ ความสำคัญของพระมหากษัตริย์ต่อสังคมไทย และที่พระองค์ทรงเป็นอยู่ บทบาทและหน้าที่ของพระองค์ที่จะต้องทำและความคิดเห็นต่อ สิ่งที่พระองค์สมควรจะทำให้ฐานะพระมหากษัตริย์ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นการสั่งการ และการ ถวายคำแนะนำแก่บุคคลต่าง ๆ ในการปฏิบัติหน้าที่ในทางที่พระองค์เห็นว่าเหมาะสม ทัศนคติด้านการเมืองการปกครองอีกด้านหนึ่งคือการควบคุมการทำงานของข้าราชการใน ทางที่เหมาะสม สะท้อนให้เห็นการเอาพระทัยใส่ต่อความเป็นไปของบ้านเมือง

2.1.2 ทศนคติด้านการต่างประเทศ

ทศนคติด้านการต่างประเทศนั้นสามารถแบ่งได้เป็น 2 หัวข้อ คือ ทศนคติต่อประเทศตะวันตก และทศนคติต่อประเทศเพื่อนบ้าน

2.1.2.1 ทศนคติต่อประเทศตะวันตก

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นยุคของการขยายอาณานิคมของชาติตะวันตก หรือเรียกว่า ลัทธิจักรวรรดินิยม ซึ่งเป็นการแสวงหาผลประโยชน์ทั้งด้านการเมืองและเศรษฐกิจ ประเทศตะวันตกได้แสวงหาอาณานิคมเพื่อวัตถุประสงค์หลายประการ ได้แก่ การหาตลาดรับซื้อสินค้าของตนและแสวงหาวัตถุดิบเข้าประเทศ เพื่อสร้างเกียรติภูมิความยิ่งใหญ่เหนือกลุ่มประเทศตะวันตกอื่น ๆ (สุวรรณาสัจฉวีวรรรณ.2519:108-109) ดังนั้นประเทศไทยภายใต้การนำของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงต้องรับมือกับลัทธิจักรวรรดินิยม ในรัชสมัยของพระองค์มีการติดต่อกับประเทศต่างๆ มากมาย เห็นได้จากในสมัยของพระองค์มีการทำสัญญาทางไมตรีและการค้ากับชาติตะวันตก ได้แก่

- 1.สนธิสัญญาสันติภาพ มิตรภาพ พาณิชย์ และการเดินเรือกับอังกฤษ ลงนามในสนธิสัญญาเมื่อ พ.ศ.2398 (สนธิสัญญาเบาริง)
- 2.สนธิสัญญาสันติภาพ มิตรภาพ พาณิชย์ และการเดินเรือกับ อเมริกา ลงนามในสนธิสัญญาเมื่อ วันที่ 29 พฤษภาคม พ.ศ. 2399
- 3.สนธิสัญญาสันติภาพ มิตรภาพ พาณิชย์ และการเดินเรือกับ ฝรั่งเศส ลงนามในสนธิสัญญาเมื่อ วันที่ 15 สิงหาคม พ.ศ. 2399
- 4.สนธิสัญญาสันติภาพ มิตรภาพ พาณิชย์ และการเดินเรือกับ เดนมาร์ก ลงนามในสนธิสัญญาเมื่อ วันที่ 21 พฤษภาคม พ.ศ. 2401
- 5.สนธิสัญญาสันติภาพ มิตรภาพ พาณิชย์ และการเดินเรือกับ โปรตุเกส ลงนามในสนธิสัญญาเมื่อ วันที่ 10 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2401
- 6.สนธิสัญญาสันติภาพ มิตรภาพ พาณิชย์ และการเดินเรือกับ เนเธอร์แลนด์ ลงนามในสนธิสัญญาเมื่อ วันที่ 17 ธันวาคม พ.ศ. 2403

9.สนธิสัญญาสันติภาพ มิตรภาพ พาณิชย์ และการเดินเรือกับ ปรุสเซียม
ในนามของสหภาพศุลกากรและพาณิชย์ของเยอรมัน ลงนามในสนธิสัญญาเมื่อ วันที่ 7
กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2404

10.สนธิสัญญาสันติภาพ มิตรภาพกับประเทศเบลเยียม ลงนามใน
สนธิสัญญาเมื่อ วันที่ 29 สิงหาคม พ.ศ. 2411

11.สนธิสัญญาสันติภาพ มิตรภาพ พาณิชย์ และการเดินเรือกับ อิตาลี
ลงนามในสนธิสัญญาเมื่อ วันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2411 (สุพรรณิ กาญจนันฐิติ, 2507:193)

ทัศนคติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น
การติดต่อกับต่างประเทศเป็นนโยบายหนึ่งของพระองค์ในการรักษาเอกราชของชาติ และ
การเปิดรับชาวต่างชาติเข้ามานั้นเพราะทรงเห็นว่าเป็นความจำเป็นที่จะต้องจ่ายหอม หาก
ขัดจีนก็จะเสียเปรียบเนื่องด้วยต่างประเทศมีอำนาจมากกว่าทั้งกำลังคนและวิทยาการสมัย
ใหม่ โดยทรงกล่าวว่

ในกรุงเทพ ฯ นี้ แต่ก่อนฝรั่งเศสนอกจากบาดหลวงก็ไม่มี ก็บัดนี้ฝรั่งเศสก็
มาทำไมตรีมีกงสุลมาตั้ง มีลูกค้าฝ่ายฝรั่งเศสเข้ามาค้าขายแลตั้งอยู่ที่เดียวเป็นอันมาก แต่หาก
ว่าที่กรุงเทพ ฯ ยอมรับเป็นไมตรีเสียด้วยดีโดยง่าย ก็ไม่ต้องเคืองขุ่นวุ่นวายเหมือนกับเมือง
ญวน

(เล่ม 1, หน้า 81)

ในประวัติความสัมพันธ์กับต่างประเทศนั้น ไทยดำเนิน
นโยบายโดยยึดจุดหมายหลัก ๒ ประการ คือ ประการแรก เพื่อป้องกันอำนาจอิทธิพลและ
ความมั่นคงของประเทศทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคมและการเมือง ประการที่สองเพื่อความ
อยู่รอดของประเทศ..ไทยพยายามดำเนินนโยบายอย่างรอบคอบ โดยนโยบายผูกมิตรกับ
มหาอำนาจหนึ่งไว้คอนมหาอำนาจอื่น (เพ็ญศรี คุ้ม, 2525:88-89) ดังนั้นในการติดต่อกับ
สัมพันธ์กับประเทศตะวันตกจึงทรงให้ความเสมอภาคกับชาติต่าง ๆ ทุกชาติที่มาติดต่อกัน เพื่อ
การถ่วงดุลอำนาจ ดังในพระราชหัตถเลขาทรงกล่าวถึงการติดต่อกับประเทศต่าง ๆ มากมาย
ในการทำสัญญาทางการค้ากับประเทศต่าง ๆ นั้น ทรงให้ทำสัญญาในลักษณะที่คล้ายคลึง
กัน “การทั้งปวงก็คล้ายกันกับอังกฤษแลอเมริกาที่ได้มาทำแต่ปีหลังแลคั้นปีนี้เสร็จแล้วกัน

ไปนั้นแต่” (เล่ม 1, หน้า 19 และ 23) และแม้ว่าสัญญาที่ทำกับประเทศต่าง ๆ นั้นไทยจะเสียเปรียบก็ตาม

การที่ไทยทำหนังสือสัญญากับต่างชาติ เห็นว่าเสียเปรียบแล้วเหตุใดจึงยอมทำกับประเทศอื่นต่อไปอย่างเดียวกัน ข้อนี้เป็นด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่า ถ้าทำสัญญาเช่นนั้นกับชาติหนึ่งชาติใดแต่ชาติเดียว ฐานะของประเทศสยามก็จะเหมือนอยู่ในการจับจองของชาตินั้น ถ้าทำให้เหมือนกันเสียหลายชาติ แม้เสียเปรียบในข้อสัญญา ก็ได้เปรียบที่เป็นอิสรภาพมั่นคง (สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, 2517:325)

การให้ความสัมพันธ์กับทุกชาติ เป็น “นโยบายคอนอานาจ” ดังในพระราชหัตถเลขาที่กล่าวไว้

ประการหนึ่งในกรุงเทพ ฯ นี้ได้รับเป็นไมตรีกับเมืองอังกฤษ เมืองอเมริกา เมืองวิลันดา เมืองเคนมาร์ค เมืองโปรตุเกส เมืองหันเสียดิก แลเมืองปรัสเซียซึ่งทำสัญญาแทนเมืองอื่นอีกถึง ๒๑ เมือง แต่กงสุลเข้ามาตั้งอยู่ถึง ๘ กงสุล แลในกรุงปารีสของพระเจ้าเอมเปรอฝรั่งเศส แลกรุงลอนดอนของสมเด็จพระเจ้ากรุงอังกฤษก็ยอมให้ฝ่ายไทยตั้งขุนนางไปอยู่คอยฟังราชการ แลปลูกอาหารหรือการต่างๆ ไทยได้มีกงสุลอยู่ในกรุงปารีสชื่อพระสยามธุวานุรักษ์ อยู่ในกรุงลอนดอนชื่อพระสยามธุระพาหะ ก็นครุงเทพ ฯ นี้มีกงสุลมาประจำอยู่ ๘ บ้าน ๘ เมือง เมื่อมีการเกี่ยวข้องกับต่างประเทศใดบ้าง กงสุลเมืองอื่นก็เป็นพยานรู้เห็นอยู่หมด ใครจะมาทำเกิน ๆ ผิดกฎหมายแถมยุติธรรมไปก็จะอายกันอยู่ การก็ค่อยยังชั่ว

(เล่ม 1, หน้า 81-82)

ลักษณะของการติดต่อกับประเทศตะวันตกนั้นเป็นไปในทางโอนอ่อนผ่อนตามและอ่อนน้อม ภาพของความสัมพันธ์จึงเป็นลักษณะผู้น้อยขอเข้าพึ่งผู้ใหญ่ทรงกล่าวอยู่เสมอว่าเมืองไทยเป็น “เมืองน้อย” มี “อานาจน้อย” ถ้อยคำที่ใช้แสดง

ความอ่อนน้อม โดยเน้นถึง “ไมตรี” และ “มิตรภาพ” เป็นสำคัญ ในพระราชสาส์นทุกฉบับทรงใช้คำว่า “ขอเจริญพระราชไมตรี” “สำนั” “อ่อนน้อม” เช่น

ขอขอบพระคุณอุปการะยินดีตอบมาด้วยความสุจริต ขอให้ทางพระราชไมตรีของพระนครติดพันอยู่เย็นสุขไปนานชั่วฟ้าดินเทอญและบ้านเมืองของสยามที่ได้เป็นเมืองไมตรีกับฝรั่งเศสและประเทศใหญ่อื่น ๆ ดังนี้จะเป็นสุขไปด้วยพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสทรงพระเมตตากรุณาในกาลเนื่อง ๆ

(เล่ม 3, หน้า 127)

ฝ่ายผู้ครองครองแผ่นดินสยามที่มีกำลังพอประมาณจะระงับความได้ในบัดนี้และภายหน้านั้น จะได้ครอบครองแผ่นดินอยู่เย็นเป็นสุขสวัสดิ์ไม่มีความร้อนรำคาญได้ก็ด้วยพระเจ้าแผ่นดินใหญ่ ๆ ในเมืองที่มาทำสัญญาแล้วนั้น ทรงคิดและไต่ถามถึงด้วยพระเมตตากรุณาเนื่อง ๆ ในการอันควร เมื่อเหตุใด ๆ หากจะบังเกิดมี เพราะฉะนั้นขอพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสจงทรงพระเมตตากรุณาปราณีแก่ผู้ครองสยามประเทศนี้ให้จงมาก

(เล่ม 3, หน้า 137)

เพราะมีความยินดียิ่งนักด้วยความไมตรีอารีรักอ่อนน้อมซึ่งมีมาในพระราชสาส์นกรุงปรัสเซียนั้น จึงขอแสดงความยินดีให้กรุงปรัสเซียทราบว่ากรุงสยามมีความยินดีดังนี้ จะขอรักษาทางพระราชไมตรีอันสนิทกับกรุงปรัสเซียไปภายหน้า ตลอดวันคืนเดือนปี ซึ่งจะเป็นเวลาชนมาของกรุงสยาม และลำดับราชวงศ์ซึ่งจะสืบไปภายหน้า

(เล่ม 3, หน้า 250)

ขอให้ผู้ครองยุโรปในทิศตออเมริกาซึ่งเป็นบ้านเมืองใหญ่มีอำนาจมาก และเป็นเมืองตั้งอยู่ในยุคธรรมยังยืนมั่นคง จงเป็นที่พึ่งอันดีแก่แผ่นดินสยามซึ่งมีอำนาจน้อยพอประมาณนี้ ด้วยความที่มีไมตรีปราณีเอาใจใส่ตามหาความที่จริงที่แท้ เมื่อเวลาไร ๆ ทางที่หากจะมีด้วยความสะดวกต้องข่มขู่แต่อำนาจในทะเลใหญ่อันใดอันหนึ่งที่จะมีมาแต่บ้านเมืองใหญ่ ๆ อันอื่นที่มีอำนาจมาก ขออย่าได้เพิกเฉยละเลยเสียไม่เอาเป็นธุระ หรืออย่างหนึ่งเมื่อใดมีผู้ไปฟ้องกล่าวโทษผู้ครองข้างสยามอย่างใดอย่างหนึ่งก็ขอให้ไต่ถามและพิจารณาพิพากษาโดยยุติธรรมเที่ยงแท้

(เล่ม 3, หน้า 227)

ทัศนคติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการติดต่อกับชาติตะวันตกนั้นนอกจากจะเป็นการรักษาเอกราชของบ้านเมืองแล้ว การติดต่อดังกล่าวยังส่งผลดีต่อประเทศชาติด้วย ในพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรียทรงกล่าวว่

ครั้นเมื่อได้ไคร่งหนังสือสัญญาทางไมตรีและการค้าขายลงตราหมายลายมือผู้ที่ปรึกษาทั้งสองฝ่ายเสร็จแล้วถูกคำวาณิชอังกฤษและชาวต่างประเทศได้ทราบการนั้น แต่ในระหว่างยังไม่ได้เปลี่ยนสัญญาต่อกันยังใช้อยู่ตามสัญญาเก่าปีหนึ่งนั้น ก็เข้ามาเริ่มการค้าขายมากขึ้นกว่าปรกติ และตั้งแต่เปลี่ยนหนังสือสัญญากันแล้วในแรม ๑๕ ค่ำเดือนพฤศจิกายน ปีเถาะ สัปตศก เป็นวันที่ ๕ ในเดือนเอปรีล ศักราชคริสต ๑๘๕๖ นั้นมาแล้ว ถูกคำวาณิชชาวต่างประเทศเข้ามาค้าขายมากมายขึ้นไปกว่าปีหลังอีก จนบัดนี้มีเรือถูกค้าไปมาเมือง ๆ ทุกสัปดาห์วารมิได้ขาด เงินทองนอกประเทศก็เข้ามาจับจ่ายในประเทศนี้มากมาย และถูกค้าต่างประเทศบางพวกก็มาซื้อมาเช่าที่ตั้งอยู่คอยซื้อสินค้าก็มีบ้าง และสินค้าในบ้านเมืองนี้ที่คนนอกประเทศประสงค์จะซื้อบรรทุกเรือไป ราษฎรมีความยินดีหามาค้าขายแก่ถูกค้าต่างประเทศชุกชุมขึ้นและทำนาข้าวและไร่ธัญธรรพ์อื่น ๆ มากขึ้นกว่าแต่ก่อนบ้างอยู่แล้ว คนสยามบางพวกเป็นอันมากก็ได้รับจ้างคนนอกประเทศทำกรางงานต่าง ๆ และให้ใช้ธอยได้ค่าจ้างโดยสมควรมีความยินดี การทั้งปวงนี้เป็นเจริญขึ้นแก่บ้านเมืองและราษฎรฝ่ายสยามจึงว่าเพราะเงินทองต่างประเทศเข้ามามาก ของใช้และของกินแทบทุกสิ่งมีราคาสูงขึ้นกว่าแต่ก่อน ก็ยังเห็นว่าไพร่บ้านพลเมืองจะมีอุตสาหกรรมทำนาทำไร่ในที่ว่างให้มีไร่นามากขึ้นและผู้ครอบครองแผ่นดินฝ่ายสยามก็จะช่วยคิดอ่านจัดให้มีที่ทางใหม่ ๆ แก่ราษฎรให้ได้ที่ทำไร่นาเพาะปลูกเจริญสืบต่อออกไป

(เล่ม 2. หน้า 186-187)

จากพระราชหัตถเลขาฉบับนี้ ทำให้เห็นทัศนคติประการหนึ่งที่ทรงเห็นประโยชน์ด้านเศรษฐกิจที่ส่งผลดีต่อประเทศหลังการติดต่อกับประเทศต่าง ๆ ประชาชนมีอาชีพและรายได้มากขึ้น และเพิ่มผลผลิตเพื่อการขายมากขึ้นกว่าเดิมซึ่งเป็นผลทำให้ประเทศมีการพัฒนาในทางที่เจริญขึ้น

การติดต่อกับต่างประเทศทำให้ทรงได้รู้เห็นความเป็นไป
ของประเทศอื่น เช่นการปกครองแบบประชาธิปไตยที่มีการเลือกตั้งประธานาธิบดีของ
อเมริกาซึ่งทรงแสดงทัศนคติว่าเป็นเรื่องที่น่าอัศจรรย์มากและเป็นแนวทางที่ดี อย่างไรก็ตาม
ก็ยังไม่เหมาะสมกับประเทศไทยเนื่องด้วยประเทศไทยยังพัฒนาไปไม่ถึง

เมื่อโคปรกติธรรมคาของมนุษย์ยังเป็นเดือนหรือใกล้เดือนอยู่ ผู้ใดมีกำลัง
ด้วยการกล้าหาญเรี่ยวแรงของตน หรือพึ่งพิงอิงกำลังกล้าหาญเรี่ยวแรงของพวกพ้องเพื่อน
ฝูงมาก ผู้ที่มีกำลังกว่าชนทั้งปวงนั้น จะเป็นที่ชอบใจก็คิมิเป็นที่ชอบใจก็คิของท่านทั้งปวง
เป็นอันมากก็ได้เป็นใหญ่ในแผ่นดิน แต่ในบ้านเมืองที่มนุษย์ใกล้จะเชื่องราบหรือเชื่องราบ
แล้วด้วยรู้จักและต้องเสพย์กฎหมายและอย่างธรรมเนียมอันดี ๆ ในบ้านเมืองเช่นนี้โดยมาก
ท่านผู้ใดเป็นที่นับถือเป็นที่สรรเสริญและเป็นที่ไว้อใจมากที่สุด ของผู้ที่ควรนับถือควร
สรรเสริญไว้อใจทั้งปวงเป็นอันมาก ซึ่งมีความดีและความสนัดต่าง ๆ ในกิจนั้น ๆ การนั้น ๆ
พร้อมใจกันเลือกสรรขึ้นตั้งไว้เป็นที่พึ่งพิงอิงอย่างแล้ว ท่านผู้นั้นก็ได้เป็นใหญ่ในแผ่นดิน...
และซึ่งในแผ่นดินยุโรปในทิศเคออเมริกา มีขนบธรรมเนียมตั้งไว้และสืบมาแต่ครั้งปรีโตเคนต์
ขอควอชิงตัน ให้ราษฎรทั้งแผ่นดินพร้อมใจกันเลือกสรรบุคคลที่ควรจัดไว้เป็นชั้นแล้วตั้งให้
เป็นปรีโตเคนต์ใหญ่และปรีโตเคนต์รอง ครอบครองแผ่นดินผู้ชี้ขาดว่าราชการบ้านเมือง
เป็นวาระเป็นคราวมีกำหนดเพียง ๔ ปี และ ๘ ปี และให้ธรรมเนียมนี้ยั่งยืนอยู่ได้ ไม่มีการ
ขัดขวางแก่งแย่งแก่กัน ด้วยผู้นั้น ๆ จะช่วงชิงอิทธิยศกันเป็นใหญ่ในแผ่นดิน ดังเมืองอื่น ๆ
ซึ่งเป็นอยู่เนื่อง ๆ นั้นได้ ก็เห็นว่าเป็นการอัศจรรย์ยิ่งนัก เป็นขนบธรรมเนียมที่ควรจะ
สรรเสริญอยู่แล้ว

(เล่ม 3, หน้า 236-238)

ในบรรดาต่างชาติที่เข้ามาติดต่อกับไทยนั้น
ประเทศตะวันตกที่พระองค์ให้ความสนิทสนมมากที่สุด คือ อังกฤษ ซึ่งทรงมีพระราชสาส์น
ไปถึงมากกว่าประเทศอื่น ในพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
แสดงถึงความสนิทสนมกับพระนางเจ้าวิกตอเรียว่า

กรุงสยามบัดนี้ได้เป็นผู้ร่วมทุกข์ร่วมสุขกับกรุงบริตาเนียเพราะทาง
พระราชไมตรีซึ่งมีมาแล้วตั้งแต่เสร็จการสัญญาใหม่...เพราะเหตุซึ่งกรุงสยามได้มีเกียรติยศ

เพื่อจะเป็นพระเจ้าแผ่นดินอันออกหน้าปรากฏ ว่ามีพระราชไมตรีกับกรุงบริตานิยะใช้พระราช
 ศาสน์ไปมาถึงโดยตรง และกรุงบริตานิยะได้มีคุณแก่กรุงสยามด้วยความสำแดงการยกย่อง
 ในเมื่อจารึกพระนามของกรุงบริตานิยะว่าเป็นพระราชภักินีที่รักของกรุงสยาม

(เล่ม 3, หน้า 113)

กรุงสยามคิดว่าตัวกรุงสยามอยู่ใกล้กรุงบริตานิยะ ด้วยเหตุตามสถาน (๑)
 บ้านเมืองได้ติดต่อกันคั่งว่ามาแล้ว (๒) ตัญญาได้ทำมาแคว้นนานครั้งหนึ่งแล้ว เมื่อแก้ไขรับ
 ทำใหม่ก่อนตัญญาเมืองอื่นทั้งปวง (๓) หนังสือถึงกันนั้นก็ดี พระราชศาสน์ไปมาถึงกันก็ดี
 หนังสือเสนาบดีก็ดี ฝ่ายอังกฤษกับฝ่ายสยามแต่งให้อ่านแก่กันได้ไม่ต้องหาถ่านแปล ไม่ต้อง
 ขึ้นแก่ปากล่ำมใจล่ำมด้วยเหตุว่าดังนี้แล้ว ขอกรุงบริตานิยะจะได้โปรดทรงเมตตากรุณาแก่
 กรุงสยามจงมากเทอญ

(เล่ม 3, หน้า 122)

การที่ทรงให้ความสำคัญกับอังกฤษมากที่สุดนั้นก็เนื่อง
 ด้วยพระองค์ทราบถึงแสนยานุภาพทางการทหารของอังกฤษโดยได้เห็นตัวอย่างจากพม่า มี
 คำเปรียบที่สะท้อนทัศนคติของพระองค์ต่ออำนาจของอังกฤษว่า

ควรจะตอบว่าอำนาจอังกฤษเป็นอำนาจโตใหญ่แผ่ไปทั้งบกทั้งน้ำรอบพิภพ
 พระอาทิตย์ตกไม่ถึง

(เล่ม 1, หน้า 48)

อังกฤษได้ตั้งเสาธงปักลงในบ้านในเมืองไร ที่จะถอนเสาธงไปไม่ได้พระ
 อาทิตย์ขึ้นก็ชักธงขึ้น พระอาทิตย์ตกลงก็ชักลง เมื่อใดพระอาทิตย์ไม่มีขึ้นแล้วจึงจะเลิกธง
 อังกฤษ

(เล่ม 2, หน้า 85)

พระเจ้ากรุงบริตานิยะมีพระเชษฐานุภาพ และอำนาจโตใหญ่แผ่ไปในประเทศ
 ต่าง ๆ ทั่วทิศ มีพระราชอาณาเขตรอบภพไป จนพระอาทิตย์ไม่รู้ตกดับดวงเลย

2.1.2.2 ทศนคติต่อประเทศเพื่อนบ้าน

ส่วนความสัมพันธ์กับประเทศเพื่อนบ้านนั้น ประเทศเขมรเป็นประเทศที่ทรงมีความสัมพันธ์ด้วยมากที่สุดแต่เป็นความสัมพันธ์ในฐานะเจ้าประเทศราชที่มีความเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์ใกล้ชิดกันมานาน “ประเทศไทยเป็นผู้ครอบครองดินแดนเขมรมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาในรัชสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ ๒ ตั้งแต่พุทธศักราช ๑๘๑๕ สืบมาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ประเทศไทยได้ดูแลและให้ความคุ้มครองแก่กัมพูชาเขมร จนชาวเขมรมาตั้งแต่แรกจนถึงองค์สมเด็จพระนโรดมฯ กัมพูชาเขมรผู้ยินยอมทำสัญญาอยู่ได้ช้านางฝรั่งเศส โดยถูกบีบบังคับ” (สำนักนายกรัฐมนตรี, 2505:๗) ความสัมพันธ์อันยาวนานทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรู้จักเจ้านายเขมรเป็นการส่วนพระองค์

จดหมายนี้ข้าพเจ้าให้มาถึงเชอทั้ง ๒ เป็นการนอกธรรมเนียมเหมือนกับถุงป้าอ่าวน้ำให้มาถึงหลาน เพราะเห็นแก่องค์พระวิกรมมหาราชราชบิดีผู้บิดา เคยรักใคร่สนิทกันมาแต่ก่อนมิได้เป็นแต่่นับถือสามัญว่าเป็นเจ้าประเทศราชเมืองขึ้นเท่านั้น บัดนี้องค์สมเด็จพระวิกรมฯหาชีวิตไม่แล้ว บุตรชายหญิงมืออยู่เท่าไร ข้าพเจ้ารู้จักตัวก็ดี ไม่รู้จักตัวก็ดี ข้าพเจ้าเมตตาปราณีหมดทุกคน คิดว่าเหมือนลูกหลานของตัว เป็นความสัตย์ความจริง

(เล่ม 1, หน้า 36)

แต่เมื่อเขมรดกเป็นของฝรั่งเศสเมื่อ พ.ศ. 2409 พระองค์ก็ทรงยินยอม เพราะไม่อยากขัดแย้งกับฝรั่งเศส ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำสัญญากับฝรั่งเศสโดยในสัญญานั้นกล่าวว่า

เพราะผู้ปกครองแผ่นดินฝรั่งเศส ผู้ครองแผ่นดินเขมรได้ทำหนังสือสัญญาที่เมืองอุคงมิไชย วันที่ ๑๑ เดือนออกุสต์ คริสตศักราช ๑๘๖๓ ตรงกับวันที่ ๒๑ เดือนอาชัฎปีเกอร์ จุลศักราช ๑๒๒๕ ไม่ให้มีเกิดข้อขัดขวางทางพระราชไมตรีหมองหมางทั้งสองฝ่าย

ข้อ ๑.ว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามขอมความป้องกันซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าแอมเปเรอได้ป้องกันเมืองเขมร

ข้อ ๒.ว่าหนังสือสัญญาซึ่งไทยและเขมรทำไว้ในเดือนเคชมเบอร์ในปีคริสตศักราช ๑๘๖๓ ใช้ไม่ได้...

ข้อ ๓.ว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามแลพระเจ้าแผ่นดินจะสืบราชอิศริยยศ จะไม่ขอช่วยอากรเครื่องบรรณาการหรือของอื่น” (สำนักนายกรัชมุนตรี, 2505:103-104)

การที่ทรงยินยอมยกเขมรแก่ฝรั่งเศสนั้นเนื่องจากทรงเห็นว่าถ้าหากไม่ยินยอมอาจเกิดความรุนแรงทั้งในเขมรและในไทย สมเด็จพระองค์พระนโรดมฯ เองก็ได้กล่าวกับพระองค์หลังจากที่ยอมฝรั่งเศสแล้วว่าที่ทรงยอมเพราะถูกบังคับ ในพระราชหัตถเลขาขององค์พระนโรดมฯ ถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว องค์พระนโรดมได้ทรง “ถวายสิ่งปฏิบัติเป็นข้าพระบารมีไปจนถึงชีวิต..ใจข้าพระพุทธเจ้ามีความซื่อสัตย์สุจริตจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาแต่แต่เดิมอย่างไรก็คงอยู่ตามเดิม คิดจะให้ได้คงอยู่เป็นข้าสำหรับพระบารมีต่อไปจนถึงชีวิต มิได้มีจิตผันแปรสิ่งใดเลยแล้วแต่จะทรงพระกรุณา” (สำนักนายกรัชมุนตรี, 2505:111) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองก็ทรงอ้างถึงฐานะของเขมรอยู่เสมอว่ายังคงเป็น “เมืองน้อย” “เมืองขึ้น” แก่ไทยอยู่แม้จะไม่ได้รับบรรณาการจากเขมรแล้วก็ตาม

เพราะเป็นไมตรีกับไทย การปิดพัทธอันใจของไทยที่มีอยู่ในเมืองเขมรก็ให้คงที่มีอำนาจในเมืองเขมรเท่านั้น ขอให้กรุงเทพ ฯ แต่งขุนนางเชิญสุพรรณบัฏแลเครื่องยศตามเคยออกไปพร้อมกันกับฝรั่งเศส อภิเสกแล้วประกาศให้รู้ทั่วว่าเจ้าแผ่นดินฝรั่งเศสกับเจ้าแผ่นดินสยามเป็นไมตรีกัน พร้อมใจกันอภิเสกเธอให้เป็นเจ้าแผ่นดินเขมร

(เล่ม 1, หน้า 85)

จะเห็นได้ว่าในทัศนคติของพระองค์ต่อความสัมพันธ์กับประเทศเขมรนั้น เขมรยังคงฐานะของ “เมืองน้อย” ที่ขึ้นแก่เมืองไทยอยู่แม้จะตกเป็นของฝรั่งเศสแล้วก็ตาม พระองค์ก็ยังให้ความสนิทสนมและช่วยเหลือเขมรอยู่อย่างเดิม

ในด้านความสัมพันธ์กับประเทศพม่าและญวนนั้นทรงเห็นว่าท่าไม้ถูกต้องที่ประเทศทั้งสองต่อต้านชาติตะวันตกซึ่งเป็นผลทำให้บ้านเมืองเสียหายเมื่ออังกฤษรบกับพม่า นั้น พระองค์แสดงทัศนคติต่อการขัดแย้งอังกฤษของพม่าว่า

...ครั้นอังกฤษไม่ฟังว่าข่มขู่ต่อไปไม่เลิกแล้วเสีย (พม่า) ก็ไม่มีใครออกมาหาพาโลว่าผู้มาว่าเป็นคนเมาศรา มีหนังสือไปเบงกลาว่าให้เปลี่ยนคนเจรจาความเมืองมาใหม่ คิดอุบายขวาง ๆ ไปโดยฤทธิ์โง่งมทั้งนั้น ครั้นเข้าเมืองเบงกลาโกรธแต่งกองทัพมา ครั้นจะยอมก็จะต้องเสียค่าใช้ทุนทัพที่ยกมามากมายนัก ไม่มีเงินจะใช้จึงต้องคุเาะกะทำหายไป แต่ต่อสู้ไปตามจน... หิงคูมิแต่การโง่ ๆ บ้า ๆ ทั้งนั้น เมื่อรบครั้งก่อนพม่าคอยสู้อังกฤษอยู่ได้แต่กุมเหงุมเหงหลายวัน ครั้นนี้ไม่ได้ยืนสักแห่งว่าพม่าต่อสู้อังกฤษอยู่ได้ชั่วโมงเลย

(เล่ม 1, หน้า 8-9)

ทูตลาวไพร่พลบ้านเมืองฉาวแผ่นดินถึงกล่าวผู้ดีที่โหมมันจะรอบรู้การงานเมืองไกล มันก็จะยังมถือพม่าว่าเป็นใหญ่ คงจะไล่อังกฤษไปเสียเร็ว ๆ แล้วมาเป็นที่แก่เขียงตุง ฉากะไรนั้น แต่ถึงมันจะรู้อ่างก็โดยธรรมดาใจลาวทั้งปวงมันไม่อยากจะเกียรตยศ จะแพ้อาณาเขตของเราออกไปเหมือนใจเรา มันจะเอาแต่ความสุข

(เล่ม 1, หน้า 5)

ก็ถ้าเป็นความขัดเคืองกันขึ้นด้วยเรื่องไม้ให้เรือรบเข้ามา เขาจะจีนเข้ามาให้ได้โดยความขัดใจแล้ว เมื่อมาถึงป้อมใด ๆ เขาก็จะให้ทหารขึ้นเอาเหล็กตะปูดชนวนปืน แลคัตปิ่นลงจากราง ทำการต่าง ๆ อย่างเช่นทำที่เมืองจีนแลอื่น ๆ ไปไม่เข้าเรื่อง จึงเห็นพร้อมกันว่าให้ทำหนังสือยอมลงไปให้ขึ้นมาโดยดี เมื่อมีเหตุอะไรก็ให้พูดกันโดยฉันทเมืองเป็นไมตรี ไม่ห้ามปรามขัดขวาง

(เล่ม 1, หน้า 49)

ถ้าเป็นไมตรีกับญวน ๆ ก็ว่ากล่าวข่มขู่ต่าง ๆ แล้วอย่ากวณาเรียดเอาเปรียบข้างปลายเขตปลายแดนฝ่ายเหนือไทย แต่เมืองเขมรนั้นใกล้กับญวนนัก ไทยจึงยอมให้เป็นไมตรีไปมาหากับญวนตามใจเขมร เพื่อจะให้เมืองเขมรรักษาบ้านเมืองให้เป็นสุขอยู่สบาย อาไศรยสิ่งของเครื่องค้าขายกับเมืองญวนเป็นไมตรีกัน

(เล่ม 1, หน้า 22-23)

พม่าและญวนทำการต่อต้านชาติตะวันตกทำให้ต้องสูญเสียเอกราช ในทัศนคติของพระองค์ต่อประเทศพม่าและญวนจึงทรงไม่เห็นด้วยกับการดำเนินนโยบายที่ แข็งกร้าว ส่วนความสัมพันธ์นั้นไม่ราบรื่นนักเนื่องด้วยในประวัติศาสตร์ไทยกับพม่าในอดีต ส่วนญวนนั้นขัดแย้งกันเนื่องด้วยการแย่งชิงเขมร

กล่าวโดยสรุปแล้วทัศนคติของพระองค์ต่อการติดต่อสัมพันธ์กับ ต่างประเทศ การติดต่อกับชาติตะวันตกเป็นการดำเนินนโยบายเพื่อการดำรงเอกราชโดยการ ที่ทรงยินยอมให้ประเทศตะวันตกสามารถเข้ามาค้าขายและทำสัญญากับไทยได้โดยที่ฝ่าย ไทยเป็นฝ่ายเสียเปรียบ พระองค์ทรงโอนอ่อนผ่อนตามชาติเหล่านั้น ลักษณะของความ สัมพันธ์พระองค์ทรงแสดงความ“อ่อนน้อมถ่อมตน” โดยกล่าวว่าเมืองไทยเป็น“เมืองน้อย” อย่างไรก็ตามการที่ทรงให้ความสำคัญกับชาติตะวันตกทุกชาติที่เข้ามานั้นเป็นกุศโลบาย ใน การรักษาเอกราชโดยการถ่วงอำนาจประเทศต่าง ๆ ไม่ให้ความสำคัญชาติใดชาติหนึ่งโดย เฉพาะ นอกจากนี้แล้วทรงเล็งเห็นประโยชน์ของการติดต่อชาติตะวันตก โดยเห็นว่าเป็นการ สร้างความเจริญของบ้านเมืองทั้งในด้านเศรษฐกิจและการเมือง ในขณะที่เดียวกันทรงแสดง ทัศนคติต่อประเทศเพื่อนบ้านโดยเฉพาะเขมรนั้นทรงเห็นว่าเขมรเป็น “เมืองน้อย” “เมือง ชื่น” ของไทย แม้ว่าภายหลังเขมรจะตกเป็นของฝรั่งเศสแล้วก็ตาม เพราะเหตุว่าเขมรไม่ได้ เป็นเพียงประเทศราชของไทยเท่านั้น แต่พระองค์ทรงมีความสนิทสนมเป็นการส่วน พระองค์กับเจ้านายเขมร จึงเป็นหน้าที่ของพระองค์ที่จะต้องให้ความช่วยเหลือเมื่อเขมรมี ปัญหาคือทำหน้าที่คุ้มครองดูแล อีกทั้งยังทรงยำความสัมพันธ์กับกษัตริย์เขมรในพระราช หัตถเลขาของพระองค์ ในด้านทัศนคติต่อประเทศเพื่อนบ้านคือพม่าและญวนนั้นทรง แสดงทัศนคติว่าไม่สมควรอย่างยิ่งที่จะต่อต้านอำนาจตะวันตกเพราะทำให้เกิดความขัดแย้ง รุนแรงในประเทศและเสียเอกราชในที่สุด

2.1.3 ทัศนคติด้านวิทยาการสมัยใหม่

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระมหากษัตริย์ไทย พระองค์แรกที่สามารถเข้าใจภาษาอังกฤษได้ตั้งแต่ก่อนขึ้นครองราชย์ ทรงมีพระสหายชาว ต่างประเทศมากมาย การที่ทรงรู้ภาษาอังกฤษเป็นอย่างดีนั้น ทำให้ได้ทรงรับรู้ความเป็นไป ของประเทศทางตะวันตกเป็นอย่างดีทั้งจากพระสหายและจากหนังสือพิมพ์ต่างประเทศ

พระองค์ได้ทรงทราบถึงความเจริญของประเทศตะวันตกเหล่านั้น ซึ่งมีส่วนหล่อหลอมให้ พระองค์ทรงมีทัศนคติทรงเห็นประโยชน์และคุณค่าของวิทยาการตะวันตกในการพัฒนา ประเทศเมื่อทรงขึ้นครองราชย์ ดังเช่นพระราชหัตถเลขาถึง มิสเตอร์และมิสซิสเฮ็คคีย์ เมื่อ พ.ศ.2392 ว่า

บัดนี้ผู้มีความเฉลียวฉลาดและผู้มีปัญญาในประเทศเรามีความเชื่อ ทางวิทยาศาสตร์อันถ่วงมาแล้ว แต่มีความยินดีในวิชานั้น ๆ เป็น อันมาก จนกระทั่งบางคนรวมทั้งตัวข้าพเจ้าด้วยได้พากันศึกษาภาษา อังกฤษเพื่อจะได้มีความรู้ อ่านตำราภาษาอังกฤษในเรื่องวิทยาศาสตร์ แลศิลปศาสตร์ต่าง ๆ เพื่อให้คุ้นเคยแลชักนำความรู้ที่นั้น ๆ มาสู่ประเทศ ของเราตามแต่จะสามารถนำมาได้ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2521:36)

จากการที่ทรงสามารถเข้าใจภาษาอังกฤษทำให้พระองค์ได้รับความ เป็นไปของชาติตะวันตกมาตั้งแต่ก่อนครองราชย์ เมื่อครองราชย์นั้นจึงทรงเห็นความ สำคัญของการปรับเปลี่ยนประเทศให้ทันสมัยซึ่งเป็นนโยบายในการพัฒนาประเทศประการ หนึ่งของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทัศนคติเกี่ยวกับวิทยาการสมัยใหม่ที่ทรง เห็นความจำเป็นนั้นสะท้อนให้เห็นได้จากพระราชหัตถเลขาที่ทรงให้ทูตที่ไปอังกฤษและ ฝรั่งเศสให้หาเครื่องมือ เครื่องจักรต่าง ๆ เข้ามาใช้ในประเทศ โดยในการส่งนั้นทรงแสดง เหตุผลประกอบเพื่อให้เห็นความจำเป็นในเรื่องนั้น ๆ เสมอ แม้จะเห็นความสำคัญของ วิทยาการและความเจริญแต่ก็ทรงพยายามรับเอาวิทยาการตะวันตกเท่าที่จำเป็นและเหมาะสม กับประเทศในขณะนั้นเท่านั้น เนื่องจากมีข้อจำกัดของการใช้วิทยาการเหล่านั้นอยู่ เช่น

เรื่องราษฎรที่เอาของสินค้ามาขายไม่รับเงินเหรียญเอาเงินบาท ถึงมี หนังสือพิมพ์ประกาศก็ไม่ใคร่เชื่อฟัง อยากได้แต่เงินบาทตามเคยและเงินบาทที่ราษฎรขาย ของได้ก็เอาไปเสียหัวเมืองและบ้านนอกแล้วก็พากันตื่นว่ายังมี เอาเงินซ่อนฝังดินเสีย เพราะ วิสัยเมืองไทยแต่ก่อนมีเงินน้อย โพร ๆ ไม่ใคร่มีเงิน ครั้นมีขึ้นตื่นว่ายังมีเก็บซ่อนสำสมเสีย ถึงจะส่งภาณู้อากรก็ส่งเป็นเงินเหรียญเสียโดยมาก เพราะฉะนั้นผู้ครองแผ่นดินก็มีเงินบาท น้อยไปมีแต่เงินเหรียญ ถึงเบียดหัวคอก็ต้องแจกกันด้วยเงินเหรียญ ...เพราะเหตุนี้ เด็ดขวนี่ ข้าพเจ้าจะใคร่ได้เครื่องมือที่จะทำเงินเหรียญตามอย่างตราไทยที่ให้อย่าง ไปแก่เจ้าหมื่น

สรรเพชญ์ก็นั้น แล้วของท่านทูตานุทูตของเขาใจใสในการนี้...จะได้บำรุงบ้านเมือง เพราะว่า เป็นเงินตราหน้าเงินอย่างไทยแล้ว เห็นราษฎรจะเชื่อถือใช้สอยเหมือนเงินบาท และประสงค์ ของข้าพเจ้าจะใคร่ให้เป็นเงินเหรียญตะบาท และกึ่งบาท และสลึง และเฟื้อง ให้เห็นตราชด งดงามดีเป็นเกียรติยศต่อไปด้วย จะให้ทำได้ง่ายได้เร็วด้วย จึงคิดเอาใจใส่ให้ตะเย็บค...แต่อย่า คั้นเครื่องกลไฟนกลไฟไปนึ่งจะยากหลายอย่างไป ถึงจะหนักแรงคนบ้างก็ตาม คิดอ่านการ ข้างต้น ๆ ไปก่อน อย่าเพ่อดั้นการปลาย พิศวงการปลาย...คนเมืองไทยเด้อ่านหนังสือก็น้อย ถ้าตีมากก็เสียกระดาษเปล่าน้ำไฟหรือ การแรกเริ่มจะทำการตีพิมพ์เงินเหรียญนี้ก็เหมือนกัน เมืองไทยการช่างฝีมือก็หยาบ วิชาก็น้อย ทุนก็ยังน้อย ถึงทองและเงินเหรียญทำขึ้นได้ ผู้จะ ต้องการใช้และจับจ่ายซื้อขายก็ยังน้อย คนโง่คนเปรี้ยวมาก ถ้าจะคิดโคทำต้นไฟต้นหินในการ ปลายก็จะเสียทุนเปล่า เมื่ออย่างนั้นจะไม่คิดทำแต่ก็คิดอยแก่เจ้าเวียคนามินมาง เขายัง คิดทำเงินเหรียญมังกร มีชื่อเขาใช้ในเมืองญวนได้ และองค์พระหริรักรามมหาอิศราธิบดี เขาก็ได้ทำเงินเหรียญเขมรใช้ในเมืองเขาดังเขาเป็นแต่เมืองขึ้นแก่เรา การทำเงินเหรียญเสีย ดังนี้ก็เป็นการกันเงินแดงคดียิ่งนัก... เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าขอกำชับมาแก่ท่านทูตานุทูตให้ เอาใจใส่หาเครื่องมือเครื่องจักรสำหรับทำเงินเหรียญ

(เล่ม 3, หน้า 1-5)

เครื่องมือจะดับเพลิงนั้นสำคัญอยู่ที่คือสูบน้ำ สูบที่มีอยู่สองสามตำรับ แต่ก่อนเมื่อปีหลัง เมื่อเกิดเพลิงที่วังกรมพระพิพิธโภคภูเบนทร์นั้นก็เอาไปใช้ได้ เพราะได้ แก้วไขว้ตีใหม่ ๆ ครั้นเมื่อเกิดเพลิงครั้งนี้ถากเอาไปจะใช้ดับเพลิงที่ประตูท่าช้างสูบน้ำไม่ขึ้น เลย เพราะตำท่อน้ำหนักขาดทะลุไปยังไม่มีการซ่อมแซม...การที่ท่านทูตานุทูตได้ไปอยู่ กรุงลอนดอนครั้งนี้ ก็เป็นช่องที่จะได้หาของดี ๆ ของท่านองเอาใจใส่หาสูบอย่างใหม่และ เครื่องมือดับไฟอย่างไรดี ๆ ที่ควรพอกำดังไทยจะใช้ได้รักษาได้นั้นมาให้ข้าพเจ้าเป็นกำลังไว้ สำหรับดับเพลิงสักตำรับ ๑ หรือ ๒ ตำรับ ข้าพเจ้าจะดีใจมาก แต่อย่าคั้นเครื่องจักรพิน จักรไฟไปกัวจะเกิดวาสนาไทยจะใช้ จะเป็นแต่เครื่องพ้อออกไปเสียเงินเปล่า ๆ คิดเอาแต่ที่ ไทยจะใช้ได้และเป็นของไม่สู้โตใหญ่ พอเอาถากหรือยกไปคามถนนเล็ก ๆ เมืองนี้ได้ ไม่ คับถนนขัดทางบกและเรือ

(เล่ม 3, หน้า 25-27)

ซึ่งจัดให้ขุนมหาสิทธิออกไปครั้งนี้ ด้วยประสงค์จะให้เจริญความรู้ในการทำหนังสือพิมพ์ เพื่อจะให้ไปดูเห็นการเห็นงานในการซึ่งเป็นต้น ๆ อ่อน ๆ เบา ๆ พอไทยจะทำได้นั้น ถ้าการไปถึงจักรพินจักรไฟก็เป็นการโตใหญ่สูงกว่ากำลังเมืองไทย และต้องการในเมืองไทยนี้ไป อย่าตื่นตื่นตื่นไฟไป เพราะในเมืองไทยนี้หนังสือคนอ่านก็ได้น้อย ก.ข.น.โม ก็ไม่เป็นรื่องร่ำไรนัก ซึ่งให้ไปทั้งนี้คือจะให้สังเกตการซึ่งเป็นร้าน ๆ สิ่งไรที่ขากมาแต่ก่อนจะให้เข้า เข้า สิ่งไรที่ไม่สู้ดีมาแต่ก่อนจะให้ดีขึ้นอันนั้นก็คือเมื่อทำตัวเหล็กตัวของแดง ซึ่งเป็นแบบหล่อ ทำอย่างไรจะเที่ยงจะงามดีหนังสือจะไม่เอะอะจะหนักและจะแล้วได้เร็วได้ง่ายต่อไปเล่า คือการหล่อตัวคูนก แต่งตัวคูนกอย่างไรจะเที่ยงดีจะง่ายจะเร็วเข้าไม่หนักแรง จะมีเครื่องมือแปลกประหลาดไปอย่างไรบ้างให้คิดอ่านว่าเรียนมาหามา แต่ถ้าถึงกลไฟกลไฟไปนี่ก็อย่าตื่นไป อย่าออกไปนัก คือแบ่งเอาแต่พอสมควรกับการในเมืองไทย

อนึ่งสำคัญที่อย่างธรรมเนียมแบบแผนใช้คนที่จะเรียงพิมพ์เก็บพิมพ์นี้แล เขาใช้ลูกจ้างทำการอย่างไรที่ควรจะเถียนเอามาเป็นอย่าง ให้สังเกตเปรียบเทียบคิดอ่านในการที่จะใช้คนทำงานให้ดีกว่าแต่ก่อนอย่างไร จะเรียงได้เร็วจะเก็บได้ไม่ยุ่ง ด้วยการเก็บพิมพ์เรียงพิมพ์คงต้องใช้ด้วยมือคนตากน ต้องเอาใจใส่แต่ในการธรรมเนียมซึ่งจะมาเอาอย่างใช้คนนั้น อีกนัยหนึ่งเหมือนหนังสือพิมพ์ที่จะต้องการประกาศไปนาน ๆ เป็นกฎหมายจะต้องดีแล้วดีอีกนั้น ได้ยินว่าเขามีแบบสำหรับหล่อถ่ายเป็นปีกไว้ แต่พิมพ์ที่เรียงแล้วเพื่อจะไม่ต้องเรียงบ่อย ๆ ก็เครื่องเช่นนี้ของเรายังหาไม่มี จงเอาใจใส่หาเครื่องมือมา...ออกไปครั้งนี้อย่าไปตื่นอื่น ๆ ต่าง ๆ ทำให้เสียงานเสียการที่ประสงค์ไปให้ได้ประโยชน์ที่ประสงค์มา ทำให้การโรงพิมพ์ของเราดีขึ้นกว่าแต่ก่อนบ้าง เพราะการอื่น ๆ เหมือนอย่างเครื่องกลไฟและอะไร ๆ ที่ประหลาด ๆ ท่านทั้งปวงท่านชวนชวนขึ้นได้ดี ๆ ในเมืองนี้เป็นอันมาก แต่การพิมพ์นี้ไม่มีใครเอาใจใส่ การก็ใช้เป็นประโยชน์มากทั้งราชศาสตร์ พุทธศาสตร์ กิดเอาราชการของเจ้าของนายให้เป็นเกียรติยศเป็นคุณแก่การแผ่นดินและการศาสนาไว้บ้างเถิด

(เล่ม 3, หน้า 161-163)

ซึ่งให้ออกไปด้วยครั้งนี้ประสงค์จะให้ไปเรียนแก่นาฬิกาหัตถิ ขุนทิพมงคลออกไปครั้งก่อนก็ได้เครื่องมือและเครื่องอะไหล่เข้ามามาก แต่ฝีมือทำอ่อนแอ...ครั้งนี้จะอุดหนุนให้ตั้งเครื่องจักรมาเรียนมาให้ทำได้ดี ๆ กว่าขุนทิพมงคลให้ได้ เมื่อจะลงทุนจ้างครูสอนหรือจักซื้อเครื่องมือ ถ้าเงินทุนในชุดไม่พอก็จะหยิบยืมแต่ผู้ครองฝ่ายฝรั่งเศสหรืออังกฤษให้ ออกเงินให้ก่อนจึงค่อยคิดใช้แก่กงสุลของเขาที่อยู่กรุงเทพฯก็ได้ดอก

(เล่ม 3, หน้า 164)

จากตัวอย่างพระราชหัตถเลขาตั้งกล่าวแล้วการที่ทรงกำชับให้คณะทูตได้จัดหาจัดซื้อเครื่องมือต่าง ๆ เข้ามาใช้ในบ้านเมืองนั้น สะท้อนให้เห็นว่าพระองค์ทรงเห็นประโยชน์ของเครื่องมือเหล่านั้น และทรงแสดงเหตุผลในการใช้เครื่องมือเหล่านั้น เช่น ทรงให้จัดหาเครื่องทำเงินเพราะมีความเจริญทางการค้ามากทำให้ขาดแคลนเงินตราในการซื้อขายแลกเปลี่ยน “เงินตราที่ใช้อยู่ทั่วไปนั้นเป็นเบี้ย หอย และเงินพดด้วง เงินตราทั้งสองชนิดนี้ไม่เหมาะกับการค้าในเรื่องอัตราแลกเปลี่ยนและความน่าเชื่อถือเพราะสามารถปลอมได้ง่าย” (วุฒิชัย มุตศิลป์, 2525:279) ดังนั้นจึงทรงให้หาเครื่องจักรเข้ามาเพื่อทำเงินเหรียญเพื่อ “ให้เป็นที่น่าเชื่อถือ” และ “กั้นเงินแดง” นอกจากการให้จัดหาเครื่องมือต่าง ๆ เข้ามาแล้ว ยังทรงโปรดให้ข้าราชการได้ไปศึกษาเล่าเรียนวิชาการต่าง ๆ มาเพื่อสร้างประโยชน์ด้วย เช่น ให้เรียนวิชาการพิมพ์ และการซ่อมนาฬิกา เป็นต้น

อย่างไรก็ตามแม้พระองค์จะเห็นว่าเทคโนโลยีและวิทยาการสมัยใหม่มีความจำเป็นและสำคัญต่อประเทศชาติ แต่ว่ามีข้อจำกัดในด้านของผู้ใช้เครื่องมือเหล่านั้น เนื่องจากทรงเห็นว่าประชาชนยังไม่มีความรู้มากนัก ข้าราชการเองก็ยังไม่ได้เรียนรู้อะไรมากนัก ทรงแสดงทัศนคติว่า “เมืองไทยการช่างฝีมือก็หยาบ วิชาก็น้อย ทุนก็ยังน้อย” และ “ในเมืองไทยนี้หนังสือคนอ่านก็ได้บ้าง ก.ข.น.โม ก็ไม่เป็นไรเรื่องเท่าไรนัก” พระองค์จึงทรงเตือนอยู่เสมอว่า “อย่าตื่นฟืนตื่นไฟ” “อย่าตื่นจักรฟืนจักรไฟ” และทรงเห็นว่าควรจะได้รับเอาความเจริญด้านวิทยาการมาให้พอเหมาะแก่เมืองไทย อีกทั้งในขณะนั้นเมืองไทยก็ยังไม่มียี่สิบห้าใช้ ถ้าหากว่าจะเอาเครื่องมือที่ใหญ่โตเกินไปเข้ามาจะไม่เหมาะสมและจะเสียเงินไปเปล่า ๆ ทรงเห็นว่าควรจะทำอย่างค่อย ๆ เรียนรู้ไปอย่างไม่มีรีบเร่ง ทรงแสดงทัศนคติในเรื่องการสร้างทางรถไฟและโทรเลขว่าขณะนี้ยังไม่เหมาะสมสำหรับเมืองไทย

เรื่องรถไฟแต่ละเตลแครบนี้ มีผู้มากرابทูตเข้าชี้ฎาเขียนหนังสือมาถวายชักชวนให้ลงทุนทำในปีหนึ่งโดยน้อยก็กว่า ๒๐ ครั้ง เมืองไทยทำทางรถไฟขึ้นก็จะมีคนเดินเพราะทางเดินคือสำน้ำมีรุระเขาไม่ร้อนนักเขาก็ไม่ยอมเสียค่าจ้างรถไฟให้ ถึงเตลแครบก็เหมือนกัน

โรคชนิดนี้หมอไทยเรียกกันว่าโรคลม และเท่าที่หมอไทยได้รักษากันมา
แล้วนั้น ใช้ยาชนิดร้อน ๆ พอก ตามที่หมอไทยว่าเป็นโรคเกิดแต่ลมและ
รักษาโดยวิธีนั้นไม่ถูกเสียแล้ว เมื่อเจ้าฟ้าใหญ่และเจ้าฟ้าน้อยได้ทรงสดับ
คำชี้แจงกราบทูลของหมอบลัดเดย์เช่นนั้นก็ทรงเห็นว่ามีความจริงมาก
จึงตกลงให้เลิกหมอไทย แล้วทรงมอบภาระในเรื่องการรักษาพระโรค
ให้แก่หมอบลัดเดย์ต่อไป (ประชุมพงศาวดารภาค 31,2508:77)

พระองค์ทรงมีความนิยมใน “ยาหอลอเว” ตั้งแต่ยังทรงผนวชอยู่
ยาหอลอเวนั้นเป็นยาที่นำเข้ามาของบริษัทยอดโดเวย์ประเทศอังกฤษ (คาร์ล บอค ช่างใน
วิถียุค พงศพนิตานนท์,2532:182) เป็นยาที่ปรุงจากเภสัชกรชาวอังกฤษคือมิสเตอร์ ทอมัส
ฮอลโลเวย์ (Holloway) ชาขนานนี้เป็นยาละลายแต่มีสรรพคุณครอบจักรวาลและ “ทั่วตลอด
พิภพ” (เอนก นาวิกมูล,2542:115-116) ยาหอลอเวมีคุณสมบัติรักษาโรคมามากมาย โดยทรง
กล่าวว่า “เขว่าชาขนานนี้สำหรับรักษาโรคในคับในปอด แก้กโศกเสกหะพิการปารุงโลหิต
ชำระเครื่องในให้สะอาด แต่มีข้อหนึ่งคือจะมีผลให้เป็นคุณนั้นมีได้ ต่อหลายเวลาไปจับ
อุจจาระออกมาจะมีกลิ่นฉุน จึงจะเห็นคุณยาเข้าบ้าง” (เล่ม 1,หน้า 115)

จากการศึกษาทัศนคติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ต่อวิทยาการสมัยใหม่นั้นพบว่า พระองค์ทรงเห็นความจำเป็นและความสำคัญของการรับเอา
สิ่งเหล่านี้เพื่อนำมาพัฒนาประเทศให้เจริญก้าวหน้าเพราะประเทศชาติกำลังมีการพัฒนาอย่าง
ต่อเนื่องและรวดเร็วเมื่อเปิดประเทศ มีการค้าขายและไมตรีกับประเทศตะวันตกหลายชาติ
ทำให้บ้านเมืองเปลี่ยนแปลงไปหลายด้าน พระองค์ทรงพยายามที่จะสร้างชาติให้ทัดเทียม
ตะวันตกไม่ให้ตะวันตกดูถูกได้จึงทรงเห็นความสำคัญของวิทยาการสมัยใหม่ ในขณะที่
เดียวกันก็ทรงพิจารณาถึงความเหมาะสมต่อการรับวิทยาการเหล่านั้นว่าไม่ควรที่จะให้มาก
เกินไปเนื่องด้วยคนไทยยังไม่มีความรู้ความชำนาญมากนัก และยังไม่เข้าใจในวิทยาการ
เหล่านั้นมากพอ พระองค์ทรงเห็นว่าควรจะต้องเรียนรู้ไปก่อนตามความจำเป็นขณะนั้น หาก
รับวิทยาการสมัยใหม่มากเกินไปก็จะเสียทั้งเงินทอง ไม่คุ้มค่า สะท้อนให้เห็นความเป็น
ผู้คิดไตร่ตรองพิจารณาสถานการณ์ที่เป็นไปอย่างรอบคอบของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงทำทุกอย่างโดยมุ่งการสร้างประโยชน์ให้แก่ประเทศชาติสูงสุด

2.1.4 ทศนคติด้านความเชื่อ

แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรง “ทันสมัย” และเห็นความสำคัญของวิทยาศาสตร์และวิทยาการสมัยใหม่ของตะวันตก แต่ในอีกด้านหนึ่งนั้นทรงเป็นคนไทยที่ยังคงมีความกิดความเชื่อแบบไทยในเรื่องต่าง ๆ ซึ่งทศนคติต่อความเชื่อนั้นเป็นส่วนสำคัญประการหนึ่งที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขา

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอยู่ในเทศมรรพชิตถึง 27 ปี จึงทรงมีความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนามากที่สุด การแสดงออกซึ่งความศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนานั้นปรากฏอย่างเด่นชัดในพระราชกรณียกิจด้านศาสนา มากมายทั้งก่อนและขณะขึ้นครองราชย์ ทรงศึกษาภาษาบาลีจนสามารถแปลพระไตรปิฎก ได้ด้วยพระองค์เอง ในพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ที่นำมาศึกษานั้นได้สะท้อนทศนคติของพระองค์ว่าทรงเชื่อและเคารพ ยึดมั่นในพระพุทธศาสนาอย่างมาก

ดิฉันขอลาพระสงฆ์ อภิวัตพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ผู้อรหันต์ สัมมาสัมพุทธแม่ปรินิพานแล้วนาน นมัสการพระธรรม นอบน้อมพระอริยสงฆ์ ของสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ดิฉันได้ถึงพระรัตนไตรยเดาว่าเป็นธรรมที่พึ่ง

(เล่ม 1, หน้า 124)

ขอถวายอภิวันทนบถนอบน้อมนมัสการด้วยไตรทวาร นบนอบเคารพแด่พระรัตนไตรย ประชุมสิ่งประเสริฐตามประการนี้ คือ พระพุทธผู้ตรัสรู้หนึ่ง พระธรรมหนึ่ง พระสงฆ์หมู่เนื่องกันหนึ่ง พระรัตนทั้งสามนี้ แม้ต่าง ๆ โดยวัตถุก็ย่อมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันโดยเนื้อความ... แลข้าพระพุทธเจ้าบัดนี้เห็นจะเป็นผู้กำจัดอันตรายตัวไปเสียได้ ด้วยผลบุญที่สำเร็จด้วยไหว้พระรัตนไตรยนั้นแล้ว

(เล่ม 1, หน้า 127)

ความตายใด ๆ ของสัตว์ทั้งหลาย ความตายนั้นไม่น่าอัศจรรย์ เพราะความตายนั้นเป็นธรรมดาของสัตว์ทั้งหลาย ขอพระผู้เป็นเจ้าจงเป็นผู้ไม่ประมาทแล้วเถิด

(เล่ม 1, หน้า 125)

คิดฉันจะพึงปวารณา กับสงฆ์ถ้วนกำหนดตามคำได้แล้ว ทำการ ณ ที่เฉพาะ หน้าสงฆ์ ความที่คิดฉันทำได้คั้งนี้จะเป็นกรรมดีเทียวหนอ ความทำได้คั้งนี้จะเป็นกรรม สมควรแก่คิดฉันเทียวหนอ

(เล่ม 1, หน้า 123)

พระพุทธสิหิงค์ของพระครูเทพมุณีนั้น ถ้าไม่ชำรุดก็ส่งมาเถิด กระหม่อมฉันจะดีใจรับไว้บูชา ด้วยเป็นพระพุทธรูปเป็นบุญเขตรอันดี

(เล่ม 1, หน้า 250)

จากตัวอย่างดังกล่าวจะเห็นถึงความเลื่อมใสพระพุทธศาสนาที่ สะท้อนจากความเคารพในพระรัตนไตร เรื่องบุญกรรม และการประพฤติปฏิบัติตามหลัก ของพุทธศาสนาอย่างเคร่งครัดอย่างยิ่งซึ่งทรงเชื่อในอนิสงค์จากการเคารพพระรัตนไตร นอกจากนี้ในพระราชหัตถเลขาซึ่งปรากฏพระราชกรณียกิจที่ทรงทำเพื่อพุทธศาสนา เช่น การแต่งบทสวดมนต์สำหรับพระราชพิธี การอธิบายเรื่องการบูชาพระรัตนไตร อย่างไร ก็ตามแม้พระองค์จะทรงเลื่อมใสพระพุทธศาสนาอย่างมาก แต่ก็มีได้ทรงบังคับให้ทุกคนเชื่อ ตามพระองค์ ทรงให้อิสระในการนับถือศาสนาแก่ทุกคนอย่างเต็มที่ ในพระราชหัตถเลขาที่ มีถึงพระสันตปาปาปิอุส ที่ 9 (Pius IX) ทรงกล่าวว่า

พระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามทุก ๆ พระองค์สืบมานานหาได้เป็นศักรูแก่ ศาสนาต่าง ๆ ของชนที่มีอยู่ในพระราชอาณาจักรนี้ไม่เลย ถึงศาสนาชนต่าง ๆ จะถือไม่ถูก ต้องกันกับพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นของดำรงสำหรับพระนครเป็นที่เชื่อของพระเจ้าแผ่นดิน ทุกพระองค์นั้นก็ดี ก็ยอมทำนุบำรุงให้คนทั้งปวงที่เชื่ออยู่ในศาสนานั้น ๆ ได้ทำตามความ เชื่อและตั้งสอนผู้อื่นไปตามความรู้ ว่าโดยวิเศษไม่ได้เป็นศักรูแก่ศาสนาคริสตางเหมือน อย่างเจ้าแผ่นดินจีน...เพราะทางความสูงในปรโลกเห็นได้ด้วยยาก การต้องหย่อนให้ชนทั้ง ปวงแสวงหาทางความสูงในปรโลก ตามความเชื่อของคนทุกคนจึงจะชอบ

(เล่ม 3, หน้า 188-189)

และแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงเลื่อมใสใน พระพุทธศาสนาอย่างที่สุด แต่ยังทรงเห็นความสำคัญของการปฏิบัติตามความคิดความเชื่อ ทางพราหมณ์ที่มีอยู่ในสังคมไทยนั้นเช่นในการประกอบพิธีต่าง ๆ ทรงเห็นว่า “จะเลิกเสียก็

ไม่ควรเพราะเป็นพิธีสำหรับบ้านเมืองและราชประเพณีมาช้านาน” (สมเด็จพระยา
คำรงราชานุภาพ, 2517: 136) จึงยังทรงให้คงมีอยู่ ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขา เช่น
พิธีโสกันต์เจ้านาย ในพระราชหัตถเลขาได้กล่าวถึงการพระราชพิธีโสกันต์เจ้านายหลาย
พระองค์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงเห็นว่าเป็นพิธีที่มีความสำคัญอยู่และ
การทำพิธีนั้นจะเป็นมงคลแก่เจ้านายพระองค์นั้น ในพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ
ก็ทรงใ้ช่วยพรให้พิธีการนั้นสำเร็จและเกิดมงคลแก่ราษฎร

มีผู้กล่าวว่าแม่โสมนัสกิติ พระองค์เจ้าน้อยเล็กกิติ ที่มีโสกันต์แพ้ในพระเจ้า
อยู่หัวไม่ได้เสด็จรับส่งเอง จึงไม่เป็นมงคลตายเร็วไป เจ้านายที่พระเจ้าอยู่หัวทรงรับส่งเอง
นั้นอยู่ยั้งยืนยงยาวเหมือนเจ้าฟ้ากุณฑลแคว้นเจ้าฟ้าเจ้า แต่วังน้าบัดนี้นั้นแต่ ด้วยเหตุนี้ข้าพเจ้า
จะต้องรับส่งบุตรข้าพเจ้าเองให้สิ้นวิตกดังนี้

(เล่ม 1, หน้า 157)

ด้วยพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญจนจะถึงแล้ว ข้าฯ ขออวยชัย
ให้พรยอมอนุญาตมาให้ท่านมีโชคชัย จัดขบวนแห่ออกไปแรกนาขวัญ ณ วัน ๒^๕ ๖ ค่า
ขอให้ฤกษ์ดีฟ้าเป็น ไปด้วยดีสมควรเป็นคุณแก่ดินข้าวในนาตลอดชั่วพระราชอาณาเขตนี้
ขอให้บังเกิดผลเป็นมงคลอุหนุนความสุขสวัสดิแก่อาณาประชาราษฎรทั้งปวงเถิด

(เล่ม 2, หน้า 141)

พระราชพิธีดังกล่าวเป็นพิธีทางพราหมณ์ที่พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นความสำคัญที่ยังมีอยู่ เพราะเป็นพิธีที่เชื่อว่าสร้างความสุข
ความเจริญแก่บุคคลและบ้านเมือง นอกจากนี้แล้วในการพิธีต่าง ๆ นั้นพระองค์ทรงเห็นว่า
“ฤกษ์ยาม” เป็นสิ่งสำคัญเช่นกันและพระองค์นั้นก็ประกาศว่า “ตัวฉันก็เป็นตัวโหร
(Astrology)” (เล่ม 1, หน้า 150) ด้วย ดังนั้นในการทำพิธีใดก็ตามทรงมักทำตามฤกษ์ และ
เมื่อทำไม่ถูกฤกษ์ก็ทรงแนะนำวิธีแก้ไขไว้ด้วย

เมื่อไปนั่งคอยฤกษ์อยู่ ฉันทูนาฬิกาพกของฉัน เห็นเวลา ๑๖ ๑๓๖ แล้ว
ท่านยังไม่มาจึงให้เขามาทูลเตือน ครั้นเห็นท่านเสด็จแล้ว ตรัสอยู่กับพ่อกลาง ฉันทูนาฬิกา
ได้ ๑๖ ๑๓๖ แล้ว ก็ติดตามฤกษ์ซึ่งกรมบวรวิไชยชาญบอกไว้ควรมีควรสุกแต่จะโปรด แด

ตั้งฉันไปตัดจุก เข้ายามจันทร์ก่อนยังไม่ถึงยามเสาร์ (Saturn) นั้น ไม่ผิดอยู่แก่ฉัน ด้วยไม่
ทราบเลยว่าเป็นยามกาลกิณีจัดของผู้ต้องโทษจุก เป็นเพราะผู้ให้ฤกษ์ไม่คิดเอง

(เล่ม 1, หน้า 151)

ทรงแนะนำทางแก้ไขการกระทำดังกล่าวซึ่งไม่ถูกฤกษ์ยามว่า

ฉันมีตำราอยู่อย่างหนึ่งว่า สำหรับแก่ผู้ที่ถูกโทษจุกไม่คิด ท่านให้ตัดน้ำที่
สะอาด ในเวลาที่เป็นมงคลตั้งปิดไว้แล้วหาคอกไม้หอม ๘ อย่างมาใส่โถปิดไว้ แล้วคำนวณ
หาเวลาที่มีลักษณะ จันทร์ พระเคราะห์เป็นกาลา ชตาดีในวันหนึ่งได้เวลานั้นแล้ว เปิดน้ำตั้ง
กลางแจ้ง เอาคอกไม้ ๘ อย่าง ใส่อบลงแล้ว จดรูปเทียนบูชา ๘ เล่ม ๘ ดอก รอไว้จนเกือบ
สิ้นเวลาลักษณะที่ดีแล้วเปิดไว้ หนึ่งให้เขียนดวงกาลชตาที่คืนนั้นลงในกระดานชนวน แล้วถ่าง
ลงในน้ำนั้นให้ทันเวลาดีก่อนแก้ปิดน้ำนั้นด้วย แล้วหาฤกษ์ดีอีกเวลาหนึ่ง ถึงเวลานั้นให้
เขียนดวงชตาเวลาดีถ่างลงในน้ำอีก แล้วเอาน้ำรดตัวคนที่ถูกทำการฤกษ์ไม่คิดพ่อนโทษนั้น
ท่านว่ากลับเป็นดีไป ตำรานี้เรียกว่ากัณฑ์ชตา

(เล่ม 1, หน้า 151-152)

ก็เมื่อเวลาได้เขียนสุพรรณบัฏนั้น ถ้ายังเหลืออยู่ในเดือนอื้มมาก พอจะให้ออกไปทันกำหนดวันเดือนอื้มแรม ๑๓ ถ้าได้ก็จะจัดให้พระยามนตรีสุริยวงษ์คุมสุพรรณบัฏ
กับเครื่องยศทุกอย่าง ตลอดจนไปจนยานูมาศเครื่องสูงให้พร้อมกัน ไปทำอภิเษกให้ทันฤกษ์
ก่อน จะรอไว้แต่คอกจันทร์นพเก้าซึ่งเป็นเครื่องประดับกับเสื่อ ต่อเมื่อโคเข้าพเจ้าออกไปพบกับ
เชอได้ที่เมืองกำปอดจึงจะประดับให้เธอเอง เป็นศิริสวัสดิมงคล

(เล่ม 1, หน้า 77)

ในการส่วนข้าพเจ้าก็ออกจากสุพรรณบัฏ แลจัดเครื่องอิศริยยศทั้งปวง
ข้าพเจ้าก็ได้ให้ทำให้อัดพร้อมเสร็จแล้วสุพรรณบัฏได้จากฤกษ์ในวันอาทิตย์เดือนอื้มแรม ๘ ค่า
ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีประโคมฆ้องไชยแตรสังข์ตั้งบายศรีกำหนดตามอย่าง
ธรรมเนียมสุพรรณบัฏผู้มีบรรดาศักดิ์สูง

(เล่ม 1, หน้า 80)

จากข้อความดังกล่าวซึ่งปรากฏในพระราชหัตถเลขาสะท้อนให้เห็นทัศนคติของพระองค์ซึ่งทรงเห็นความสำคัญของพระราชพิธีต่าง ๆ แม้ว่าไม่ใช่พิธีทาง
พุทธศาสนาซึ่งทรงศรัทธาอย่างยิ่ง เพราะพิธีดังกล่าวนี้ทรงเห็นว่าเป็นประโยชน์

เป็น "สวัสดิมงคล" เป็นประเพณีที่คิงาม ทั้งแก่บุคคลและบ้านเมือง นอกจากนี้แล้วในพระราชหัตถเลขาที่สะท้อนให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้รักษาธรรมเนียมปฏิบัติต่าง ๆ ตามอย่างโบราณซึ่งเป็นธรรมเนียมปฏิบัติที่ดี

ข้าพเจ้าเห็นเวลาถ้าแล้วของตอบแทนบรรณาการจะข้ามปีไปผิดธรรมเนียม
(เล่ม 1, หน้า 70)

ที่จริงในปีนั้นข้าพเจ้าได้กำหนดไว้ว่าจะทำบุญฉลองพระบรมอัฐิท่านที่เป็นต้นพระวงษ์แลตมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ตามอย่างการซึ่งเคยมีในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ เมื่อเวลาพระชนมายุท่านครบ ๖๐ ปี ได้มีการฉลองพระบรมอัฐิเดิมเป็นอย่างมา บัดนี้ข้าพเจ้าอายุครบ ๖๐ ปี จึงได้ศรัทธาจะทำบุญฉลองพระบรมอัฐิเป็นการใหญ่อย่างครั้งนั้น

(เล่ม 1, หน้า 74)

ครั้น ณ วันศุกร์แรมค่ำหนึ่งเดือนห้าปีวอกยังเป็นเอกศก จึงได้ให้เชิญพระโกษฐพระศพกรมสมเด็จพระเชษดาขึ้นมาขึ้นมหาพิไชยราชรถ ตั้งกระบวนแห่เข้าพระเมรุห้องสนามหลวง มีการมหรสพต่าง ๆ สี่วันสี่คืน ตามอย่างการพระศพกรมสมเด็จพระปรมานุชิตฯ ครั้งก่อน

(เล่ม 1, หน้า 234)

ตั้งแต่วัน ณ วันนั้นมาก็ตั้งพิธีสารทตามธรรมเนียม จนกวนข้าวปายาสในวันนี้ และวันนี้คือวัน ๖^๓ ๑๐ ค่ำ ปีมะเส็งนพศก มีสุริยปราสาทเห็นที่กรุงเทพฯ นี้ จับทิศพายัพเวลาเช้า ๔ โมง ๖ บาท คือ ๑๐ นาฬิกา กับ ๑๘ นาทีแต่เที่ยงคืน...ข้าพเจ้าได้แจกเงินสุริยทิพย์แก่เจ้านายและข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายใน ครั้งนี้เป็นอุปราสาทเวลากลางวัน คนตื่นกันมากมาย ข้าพเจ้าคิดถึงพวกทูตานุทูต ได้ฝากเงินแจกในวันสุริยปราสาทเป็นเวลานักษัตริย์ฤกษ์มาให้พระยามนตรีสุริยวงศ์ ๑ เจ้าหมื่นสรรเพชภักดี ๑ฝากมาพอให้ได้ในเวลาควรจะได้ ในนักษัตริย์ฤกษ์เป็นการมงคล

(เล่ม 2, หน้า 256)

ครั้งแผ่นดินกรุงศรีอยุธยาเก่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวหลายพระองค์ก็ได้ให้มีพระสงฆ์ผู้ใหญ่ ๆ กับขุนนางชื่อพระสุธรรมโมตรีและอื่น ๆ ออกไปถึงกาทวิปยุธาพระทันตธาตุและจัดแจงการพระพุทธศาสนาให้ตั้งอยู่และเป็นไป ได้เป็นเกียรติยศแก่กรุงสยามสืบมาจนทุกวันนี้ และครั้งนี้จึงได้คิดกันว่าจะจัดแจงให้พระสงฆ์บางรูปและข้าราชการ

บางนายคุมตั้งของเครื่องบูชาเป็นพุทธบรรณาการฤทศ ออกไปบูชาพระทันตธาตุอีกสักครั้ง
หนึ่ง ตามอย่างครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นลำดับแผ่นดินมานั้นโดยสมควร

(เล่ม 3, หน้า 39)

การปฏิบัติตามธรรมเนียมนั้นทรงเห็นว่าเป็นสิ่งที่ดีงามและน่าจะ
ปฏิบัติสืบสานต่อไปเพื่อดำรงประเพณีและธรรมเนียมปฏิบัติต่าง ๆ ที่ก่อให้เกิดผลดีต่อจิตใจ
นอกจากความเชื่อในพระราชพิธีต่าง ๆ แล้ว ในพระราชหัตถเลขาซึ่งปรากฏทัศนคติที่ทรง
เคารพในเรื่องเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เทวดาอารักษ์ต่าง ๆ

เมื่อถึงที่เทวดาอารักษ์ศาลเจ้าฤๅษณ์ไม่มีใหญ่เขาใหญ่ ที่รังเกียจว่าเทวดา
อารักษ์สิ่งศักดิ์สิทธิ์เป็นที่กตัญญูแล้ว ให้หันหน้าเข้าไปหา ยกมือขวาเอางานแล้วภาวนาว่า “ภา
ว ๘ จิตต์ ปรมมสุข” แล้วจึงถ่วงไปเถิด ไบรานว่าเทวดาไม่ทำอันตรายเลย

(เล่ม 1, หน้า 133)

แต่ยังขอบใจพระสยามเทวาธิราช เทวดาใหญ่รักษาแผ่นดินไทย แด่พระ
เสื่อเมืองทรงเมือง พระกาฬไชยศรี บรรดาที่มีชื่ออยู่ในคำประกาศน้ำพิพัฒน์สัตยา ดูเหมือน
จะยังเข้าด้วยในหลวงอยู่ หาเข้าด้วยใครไม่

(เล่ม 1, หน้า 188)

ถ้าเทวดายังเข้าด้วยในหลวงอยู่ด้วยอนุภาพที่เห็นนั้นแล้ว เทวดาไม่เข้าด้วย
ผู้คิดทำลายราชบัลลังก์ ยิ่งเป็นลูกเป็นหลานใกล้ชิด ๆ ในหลวงได้ทำบุญทำคุณเกือหมื่นมาก
กว่าผู้อื่น ถ้าเนรคุณทรยศต่างเกียรติยศในหลวงอย่างนี้ เทวดาซึ่งมากกว่าท่านที่ในหลวงได้
ฟังบุญคุณท่าน เพราะท่านได้ทำบุญทำคุณในหลวงมากพื้นที่จะพรรณนา ความคิดไปบ้าง
เล็กน้อยไม่ควรจะยกขึ้นว่า เทวดาจึงไม่สู้ขังท่าน เพราะเทวดาสงสารแก่ในหลวงอยู่ว่าตัวคน
เดียวจะเลี้ยงตัวไปไม่ได้ ก็คนที่ไม่ได้เป็นคุณแก่ในหลวงเป็นแต่ผู้รับบุญรับคุณของ
ในหลวงมาเนรคุณทรยศอย่างนี้ เทวดาซึ่งมาก...ถ้าเทวดามีเทวดาซึ่งเข้าด้วยในหลวง
เทวดาจะทำแก่ผู้คิดเอง

(เล่ม 1, หน้า 198)

จะว่ามีเหตุทั้งนี้เพราะบุญท่านผู้อื่นทับ ผิดางเทวดาของท่านผู้อื่นมาตัด บังเหียนม้าเสีย บุญของข้าพเจ้าก็ยังได้อยู่ ผิดางเทวดาที่ยังรักข้าอยู่ก็ช่วยข้าม้าจึงไม่วิ่งไป รด จึงไม่ได้ทับข้าและถูกข้าให้เป็นอันตรายหรือเจ็บมากจนเสียดรากรข้าจึงขอบใจเทวดาที่ช่วย ข้าหนักหนา ได้ตั้งการสังเวชและทำบุญบูชามิละครดอง เหตุนี้บังเกิดมีก็ไม่เป็นอันตราย อะไรแก่ข้าหนัก ข้าคิดว่าชะรอยเทวดาจะบันดาลพอให้เป็นเหตุให้ได้เห็นใจคนต่าง ๆ ใครจะ ชื่อตรงหรือลอกแลกคิดเล็ก ๆ คั้น ๆ อย่างไรก็ตามก็ได้รู้จักครั้งนี้ ให้เห็นใจชาวใจคำใจขลาด ใจกล้าต่าง ๆ ข้าขอบใจเทวดาอารักษ์หนักหนาทีเดียว

(เล่ม , หน้า 234)

ทัศนคติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้านความเชื่อ ในลักษณะต่าง ๆ ของพระองค์นั้นเป็นไปทั้งความเชื่อส่วนพระองค์ในด้านพุทธศาสนาซึ่ง ทรงเชื่อถือศรัทธาอย่างยิ่ง โดยทรงแสดงความเคารพพระรัตนไตร ดำเนินตามหลักคำสอน ทางศาสนา นอกจากนี้ยังทรงเห็นความสำคัญของพิธีกรรมทางพราหมณ์ เรื่องฤกษ์ยาม สิ่งศักดิ์สิทธิ์และธรรมเนียมปฏิบัติต่าง ๆ ซึ่งเคยมีมาแต่โบราณ พระองค์ทรงสืบต่อ ธรรมเนียมปฏิบัตินั้นอย่างเคร่งครัด สิ่งเหล่านี้ทรงเห็นว่าเป็นการปฏิบัติเพื่อความเป็น "สวัสดิมงคล" ทั้งต่อบุคคลนั้น ๆ และชาติบ้านเมือง ความเชื่อส่วนพระองค์เหล่านี้ทรง ปฏิบัติตามอย่างไม่มุงาย แต่ได้ทรงอธิบายหาเหตุผลในการปฏิบัติในสิ่งเหล่านั้นไว้ด้วย

คุณค่าในด้านวรรณกรรมในพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการสะท้อนทัศนคติของพระองค์ในด้านต่าง ๆ นั้น ทำให้เราได้ รับรู้และเข้าใจถึงทัศนคติของพระองค์ในการปฏิบัติกิจต่าง ๆ ในรัชสมัยของพระองค์นั้น เป็นยุคของการเปลี่ยนแปลงประเทศในด้านต่าง ๆ มากมาย และเป็นยุคของการล่าอาณานิคม ของประเทศตะวันตก ความเป็นพระมหากษัตริย์ในยุคนี้จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่พระองค์จะต้อง ปรับปรุงประเทศและดำเนินนโยบายในการรักษาบ้านเมืองให้อยู่รอด

ทัศนคติสำคัญที่ได้ศึกษาคือทัศนคติด้านการเมืองการปกครองซึ่ง จะเห็นว่าทรงให้ความสำคัญต่อฐานะ ความสำคัญ บทบาทและหน้าที่ของพระมหากษัตริย์ที่ มีต่อบ้านเมือง ทรงพระราชทานคำแนะนำ ตั้งการราชการต่าง ๆ ต่อข้าราชการซึ่งเป็นหน้าที่ หลักของพระมหากษัตริย์ ในการปฏิบัติงานต่าง ๆ นั้น ทรงต้องการให้คิดอ่านพิจารณา

เรื่องราวต่าง ๆ อย่างรอบคอบ การรักษาความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองนั้นทรงเห็นว่าการแก้ปัญหาต่าง ๆ ควรเป็นไปด้วยความประนีประนอม เมื่อเกิดความขัดแย้งให้มีไกล่เกลี่ยกัน ทรงไม่นิยมความรุนแรงซึ่งอาจทำให้เกิดความเสียหายเดือดร้อนขึ้น เมื่อข้าราชการปฏิบัติหน้าที่ไม่เหมาะสมก็ทรงกำหนดการทำงานนั้นและให้คำแนะนำในทางที่ถูกต้อง อีกทั้งทรงเอาใจใส่ความเป็นไปของข้าราชการและบ้านเมืองอยู่เสมอ

ทัศนคติในด้านต่างประเทศนั้นพระองค์ทรงดำเนินนโยบายโดยการโอนอ่อนผ่อนตามความต้องการของตะวันตกแม้ว่าจะเสียเปรียบบ้าง เพราะทรงเห็นว่าการคือคืออาจทำให้เกิดความเดือดร้อนและเสียเอกราชได้ อย่างไรก็ตามก็ทรงใช้ทุกโอกาสในการถ่วงดุลอำนาจของชาติตะวันตกโดยทรงให้ความสำคัญกับประเทศตะวันตกทุกชาติที่เข้ามาค้าขายในเมืองไทยเท่าเทียมกัน แม้ว่าพระองค์จะทรงเห็นว่าการเข้ามาของตะวันตกเป็นการมาแสวงหาประโยชน์และทำให้ไทยเสียเปรียบ

พระองค์ยังเห็นประโยชน์จากการเปิดประเทศซึ่งทำให้บ้านเมืองมีความเจริญในด้านเศรษฐกิจมากขึ้น และมีความเจริญก้าวหน้าในด้านวิทยาการต่าง ๆ ซึ่งก็ทรงเห็นว่าวิทยาการเหล่านั้นมีความจำเป็นและเป็นคุณประโยชน์ยิ่งต่อการพัฒนาประเทศในการที่หลุดไปเจริญสัมพันธ์ไมตรีกับอังกฤษและฝรั่งเศสจึงทรงให้อัฒมาเครื่องจักรต่าง ๆ เข้ามาใช้ในประเทศแต่พระองค์ก็ทรงเห็นข้อจำกัดของคนไทยในการใช้วิทยาการเหล่านั้น เพราะคนไทยเพิ่งเปิดประเทศและยังมีความรู้น้อย หากนำวิทยาการเข้ามามากเกินไปก็จะไม่เกิดประโยชน์เท่าที่ควร จึงทรงให้อัฒมาเครื่องมือเหล่านั้นตามที่กำลังเมืองไทยจะใช้ได้ไปก่อนตามความจำเป็นและค่อยเรียนรู้ต่อไป

อย่างไรก็ดีแม้ว่าพระองค์ทรงเห็นคุณค่าของวิทยาศาสตร์และวิทยาการของตะวันตกก็ตาม พระองค์ก็ยังคงเป็นผู้เลื่อมใสศรัทธาต่อพระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง ทั้งยังทรงเห็นความสำคัญของประเพณี ความเชื่อ สรรพนิยมปฏิบัติโบราณของสังคมไทยซึ่งเป็นสิ่งที่ดำรง เป็น "สวัตติมงคล" ต่อบ้านเมือง จึงยังทรงสืบทอดสิ่งเหล่านี้ด้วยความเคารพ ทัศนคติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นสะท้อนให้เห็นแนวพระราชดำริที่ทรงมุ่งหวังสร้างประโยชน์แก่บ้านเมืองเป็นสำคัญ และทัศนคติเหล่านี้ก็สะท้อนให้เห็นความเป็นปราชญ์ที่มีความรอบรู้ในเรื่องต่าง ๆ อย่างดี

2.2 คุณค่าทางอารมณ์

คุณค่าสำคัญของวรรณกรรมคือคุณค่าทางอารมณ์ วรรณกรรม“ทำให้
 เพลิดเพลินและเกิดอารมณ์ต่าง ๆ ละม้ายคล้ายคลึงกับอารมณ์ของผู้ประพันธ์ วรรณกรรม
 อาจสนองใจเราทางอ้อมแต่ไม่ใช่หนังสือเทศน์ และอาจเปิดหูเปิดตาเราโดยให้เราได้เห็นชีวิต
 และแง่ของชีวิตแปลก ๆ ต่าง ๆ (วิทย์ ศิวะศรียานนท์, 2531:1) วรรณกรรมยังก่อความคิด
 แก่ผู้อ่าน “ความสนุกในการคิดเป็นความเพลิดเพลินอย่างหนึ่งที่ได้จากการอ่านวรรณคดีมิใช่
 ตำราที่จะต้องศึกษาตาม ๆ กันไปจนได้คำตอบที่เป็นสูตรสำเร็จ แต่วรรณคดีเป็นบันทึก
 อารมณ์และความคิดของกวี” (กุสุมา รัชมณี, 2534:1) แม้ว่าพระราชหัตถเลขาจะมีเรื่อง
 ที่แต่งขึ้นเพื่อผลทางความงามทางวรรณศิลป์ หรืออารมณ์ แต่เมื่อได้ศึกษาแล้วพบว่า
 พระราชหัตถเลขามีคุณค่าทางวรรณกรรมอยู่ด้วยมากมายทั้งให้ความรู้ ความเพลิดเพลิน
 และให้ความบันเทิงอารมณ์ อรรถรส แก่ผู้อ่านราวกับว่าเป็นวรรณกรรมเรื่องหนึ่ง

การศึกษาพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในด้าน
 ลีลาภาษาและวรรณศิลป์นั้นที่ผ่านมานั้น ทำให้ได้รู้ทัศนคติ ความคิด อารมณ์ ความรู้สึกของ
 พระองค์อย่างไม่ปรากฏในเอกสารใด เมื่ออ่านพระราชหัตถเลขาทั้งที่เป็นทางการและพระ
 ราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ทั้งหมดนั้น ทำให้เรามองเห็นภาพของพระมหากษัตริย์ที่ทรง
 ปฏิบัติพระราชภารกิจต่าง ๆ ในฐานะของผู้นำของชาติ และในอีกด้านหนึ่งเรายังได้เห็นภาพ
 ของพระองค์ในฐานะของความเป็นมนุษย์ที่มีอารมณ์ความรู้สึกหลากหลายเมื่อต้องเผชิญกับ
 สถานการณ์ต่าง ๆ พระราชหัตถเลขาทำให้เราได้รับรู้และเรียนรู้ความคิด ความรู้สึกของ
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการดำรงชีวิตในฐานะของพระมหากษัตริย์และใน
 ในฐานะของความเป็นมนุษย์ ถ้า “วรรณคดีคือการทำให้ผู้อ่านเกิดความเข้าใจในธรรมชาติของ
 มนุษย์” (ชัตตฤณี สิริสุทธิงษ์, 2538:90) พระราชหัตถเลขาข่อมมีลักษณะสมบูรณ์อย่างที่สุด
 ในการสะท้อนคุณค่านี้ เนื่องด้วยพระราชหัตถเลขาเป็น “บทบันทึกอารมณ์และความคิด”
 ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งพระองค์ได้บันทึกไว้ตลอดพระชนม์ชีพ
 ในสถานการณ์ต่าง ๆ ทั้งในยามปกติและคับขัน ทั้งในยามสุขและยามทุกข์ ซึ่งสะท้อนให้
 เห็นอารมณ์ความรู้สึกของมนุษย์ที่มีทั้งรัก โกรธ น้อยใจ และอารมณ์ขัน ในแง่ผู้อ่านเอง
 ข่อมได้รับรสทางอารมณ์นั้นด้วย ซึ่งผู้วิจัยได้แยกหัวข้อศึกษาค้างนี้

2.2.1 อารมณ์รัก

2.2.2 อารมณ์โกรธ

2.2.3 อารมณ์ขัน

2.2.1 อารมณ์รัก

ในพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ได้ศึกษานั้น มีพระราชหัตถเลขาที่มีพระราชทานไปยัง เจ้าจอมมารคาและพระโอรส ธิคาอยู่ด้วย เนื้อหานอกจากจะเป็นการเล่าเรื่องราวกิจต่าง ๆ แล้ว สิ่งหนึ่งที่พบในพระราชหัตถเลขาเหล่านั้นคือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงออกถึงความรัก ความห่วงใยในเจ้าจอมมารคา พระโอรสพระธิดาของพระองค์อย่างยิ่ง ซึ่งเป็นการแสดงความรักความห่วงใยในฐานะที่ทรงเป็นสามี และ พ่อ ซึ่งเป็นความรู้สึกอันเป็นธรรมชาติของมนุษย์

ความห่วงใยในเจ้าจอม

พระราชหัตถเลขาซึ่งพระราชทานแก่เจ้าจอมมารคาฝั่ง จำนวน 3 ฉบับนั้นทรงขึ้นต้นจดหมาย “เต้าเฮ้ย”, “เต้าของข้า”, “ถึงเต้าให้รู้ว่ารำลึกถึงจริง ๆ” (เล่ม 2, หน้า 1.2.7) เจ้าจอมมารคาฝั่งเมื่อยังเด็กอยู่นั้นชื่อเต้า (คำทรงราชานุญาต, 2506:1) คำเรียกชื่อเมื่อครั้งยังเด็ก และคำขยายแสดงออกให้เห็นความสนิทคุ้นเคยกัน ความรักใคร่ที่ทรงมีต่อเจ้าจอมมารคา เนื้อความในจดหมายยังเต็มเปี่ยมไปด้วยความห่วงใย เช่น

ข้าก็เสียดายด้วยเป็นลูกผู้ชายแล้วสงสารเต้าหนักหนา กตว่าจะเสียใจ อย่าเสียใจเลยเป็นธรรมดาของเด็กนั่นเอง

(เล่ม 2, หน้า 1)

ข้าได้สั่งแม่หนุ่มให้ให้รวงผึ้งแก่เต้า ๕ รวง ไปเรียกเอามากินเถิด ออกไฟใหม่ ๆ ถ้าแสดงก็อย่ากิน ให้แม่หนุ่มหรือป้ากินเสีย ช่วยกันระวังลูกให้ดี ข้าเป็นห่วงนัก ระวังนัก อย่าให้เป็นเหตุการณเจ็บไข้มากมายไปได้ ข้าได้กำชับกรมขุนสรรพศิลป์ปรีชาไว้ด้วยหนักหนาแล้ว

(เล่ม 2, หน้า ๘)

หนังสือกับสิ่งของที่ฝากมานั้นได้รับแล้วเข้าวันนี้ คือใจว่าถูกกับตัวเจ้าและ
ถูกอื่นอีก ๘ เป็น ๘ ทั้งกรมหมื่นมเหศวรอยู่คืออยู่หมด

(เล่ม 2, หน้า 7)

พระราชหัตถเลขาถึงเจ้าจอมมารคัมภีร์ทั้ง 3 ฉบับที่ทรงพระราช
ทานไปถึงเจ้าจอมมารคัมภีร์ได้สะท้อนให้เห็นความห่วงใยเอาพระทัยใส่ เมื่อพระองค์เจ้าชาย
ทักษิณาวุธ ซึ่งมีพระชนม์เพียงหนึ่งพรรษานั้นสิ้นพระชนม์ ทรงปลอบโยนเจ้าจอมมารคาให้
หายจากความเสียใจ ความห่วงใยที่ทรงแสดงออกนั้นเป็นการกระทำที่ทรงฝากสิ่งของพระ
ราชทานมาให้ และ “กำชับ” ให้หม่อมมาตุแลเจ้าจอมมารคา และเมื่อพระองค์ได้รับจดหมาย
ตอบก็ทรงดีพระทัย

ความห่วงใยพระราชโอรส พระราชธิดา

ความรัก ความห่วงใยพระโอรส พระธิดา ยังปรากฏให้เห็นใน
พระราชหัตถเลขาที่ทรงจัดเตรียมการไว้สำหรับพระโอรสและพระธิดาทุกพระองค์ในภาย
หน้า หากพระองค์สวรรคตแล้ว

พระจอมเกล้าเจ้าแผ่นดินสยาม เป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ ๔ ในพระราชวงศ์ซึ่ง
ตั้งกรุงรัตนโกสินทร์มหินทรายุทธยาณี ผู้พระบิดาของผู้***บุตร จะขอตั้งสอนผู้บุตรไว้ว่า
***เอ๋ย พ่อขอตั้งแก่ตัวเจ้าไว้ ทรัพย์ที่มีหางว่าวจำนวนผูกติดกับหนังสือนี้ มีตราของพ่อปิด
ไว้เป็นสำคัญเท่านั้น พ่อให้แก่เจ้าคนเดียว ตัวเจ้าเมื่อโตใหญ่อายุได้ ๑๖ ปีแล้วจงคิดอ่านเอา
เป็นทุนทำมาหากินเลี้ยงตัวต่อไป แลใช้สอยตามสมควรเถิด แต่พ่อขอเสียเป็นอันขาดทีเดียว
คิดถึงคำพ่อสั่งให้มากนักหนา อย่าสูบฝืนแลอย่าเล่นผู้หญิงไม่ดิชั่ว(สำหรับพระองค์ชาย)
อย่าเล่นเพื่อนกับใครเลย มีผิวมีเถิด(สำหรับพระองค์หญิง) แต่อย่าให้ปอกลอกเอาทรัพย์
ของเจ้าไปได้จัก จงรักษาทุนของพ่อให้ไว้นี้เป็นเกียรติยศชั่วลูกชั่วหลาน เอาแต่กำไรใช้สอย
เจ้าจงอย่าเล่นเบียดเบียนไปเล่นห่วยเลยเป็นอันขาด แลอย่าทำสุ่ยร่วยสุ่ยร้ายใช้เงินทองง่ายไม่คิด
หน้าคิดหลัง จงคิดอ่านทำมาหากินตรึตรงให้ดี อย่าให้นักเลงคนโกงมันหลอกหลวงได้ จะ
เสียทรัพย์ด้วยอายุเขาค้วย เมื่อสืบไปภายหน้านานกว่าจะสิ้นอายุตัวเจ้า ตัวเจ้าจะตกเป็นข้า
แผ่นดินใดเท่าใด ก็จงอุตสาหตั้งใจทำราชการแผ่นดินให้ดี อย่ามีความเกียจคร้าน แขนเขื่อน
แลเป็นอย่างอื่น ๆ บรรดาที่ไม่ควรเจ้าอย่าทำ อย่าประพฤติให้ต้องตำหนิติเตียนตลอดถึงพ่อ

ด้วยว่าตั้งตอนถูกไม้ตี จงเอาทรัพย์ที่พ่อให้ไว้เป็นกำลังตั้งเป็นทุน เอากำไรใช้การบุญแด่
อุคหนุนตัว ทำราชการแผ่นดินเทอญ

ถ้าทรัพย์เท่านี้พ่อให้ไว้ไปขัดขวางถ่วงร้อยหรือไปด้วยเหตุที่มีผู้ข่มเหงผิด ๆ
อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว เจ้าจงเอาหนังสือคำสั่งของพ่อนี้กับคำประกาศที่ไว้ไว้ด้วยนั้น ให้เข้า
นายหน้านั้นผู้ใหญ่ข้างในข้างนำคู่ด้วยกันให้หลายแห่ง ปดุกษาหาหรือฮ้อนวอน ขอความ
กรุณามตตาแลตติปัญญาท่านทั้งปวงให้อุเคราะห์โดยสมควรเถิด ถ้าความเล่าเหตุที่เป็น
อย่างโรนั้นให้ท่านทั้งปวงฟังโดยจริง ๆ พุดจาให้เรียบร้อยเบา ๆ อย่าทำให้ท่านที่เป็นใหญ่
ในแผ่นดินขัดเคืองกริ้วกราดชิงชังได้ จงระวังความผิดให้มาก อย่าตามใจมารคาแลคนรักนัก
ทรัพย์นี้ของพ่อให้เจ้าดอก ไม่ใช่มารคาเจ้าแต่ผู้อื่นเข้าทุนด้วย จงคิดถึงพ่อคนเดียวให้มาก
เจ้าเกิดเมื่อพ่อสูงอายุแล้ว พ่อไม่ประมาทจึงจัดแจงให้ไว้แต่เดิม

(เล่ม 1, หน้า 15-17)

พระราชหัตถเลขาฉบับนี้สะท้อนให้เห็นถึงความเป็น “พ่อ” ที่
ห่วงใยในบุตรทั้งชายและหญิง ทรงพระราชทานเงินและโอวาทไว้เนื่องจากทรงเห็นว่า “เจ้า
เกิดเมื่อพ่อสูงอายุแล้ว พ่อไม่ประมาทจึงจัดแจงให้ไว้แต่เดิม” เป็นการเตรียมการสำหรับ
พระโอรสและพระธิดาเพื่อจะได้มีทุนไว้ในภายภาคหน้า จะได้ไม่ลำบากเมื่อไม่มีพระองค์
แล้ว ในพระบรมราโชวาทที่ทรงพระราชทานนั้นทรง “สั่ง” และ “สอน” อย่างรอบคอบทุก
ด้านให้พระโอรส ธิดาไม่ประมาทในชีวิต เป็นข้อความที่แสดงความรัก ความห่วงใย และ
ความมุ่งหมายที่จะเห็นพระโอรสและพระธิดาได้ประพฤติปฏิบัติในสิ่งที่ถูกต้อง คิงาม ซึ่ง
ย่อมเป็นความปรารถนาของ “พ่อ” ทุกคน

จากพระราชหัตถเลขาที่มีประทานถึงเจ้าจอมมารคา และพระ
โอรส พระธิดานั้น สะท้อนให้เห็นความรัก ความห่วงใยที่ทรงเอาพระทัยใส่ต่อคนใน
ครอบครัวของพระองค์ ทั้งในฐานะสามี และพ่อ ที่ต้องดูแลเอาใจใส่ และมีความมุ่งหมาย
ให้พระโอรส พระธิดาได้มีพร้อมทุกอย่างและไม่ลำบากในภายภาคหน้าเมื่อไม่มีพระองค์อยู่แล้ว
พระองค์ทรงเตรียมความพร้อมไว้ด้วยความ “ไม่ประมาท” ทรงสั่งสอนให้พระโอรส พระ
ธิดาทุกพระองค์ให้ประพฤติปฏิบัติตนให้เหมาะสม คิงามเพื่อความสุขความเจริญในชีวิต
อย่างที่พระองค์ปรารถนา

2.2.2 อารมณ์โกรธ

ในการดำรงฐานะของความเป็นพระมหากษัตริย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นทรงต้องประสบกับปัญหาต่าง ๆ มากมายในการปฏิบัติพระราชกรณียกิจ ซึ่งย่อมมีทั้งที่ทรงแก้ปัญหาได้อย่างดี และแก้ไม่ได้ อีกทั้งยังต้องประสบกับเรื่องราวต่าง ๆ ที่ทำให้ต้องทรงไม่พอพระทัย นำมาซึ่งอารมณ์โกรธ น้อยพระทัย ปรากฏในพระราชหัตถเลขา เช่น ความโกรธและน้อยพระทัยจากข่าวลือแกล้งคำนิทา ซึ่งในพระราชหัตถเลขาได้ทรงแสดงออกให้เห็นถึงความโกรธ ความน้อยพระทัยในเรื่องต่าง ๆ โดยการเสียดสี ประชดประชัน การตำหนิด้วยอารมณ์รุนแรง ได้แก่

เรื่องการโตกั้นต์ พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงเสด็จพระราชดำเนินร่วมพิธี พระองค์จึงมีพระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นบวรวิไชยชาญ ว่า

จดหมายข้าพเจ้าขอหาฎาแก่กรมหมื่นบวรวิไชยชาญแลพระยามณเฑียรบาล ขอให้คิดอ่านแนะนำสั่งสอนข้าพเจ้า การสมควรอย่างไรจะทำตาม ข้าพเจ้าคิดการไปคนเดียวก็ผิด ๆ ถูก ๆ ไปไม่พ้นคนเป็นอันมากทีเดียว เพราะตัวข้าพเจ้าเป็นคนชื่อเม็คไพรแรงงอนไม่มี คิคการไม่รอบคอบทั่วไปถึง จึงถูกครหานินทาบ้าง ขอรับประทานโทษเถิด

(เล่ม 1, หน้า 154)

ในเรื่องนี้พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่เสด็จในการโตกั้นต์พระองค์เข้ายังเขาวัดกษณ์และเจ้านายผู้อื่น เพราะพระองค์ไม่ปลุกพลับพลาให้พระปิ่นเกล้าฯ ซึ่งเป็นการไม่ให้พระเกียรติ แต่พระองค์เห็นว่าความเห็นของพระปิ่นเกล้าเป็น "พระราชดำริจิต ๆ" ในพระราชหัตถเลขาฉบับนี้ทรงแสดงเหตุผลว่าที่ไม่ทรงปลุกพลับพลานั้นเพราะ "คิดว่าในงานก่อนนั้นถ้าวังหน้าเสด็จลงมา ก็จะเชิญเสด็จขึ้นไปประทับบนอาภรณ์พิโมกษ์ปราสาทแห่งเดียวกับข้าพเจ้า จะได้ดูแลด้วยกันพูดจาไต่ถามกันถึงการเก่า ๆ สมาย ๆ คิดว่า" ทรงกล่าวอีกว่าหากมีการโตกั้นต์ของฝ่ายวังหน้าพระองค์ไม่ต้องการให้ปลุกพลับพลาขึ้นใหม่เลย ความโกรธนั้นปนได้ด้วยความน้อยพระทัยว่าการที่ทรงคิดนั้นไม่เป็นที่พอใจของผู้อื่น "เพราะตัวข้าพเจ้าเป็นคนชื่อ เม็คไพรแรงงอนไม่มี" ความน้อยพระทัย

ในเรื่องที่พระองค์เห็นว่าพระองค์ทรงอยู่อย่างโดดเดี่ยวไม่ค่อยมีใครเห็นด้วยกับความคิด
ของพระองค์

เรื่องพระองค์ไม่มีความสามารถ

ข่าวลืออีกเรื่องหนึ่งซึ่งทำให้พระองค์ไม่ทรงพอพระทัย
อย่างมากคือ ข่าวลือผิด ๆ เกี่ยวกับพระองค์ในการบริหารประเทศ โดยมีข่าวว่า “โอเจ้าชีวิต
เมืองไทยพระราชทานทรัพย์เป็นกองใหญ่มั่งมีมากแลมีอำนาจสิทธิ์ขาดมักอยากของปลาด
แต่จับปลาขึ้นบ้านบ้าง นำหูดห่อเอาเงินจริง” (เล่ม 1, หน้า 201) ทรงเห็นว่า “คำภาอย่าง
นี้เป็นไรจึงหวานนัก ไม่จืดเลย (เล่ม 1, หน้า 203)

คนยุโรปแท้ก็ดี คนมิใช่ชาวยุโรปแท้แต่สะสมวิชาการความรู้ข้างยุโรปมาก
ก็ดี ดูเป็นผู้สำคัญพระบารมีเพียงเป็นขุนทรวงเดือนขุนทรวงป่า สำหรับแต่ที่จะพอบ้างจุ
บ้าง แล้วยกโยงให้ทำไปต่าง ๆ ตามชอบใจตัว

(เล่ม 1, หน้า 216)

ในทรวงคนทั้งปวงก็รู้ว่าแก่ชรามากกว่ากรมวงษาถึงสี่ปี คนก็ถือว่าซุบซอม
โรคภัยมาก ไม่ได้เป็นมดเป็นหมอย่างกรมวงษา และไม่ได้หาแพทย์หมอที่เป็นคนดีมีวิชา
อยู่ประจำของสำหรับระวังรักษาตัวเป็นนิตย์ จะคิดระวังรักษาตัวไปให้พ้นภัยแต่ฮ้ายคนพาด
เช่นนี้ กิดไปก็เห็นเป็นอันยาก เพราะตัวคนเดียว

(เล่ม 2, หน้า 104)

ถ้าเพลิงไหม้มากไป ราษฎรก็จะโทษเอาว่าข้าพเจ้าแก่คร่ำคร่าอ่อนแอไม่
แข็งแรง

(เล่ม 3, หน้า 25)

ในหนังสือพิมพ์ที่เล่าถึงถึงทูตไทยไปลอนคอนนั้นก็ยังมีอย่างนั้นอยู่นั้น
เอง ความ ๔ อย่างนี้ไม่เปลี่ยนแปลงบ้างเลย (1) แม่น้ำกรุงชื่อแม่น้ำไม่มีชื่ออื่นเลยเป็นอัน
ขาด (2) เรือนเมืองบางกอกลอยอยู่ในน้ำแทบทั้งนั้นสัก ๓ ส่วน ๔ ส่วน ปลูกอยู่บนดินสัก
ส่วนหนึ่ง (3) ชาวเมืองไทยเป็นแต่ส่วนจีนสัก ๘ ส่วน ๑๐ ส่วน เป็นไทยอยู่ส่วนหนึ่ง (4)
ขุนทรวงวังทรวงแก่ชราคร่ำคร่าซอมโสมเอาราชการไม่ได้ ไม่แข็งแรงง้อเงดา ได้เป็นขุน
ทรวงเพราะเป็นที่วังหน้า ราชการแผ่นดินสิทธิ์ขาดแก่วังหน้าหมดทั้งนั้น ถึงการทำสัญญา
ด้วยอังกฤษทะนุบำรุงบ้านเมืองก็ดี แต่งทูตไปก็ดี เป็นความคิดวังหน้าหมด วังทรวงเป็นแต่

อืออือ แอแอ พระชั๊กพะเย็ดอยู่เปล่า ๆ เมื่อแขกเมืองเข้ามาหาวังหน้าต้องแอบข้างหลังตอนให้
 พุดจิ้งพุดกับแขกเมืองได้ วังหน้าเป็นหนุ่มแข็งแรง ชีข้างน้ำมันจี๊ม้าเทศสูงตามศอกเศษ ยิ่ง
 ปีนทุกวันชอบการทหารมากมีวิชาอาคมดี ฤาษีมนิแพทย์หมอมิวิชยานับถือเข้าอยู่ด้วยมาก
 ผู้หญิงก็รักมาก เลี้ยงลูกเลี้ยงเมียดี เจ้ากสิปเป็นพระมเหสี เธอมาอิตติข้างใน ข่าวดือคังนี่ถือ
 มาตั้งแต่ข้าพเจ้ายังอ่อนกว่าวังหน้าเดี๋ยวนี้อยู่ เหมือนเมื่อแรกเข้ามาอยู่ในวังนี้ ข้าพเจ้าอายุ
 ยังอ่อนกว่าวังหน้าในบัดนี้ถึง ๔ ปี มันก็ว่าแก่แล้ว ครึ่งนี้วังหน้าท่านก็มีอายุแก่กว่าข้าพเจ้า
 เมื่อแรกเข้ามาถึง ๓ ปีเศษแล้ว มันก็ยังว่าหนุ่มอยู่ ท่านเสด็จไปห้วยบ้านค้ำเมืองที่ใด ก็ได้
 ลูกสาวเข้าบ้านผ่านเมืองและกรมการมาทุกที ไปสระบุรีก็ได้ลูกสาวพระยาพระปลัดมา ไป
 นครราชสีมาก็ได้สาวมากกว่า ๘ คน ๑๐ คน ไปพนัสนิคมก็ได้ลูกสาวหลวงปลัดมา ไปราชบุรี
 เมื่อเดือนหกนี้ก็ได้อีกสาวใครไม่ทราบเลยเข้ามา แต่ข้าพเจ้าไปไหนมันก็ว่าชรา ไม่มีใครให้
 ลูกสาวเลย ต้องกลับมาจากแว้งร้าง เพราะว่าคร่ำครว้าชราภาพ ผมไม่สู้คิดถึงบางก็ยังมิอยู่บ้าง คำ
 บ้าง แต่หาได้จับกระเหมาไม่ แต่โลกก็เห็นเป็นด้านโล้งโด้งไป ข้าพเจ้าซื้อแก้วเข้าใส่ อุตสาห์
 จี๊ม้าเที่ยวเล่นจะให้มันว่าหนุ่ม มันก็ว่าแก่อยู่นั่นเอง วันหนึ่งข้าพเจ้านั่งอยู่ในท้องพระโรง
 ข้าพเจ้าพูดขึ้นว่าข้าพเจ้าแก่อายุกว่าวังหน้า ๓ ปีกับ ๑๑ เดือนไม่ถึง ๔ ปีส่วน วันนั้นจะเป็น
 ใครดีไปเสียแล้ว พระยาประสิทธิศุภการหรือใครและจำไม่ได้ก็ว่า ออ อองอ นึกว่าแก่กว่า
 มาก เห็นคนนั้นจะสำคัญว่าข้าพเจ้าแก่กว่า เหมือนเจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์แก่กว่าพระยามนตรี
 สุริยวงษ์ ๑๒ ปีในที่เดียว หรือตางคนตางพวกอย่างเจ๊กถ้ำก็ขยับจะสำคัญว่า ข้าพเจ้าไม่ใช่
 ลูกสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาศย์ เป็นแต่คนไม่มีมารดา ท่านเอามาเลี้ยงไว้ก่อน คนไม่รู้
 อะไร คุณแต่โบสถ์วิหารวัดหงษ์ขยับจะถือจะว่าคังนี้บ้างกระมัง ความอย่างนี้รุ่นมานานแล้ว
 อิงมานานแล้ว

(เล่ม 3, หน้า 105-107)

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาจักรีราชานุภาพ (2506:108) กล่าวว่า ความที่
 ทรงโหมניתในเรื่องหนังสือพิมพ์อังกฤษลงยกย่องพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว
 และติเตียนพระองค์ สันนิษฐานว่าความนั้นมิสเตอร์นอกตผู้ช่วยในสถานกงสุตอังกฤษต่าง
 ส่งไปลงพิมพ์ มิสเตอร์นอกตนั้นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวอ้างไว้เป็นครูทหาร
 โปรดปรานมากถึงประทานหญิงคนหนึ่งชื่อปรางให้เป็นภรรยา ต่อมาได้เป็นกงสุตเขเนราต
 อังกฤษในกรุงเทพฯ คังนั้นมิสเตอร์นอกตจึงสรรเสริญพระปรีชาสามารถในพระบาท
 สมเด็จพระปิ่นเกล้ามากกว่าพระองค์ เนื่องจากรัชสมัยของพระองค์นั้นเป็นยุคของการเปิด

ประเทศทำให้การสื่อสารทั้งในประเทศและระหว่างประเทศมีมากขึ้น ประเทศตะวันตกได้เข้ามาค้าขายในบ้านเมืองมาก พระองค์เองก็พยายามปรับเปลี่ยนประเทศโดยการรับเอาวิทยาการสมัยใหม่เข้ามาเพื่อการพัฒนา แต่ตะวันตกกลับมองเห็นว่าเป็นการ “ตื่น” ของผู้นำ การสื่อสารที่กว้างขวางในสังคมทำให้ประชาชนได้รู้จักและใกล้ชิดกับสถาบันพระมหากษัตริย์มากขึ้น ทำให้มีการพูดถึงเกี่ยวกับพระองค์มากขึ้นด้วย ซึ่งทำให้เกิดข่าวลือที่ทำให้ทรงโกรธและน้อยพระทัยในการเข้าใจลึคนั้นซึ่งไม่เป็นความจริง

เรื่องข้าราชการออกนอกพระนครโดยไม่กราบทูล

พระองค์ทรงไม่พอพระทัยอย่างมากในเรื่องที่ข้าราชการหนีออกนอกเมืองโดยไม่กราบทูลให้พระองค์ทราบก่อน พระองค์โกรธมากถึงกับเรียกข้าราชการเหล่านี้ว่าเป็นพวก “ทรยศแผ่นดิน” และตำหนิพระเจ้าลูกยาเธอที่การกระทำครั้งนี้ อย่างรุนแรงในพระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส 2 ฉบับ

ก็บ่าวของลูกของหลานเราเองมันก็ฮึกไปอย่างหนึ่งตามใจไพร่ใจพาด ก็เจ้านายมันนั่นที่เป็นลูกเป็นหลานของเรา ลูกเมียสาออยย้ออิงอยากไปพระบาทจัดเมียไม่ได้ก็พลอยอยากขึ้นมาบ้าง ครั้นจะเข้ามาลาในหลวงตามคำประกาศก็เห็นว่าในหลวงไม่ชอบทางพระบาท ไม่กล้าขอแล้วก็ไม่รู้จักกลัว ไม่รู้จักเจียมตัวของหงองตามบ่าวๆ...ก็ลูกเราหลานเราไม่รู้จักได้จักเสีย คิดว่าเวลานี้ไซ้ที่ไซ้ทางที่จะพาลูกพามีที่สาออยร่วนร้อนจะไปพระบาทไปเที่ยวทางนั้น ไม่รู้จักมีปัญญารักษาตัว ไม่กลัวขุนซ้องหมองหมางข้างเลย อยากแต่จะตามใจผู้หญิงไปอย่างเดียว

(เล่ม 1, หน้า 182-183)

ธรรมเนียมการไปพระบาทนั้นเป็นความนิยมของเจ้านายและข้าราชการในยุคนั้น แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าพระบาทนั้น “เป็นที่สิงสู่ของพระสงฆ์ไปพาดที่ตั้งใจคิดจะปอกลอกคนหลงตื่นทำบุญ” (เล่ม 1, หน้า 177) และพระองค์ก็ได้มีประกาศไว้แล้วว่าใครจะไปนอกพระนครให้มาบอก แต่ก็มีผู้ลักลอบหนีไป พระราชหัตถเลขาฉบับนี้ทรงตำหนิกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส พระราชโอรสที่ไม่เชื่อคำพระองค์ทั้งที่ได้ประกาศให้ทราบแล้วจะให้มาทูลให้พระองค์ทราบก่อน

เรื่องพระสงฆ์ไม่ฉลองพระราชศรัทธา

พระสงฆ์เองก็ยังสร้างความไม่พอพระทัยให้แก่พระองค์ด้วย พระราชหัตถเลขาฉบับหนึ่งที่มีถึง กรมหมื่นบวรรังสี (สมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์) เกี่ยวกับการที่พระองค์ทรงพระราชทานผ้าไตรแก่พระสงฆ์เหล่านั้นแล้วพระองค์ต้องการให้พระสงฆ์เหล่านั้นใช้ผ้าไตรนั้นเข้ามารับบาตรเป็นการฉลองพระราชศรัทธา แต่พระสงฆ์ไม่ปฏิบัติตามพระราชประสงค์ จึงทรงตำหนิด้วยการประชดประชันว่า

พระสงฆ์ทุกวันนี้ต่างตาต่างใจ ตั้งแต่พระราชาคณะผู้ใหญ่ลงหมื่นประมาทราชตระกูลประพศิเป็นเหมือนเช่นว่าชีตาไม่พริบ...แต่ว่าถ้าพระสงฆ์ตั้งแต่พระราชาคณะชานานุกรมผู้ใหญ่ผู้น้อยลงไปจนพระสงฆ์อนุจรสำคัญเสียเหมือนกับคุณแคะคุณเคืองเป็นสามัญทั่วโลกไปไม่มีใครคิดถึง มีแต่อุถูกอุเกล่นต่าง ๆ ช้อนวอนขอให้ฉลองศรัทธา เลื่อมใสบ้างก็เพิกเฉยเสียเอาแต่ใจตัว ข้าราชการฝ่ายคฤหัสถ์เข้ามารับราชการในวัง เหน็ดเหนื่อยดั่งเอาเหงื่อต่างน้ำกลับไปบ้านมือเปล่า ๆ ทุกวัน ๆ...พระสงฆ์นั้นเข้ามาวังวันไร กลับไปมือเปล่าก็ไม่...ว่ามาทั้งนี้เป็นความจริง แต่พระสงฆ์ได้ยินแล้วก็จะว่านิทานสาเลิกว่าทั้งนี้ไม่แก้งจะสาเลิกคอก ว่าด้วยคิดถึงพระพุทธรูปพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า กตัญญูกตเวที ทูลสโม โลกสมิง บุคคลที่รู้คุณผู้อื่นทำแก่ตัว หรือรู้คุณท่านผู้อื่นที่ทำแก่ตัว ให้แจ้งให้ประจักษ์นั้นหาได้ด้วยยากในโลก พระพุทธรูปนี้นั้นเห็นว่าจะจริงว่าแท้ที่เดียว จะสรรเสริญพระพุทธรูปคอกจึงได้ว่าดังนี้...ถ้าท่านจะชักชวนกันเอง ท่านผู้ใหญ่ชวนท่านผู้น้อยให้พร้อมกันนุ่งผ้าห่มผ้าไตรจีวรใน ๔๐ สารีบนั้นให้เหมือนกัน และถ้อยคำถ้อยคำสำหรับนั้นเข้ามาถวายถวายสัพทอิอนุโมทนาสักเวลาหนึ่งก็คงจะได้ จะว่าไม่ได้คังมมุขจะว่าน้ำข้ามทะเลไม่มีเรือไม่มีแพ หรือจะเหาะไปในอากาศก็หาไม่ ถ้ากตัญญูกตเวทิตาหาง่ายก็คงจะมีผู้คิดผู้ชวนและผู้ทำตาม ถ้าว่ากตัญญูกตเวทิตาหายากแล้ว การพระราชประสงค์นี้คงจะไม่สำเร็จ ว่าคังนี้โดยเสียงทายมาเพื่อจะให้เห็นความจริง เถินเถอหมื่นประมาทที่เก่าก่อนนั้น ถ้าพระสงฆ์ได้ยินคังนี้แล้วก็คงจะยกศัพท์อวดตึกแกพูดว่าไม่มีโอกาส คำนี้ขอเสียอย่าว่าเลย...การที่ในพระราชวังนี้ขัดข้อง ไม่มีคอก อย่าว่าไม่โอวาทยกศัพท์อวดตึกแกไปเห็นว่าการเรื่องนี้ก็จะไม่สำเร็จเพราะพระสงฆ์นั่นเอง

(เล่ม 2, หน้า 155-159)

การตำหนินั้นเป็นไปด้วยความโกรธในการกระทำของพระสงฆ์ พระองค์เห็นว่าพระสงฆ์ไม่มีความกตัญญู โดยทรงยกพุทธฎีกาเป็นการประชดประชันว่า “กตัญญูกตเวที ทั่วทุก โลกสมิง บุคคลที่รู้จักผู้อื่นทำแก่ตัว หรือรู้จักผู้อื่นที่ทำความดี ให้แจ้งให้ประจักษ์นั้น หาได้ด้วยยากในโลก” ทรงเทียบกับคฤหัสถ์ว่าทำงานหนักแต่ไม่ได้ของอะไรในขณะที่พระสงฆ์เข้ามาหาพระองค์เมื่อไหร่ก็ได้ของกลับไปทุกที อีกทั้งยังใช้ตำนาน “ยกศัพท์อวดตึกแก” ซึ่งหมายถึง การพูดให้แก่ผู้ที่ไม่ใส่ใจฟัง ทำให้คำพูดนั้นไม่มีประโยชน์ใด ๆ แสดงให้เห็นถึงความไม่พอพระทัยพระสงฆ์อย่างมากที่พระสงฆ์ไม่ถวญ พระราชศรัทธาดังกล่าว

เรื่องพระยาศรีสุนทรโวหาร

พระราชหัตถเลขาถึงคณะทูตฉบับหนึ่งทรงเล่าตำหนิการทำงานของพระยาศรีสุนทรโวหาร (พิง) ซึ่งไม่ปฏิบัติตามที่พระองค์บอกและไม่รอบคอบในการทำงาน

ภายหลังพระราชหัตถ์ลงในพระราชสาส์นแล้วได้มีรับสั่งโปรดให้คัดลงในสำเนาทูตฉบับทั้งไทยทั้งอังกฤษให้เหมือนกันแต่พระยาศรีสุนทรโวหารทำละเอินนัก เข้าใจผิดไปเขียนเสียที่อื่นต่างหาก งามายชมชานเพราะจ้งไรกินของโตโครกเมียทุกวัน ไม่คิดการที่เป็นประมาทแก่ราชการ คิดแต่จะไปนอนกับเมียอย่างเดียว วิตกอยู่กลัวจะไม่ถูก ไล่ให้แก้ก็บอกว่าแก้แล้ว แต่จะแก้หรือไม่ได้แก้ก็ไม่ทราบเลย พูดแต่พ้อพันปากทำแต่พ้อพันมือ

(เล่ม 2, หน้า 203)

พระองค์ทรงตำหนิด้วยอารมณ์โกรธและใช้คำพูดอย่างรุนแรงว่า พระยาศรีสุนทรโวหาร “งามายชมชานเพราะจ้งไรกินของโตโครกเมียทุกวัน ไม่คิดการที่เป็นประมาทแก่ราชการ คิดแต่จะไปนอนกับเมียอย่างเดียว” ทรงตำหนิที่พระยาศรีสุนทรโวหารไม่ปฏิบัติหน้าที่อย่างจริงจัง ไม่ทำตามที่ทรงสั่ง และไม่รอบคอบทำให้เกิดความเสียหายแก่พระราชสาส์นซึ่งเป็นงานสำคัญ เปรียบให้เห็นว่าเป็นคน “พูดแต่พ้อพันปากทำแต่พ้อพันมือ”

เรื่องทูตไม่ส่งจดหมายถึงพระองค์โดยตรง

พระองค์ทรงเห็นว่าทูตเป็นตัวแทนประเทศและตัวแทนของพระองค์ในการปฏิบัติราชการสำคัญ แต่การที่ทูตไม่ส่งข่าวถึงพระองค์โดยตรง ทรงเห็นว่าไม่เหมาะสมเพราะทำให้พระองค์ไม่ได้รู้เหตุการณ์ ราชการของทูตด้วยพระองค์เอง และไม่สามารถให้ทำเนียบการทำงานแก่ทูตได้เพราะไม่ได้มีจดหมายถึงพระองค์โดยตรง เป็นแต่ทราบผ่านผู้อื่น

ซึ่งท่านจะไว้ใจให้ข้าพเจ้าฟังเคนความคนอื่นอ่านแล้วอ่านเล่า ให้ดูหนังสือของคนอื่นแล้วนั้นไม่ดู ไม่ฟัง ไม่อ่านเป็นแม่ โหน ๆ ข้าพเจ้าก็เป็นคนคนหนึ่ง เป็นเจ้าชื่อเจ้าเสียงในราชสถาน การทูตานุทูตครั้งนี้จะให้กินเคนผู้อื่นนั้นไม่กินแล้วในครั้งนี้เป็นอันขาด ท่านอื่น ๆ ท่านได้หนังสือฝากของทูต ก็ให้ท่านอวดถือไปเถิด ข้าพเจ้าไม่ขอฟังเลยทีเดียว

(เล่ม 2, หน้า 236)

เรื่องพระองค์อยู่อย่างโดดเดี่ยว

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงน้อยพระทัยที่เสนาบดีไม่เชื่อฟังพระองค์ และพระองค์ไม่ทรงมีสิทธิขาดเท่าที่ควร มักทรงกล่าวเสมอว่าพระองค์ทรงอยู่อย่างโดดเดี่ยวคนเดียว

ท่านไม่ทำตามก็ได้เป็นผู้หลักผู้ใหญ่ ท่านไม่ต้องกลัวต้องเกรงใจเจ้าแผ่นดิน ท่านก็ทำตามสบายใจตามตั้นฝรั่งอย่างเจ้าอังวะตั้นพระลังกา ฤๅตั้นวาสนาตัวท่านเอง เห็นว่าในหลวงขัดไม่ได้คงต้องยอมตามแล้วท่านก็ทำไปตามสบายใจท่าน

(เล่ม 1, หน้า 188)

ในหลวงถึงมีพระฤทธิพิดาบารวมเป็นผู้สูงศักดิ์มาแต่ก่อนก็สิ้นวาสนาเหมือนจอมคินทราย แต่บ่าวไพร่ของตัวก็ไม่ได้หมายความว่าจะได้เป็นโคเป็นใหญ่ ก็ขรอยเทวดาจะช่วยเหลือผู้หลักผู้ใหญ่ไปๆไปๆเอามาตั้งเป็นเจ้าแผ่นดิน

(เล่ม 1, หน้า 186)

เรื่องนี้ในหลวงไม่ว่าอะไรต่อไปแล้ว ตามแต่สติปัญญาเขาจะเข้าไป เป็นแต่จะป่วนป้าหนึ่งย้ายคนที่ซื่อสัตย์ว่ามีคนซื่อสัตย์ในแผ่นดินปัจจุบันนี้คนหนึ่ง ถึงราชบัญญัติ

มั่นคงเท่านั้น เธออย่าทำอะไรแก่ในหลวงต่อไปอีกด้วยความเรื่องนี้ หินหักอย่าเอามาโยนคัน
โพธิ์เลย ในหลวงไม่ต้องการทำไม ถ้าเทวดามีเทวดาคงเข้าด้วยในหลวง เทวดาจะทำแก่ผู้ผิด
เอง

(เล่ม 1, หน้า 198)

ตัวข้านี้คนรักเท่าผืนหนังคนชังเท่าผืนเสื่อก็ดี ถึงจะไม่สู้มีใครรักก็คงมีคน
รักบ้างเหมือนท่านผู้อื่น บางทีว่าคนรักมากแล้วก็มีคนชังบ้างเหมือนกันฉันใด เมื่อจะว่าใน
การที่ไม่เป็นวิสัยมนุษย์แล้วถึงผีตางเทวดาที่ชังข้าก็จะมีที่รักข้าก็จะมีกรรมัง

(เล่ม 2, หน้า 233)

อนึ่งตัวข้าพเจ้าก็เป็นหูช้างหูม้า เป็นบรรดาของในหลวง ความดีความเจริญ
ของใคร ๆ ก็ไม่ใครจะฟัง คือใครจะไปข้างไหน ๆ ได้เมียมาก็ดี หรืออยู่กับบ้านเกี่ยวผู้หญิง
ได้ก็ดี ใครจะแต่งงานบ่าวสาวปลูกเหี้ยสร้างเรือนกับใครก็ดี ใครจะทำการค้าขายมีกำไรได้
เงินทองก็ดี ใครจะเล่นเบี้ยเล่นไปเล่นหอยได้เงินได้ทองก็ดี ใครจะว่าถ้อยว่าความได้สินบนก็
ดี ความชั่วตมิงกกลเช่นนี้ ๆ ปิดแล้วปิดเล่าไม่มีใครบอกไว้ในหลวงได้รู้โดยที่เดียวก็ย่อมรู้
อยู่แล้ว ก็ถ้าการอะไรเป็นอัปมงคล คือการใช้การตาย การร่นวายไฟไหม้ได้ตน ถ้าอย่างนี้
แล้วไว้ในหลวงรู้เร็วทีเดีย ถึงคนอื่น ๆ ยังไม่ทันรู้ในหลวงก็รู้เสียก่อนทีเดีย

(เล่ม 3, หน้า 6)

การสุขทุกข์ในบ้านในเรือนของบุตร นางคนที่คุ้นเคยกับข้าพเจ้า ๆ ก็ให้คน
ไปสืบสาวเขียนเขียนเอาใจใส่อยู่ จะมีเหตุเภทภัยประการใด เขาจะบอกจริงหรือไม่บอกจริง
ก็ไม่รู้เลย ข้าพเจ้าจะบอกไปจริง ๆ จะเชื่อหรือไม่เชื่อก็ไม่รู้เลย ด้วยตัวข้าพเจ้าเป็นหูช้างหูม้า
หูอยู่นาคาอยู่ไร

(เล่ม 2, หน้า 229)

ความน้อยพระทัยในเรื่องนี้สืบเนื่องมาจากการขึ้นครองราชย์
สมบัติของพระองค์ซึ่งได้รับการเลือกสรรขึ้นมาจากคณะเสนาบดีทำให้การบริหารราชการ
แผ่นดิน หรือการตั้งการต่าง ๆ ไม่มีผู้ใดปฏิบัติตามอย่างที่ควรจะเป็น คณะทูตก็ส่งข่าวถึงแต่
เสนาบดี พระองค์จึงมักทรงกล่าวด้วยความน้อยพระทัยว่า “ตัวข้านี้คนรักเท่าผืนหนังคนชัง
เท่าผืนเสื่อ” และ “ตัวข้าพเจ้าเป็นหูช้างหูม้าหูอยู่นาคาอยู่ไร” ซึ่งไม่ได้รับความสำคัญเท่าที่
ควร

2.2.3 อารมณ์ขัน

อารมณ์ขันที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขา มักเป็นการเสียดสี ส่อเสียดที่ไม่จริงจังมากนัก มุ่งให้เห็นเป็นเรื่องเล็กน้อย เช่น

เรื่องการตีบาธอาการป่วยของผู้หญิง

พระองค์ทรงเสียดสีประชดประชันว่าผู้หญิงนั้นเมื่อมีอาการป่วยไข้ก็มักถามว่าผู้ป่วยนั้นรับประทานได้มากน้อยเพียงใด โดยการส่อเสียดคำพูดของผู้หญิงเหล่านั้น

อีกอย่างหนึ่งในปากผู้หญิงทั่วทุกวังทุกบ้านทุกช่อง เมื่อจะถามอาการไข้ ก็ถามแต่อาหารการกินว่าเสวยว่ากินได้เท่าไร เมื่อบอกว่าเสวยได้แต่ฉลองพระหัตถ์ฉลองพระหัตถ์ ถ้ากินได้แต่ช้อนสองช้อนก็ตอบหรือว่า โอแม่เจ้าโวย เสวยได้หนักหนึ่งกินได้น้อยหนึ่ง พระกำลังจะทนพระโรคไปไม่ไหว ท่านกินได้หนักหนึ่งเท่านี้ ระวังให้ตีหนาคจะเป็นลมไป...เสียงนี้ได้ยินมานานในชั่ว ๖๐ ปีเศษมานี้ ได้ฟังผู้หญิงเหล่านี้ซึ่งเป็นทวดเป็นย่าเป็นยายของผู้หญิงว่าขานอยู่เนื่อง ๆ ในเวลาปฐมวัย แล้วได้ยินลูกหลานของผู้หญิงที่ได้ยินเสียงมาก่อนในเวลามัชฌิมวัย แล้วบัดนี้ก็ยังได้ยินผู้หญิงที่เป็นหลานเป็นเหลนของพวกได้ยินมาก่อนนั้นว่าอยู่ในการบัดนี้ ยังยืนทุกบ้านทุกเรือนทั่วทุกวัง ...ในการข้างผู้หญิงเห็นอาหารน้อยลงที่ไหน ก็ว่าเป็นลมที่นั่น เหมือนกับเห็นฝนตั้งเค้า ฝนตกเมื่อไรก็กลัวฟ้าร้องเมื่อนั้น ฟ้าร้องเมื่อไรก็กลัวฟ้าผ่าเมื่อนั้น

(เล่ม 1, หน้า 107-108)

ทรงส่อเสียดคำพูดของผู้หญิงเหล่านั้น “โอแม่เจ้าโวย เสวยได้หนักหนึ่ง กินได้น้อยหนึ่ง พระกำลังจะทนพระโรคไปไม่ไหว ท่านกินได้หนักหนึ่งเท่านี้ ระวังให้ตีหนาคจะเป็นลมไป” พระองค์ทรงกล่าวว่าได้ยินคำพูดนี้มานานแล้วในเวลาชั่ว ๖๐ ปีเศษ ตั้งแต่ “ปฐมวัย” “มัชฌิมวัย” และ “บัดนี้” ซึ่งแสดงว่าได้ยินมาชั่วชีวิตของพระองค์ และยังเปรียบอีกว่าผู้หญิงนั้นกลัวว่าหากกินอาหารน้อยก็จะต้องเป็นลม “เหมือนกับเห็นฝนตั้งเค้า ฝนตกเมื่อไรก็กลัวฟ้าร้องเมื่อนั้น ฟ้าร้องเมื่อไรก็กลัวฟ้าผ่าเมื่อนั้น” การส่อเสียดเช่นนี้ ทรงหวังว่าน่าจะมีการเปลี่ยนแปลงความเข้าใจผิดเกี่ยวกับการป่วยไข้ และการตามข่าวคราว แต่เฉพาะเรื่องอาหารการกิน

เรื่องพระพุทธรบาท

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าพระพุทธรบาทนั้นเป็นที่อยู่ของพระไม่คิดคอยหลอกลวงคนมาทำบุญ แต่ผู้หญิงนั้นชอบที่จะไปพระบาทเพราะว่าการไปพระบาทนั้นคือการได้มีโอกาสไปเที่ยวนอกเมือง ซึ่งจะสามารถเที่ยวสนุกสนานได้เต็มที่

พิเคราะห์ได้ถึงใจผู้หญิงแทบทุกหนทุกแห่งทั้งแก่ทั้งสาว มักร่านอยู่ในที่จะใคร่ไปพระบาท มีหัวก็สาออยหัว มีบิดามารคาก็อ้ออึ้งวิงวอนให้พาไปพระพุทธรบาทนั้นเป็นปรกติ จนเป็นถฐิตติดตำราเถ่าเป็นนิยายเขาะเขี้ยกันสืบมา ว่าเจ้าบ่าวไปนอนหอออยู่ตามคินแล้ว เขาส่งตัวเจ้าสาว ๆ ไปอายนังกัหมหน้าอยู่ เจ้าบ่าวจึงปราไสว่าปี่นี้แม่จะไปพระบาทฤาไม่นะจ๊ะ ซึ่งปราไสเรื่องพระบาทขึ้นก่อนก็เพราะรู้ว่าผู้หญิงนั้นคันอยู่ในที่อยากจะไปพระบาทยิ่งนัก จะพูดให้ชอบใจจึงยกเรื่องนั้นขึ้นก่อน

(เล่ม 1, หน้า 176)

ทรงล้อเลียนด้วยเรื่องว่าผู้ชายถ้าจะให้ผู้หญิงใจอ่อนต้องพูดเรื่องพระบาท เพราะผู้หญิงนั้นจะชอบไปเที่ยวพระบาทมาก

เรื่องมีผู้ฟ้องร้องว่าพระยาตากกล่าวหาพระองค์

ในคำหยาบชำนั้นนายจู้ยกถ่าวว่าพระยาตากว่าแผ่นดินทุกวันนี้ไม่เหมือนแผ่นดินก่อน ๆ พูดกลับไปกลับมากจะเอาจริงนั้นก็ไม่ได้คั้งนี้ ก็คำโบราณว่า ออกจากปากเข้าหูคน ออกจากกันก็เหม็น คำนั้นชะรอยจะมีผู้พูดให้นายจู้ได้ยิน แต่ผู้พูดนั้นจะเป็นพระยาตากพูดหรือ ๆ จะเป็นคนอื่นพูดก็ไม่รู้เป็นแน่เลย ผู้พูดนั้นจงเป็นสุข ๆ เกิด ไม่ว่าไรคอก ไม่ชำระเอาตัวเอาโทษเอาทัณฑ์อะไรคอก

(เล่ม 2, หน้า 42)

แม้ว่าจะไม่ทรงเอาผิดกับผู้ทีกล่าวหาหมิ่นประมาทพระองค์ แต่จากคำเปรียบเทียบของพระองค์ว่า “ออกจากปากเข้าหูคน ออกจากกันก็เหม็น” แสดงให้เห็นว่าพระองค์ก็เห็นว่าคำพูดเช่นนี้เป็นสิ่งไม่เหมาะสมเพราะเมื่อพูดแล้วก็ย่อมมีคนได้ยิน

ได้รู้และเกิดเรื่องขึ้นได้ ซึ่งผู้พูดจะปฏิเสธไม่ได้ แต่ทรงเห็นว่าเป็นเรื่องไม่สำคัญ โดยทรงอ้างคำแม่เมตตาให้คนพูด “จงเป็นสุข ๆ เกิด” แม้ว่าจะทรงไม่เอาโทษ แต่จากคำพูดดังกล่าว ย่อมสื่อให้ผู้รับสารเห็นว่าการพูดเช่นนั้นเป็นสิ่งที่ไม่เหมาะสม

เรื่องคำพูดของนักเลง

ราชาของคนบางคนพูดกันว่า เมืองลาวเหมือนเมืองสุวรรณกั้ทั้งหญิงทั้งชาย ตั้งแต่บ่าจนตักมีแต่สนุก ร้องรำทำเพลงรื่นเริงอยู่เป็นนิตย์ อีกพวกหนึ่งนักเลงพูดกันว่า คือการอะไรที่จะทำบุญไปสุวรรณกั้ เมืองไทยของเราก็เป็นสุวรรณกั้อยู่แล้วเพราะมีน้ำทิพย์คือ เหล้ากิน เพราะมีอาหารทิพย์คือฝิ่นสูบสบายดี และมีต้นกั้ลพพฤษกั้คือบ่อนไปเป็นที่สำราญ ชื่นบานได้ลาภผลรายอยู่รอบบ้านรอบเมืองทั้งทางบกทางเรือ คำนักเลงพูดอย่างนี้นั้นไม่เห็นด้วยเลย ถ้าเมืองไทยเมืองลาวเป็นเมืองสุวรรณกั้ก็ สุวรรณกั้วิมาน รุ่งรัง นัก ไฟไหม้วิมาน ฉิบหายบ่อย ๆ

(เล่ม 2, หน้า 68-69)

ทรงเสียดสี “ลาว” ที่มีความคิดเพียงอยากแต่สนุกอย่างเดียว อุปถัมภ์ดังกล่าวเป็นการล้อเลียนซึ่งทรงอ้างจากคำพูดของนักเลง และเป็นคำเปรียบที่มีความขัดแย้งกันระหว่าง น้ำทิพย์ อาหารทิพย์ ต้นกั้ลพพฤษกั้ กับ เหล้า ฝิ่น บ่อนไป และ สุวรรณกั้ วิมาน กับ รุ่งรัง ฉิบหาย

เรื่องอาการกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส

ว่ามาทั้งนี้เพราะกรมมเหศวรว่าฉันเป็นบ้าก็บ่นบ้าไป พอกกลางจะว่าด้วยก็ ตามประการหนึ่งเมื่อว่าฉันเสียดจริตก็คืออยู่ ถึงเสียดจริตก็ได้เป็นเหมือนเจ้าภาพได้เฝ้าศพท่าน จริตติมาหลายท่านแล้ว ท่านที่ระวังตัวเลือกหยูกเลือกยา หามคหาหมอมามาเวดล้อมอยู่รอบ ค้านใช้ยาหลายขนาน

(เล่ม 2, หน้า 138)

ทรงส่อเสียดว่าแม้จะมีผู้กล่าวหาว่าพระองค์เป็นคนพูดมาก เสียจริต พระองค์จึงส่อเสียดว่า “ถึงเสียจริตก็ได้เป็นเหมือนเจ้าภาพได้เผาศพท่านจริตติมาหลายท่านแล้ว” เหตุเกิดจากการที่ทรงพระราชทานคำแนะนำแก่กรมหมื่นมเหศวรศิววิลาสในการรักษาพยาบาล แต่กรมหมื่นมเหศวรฯ ไม่ทรงเชื่อพระองค์

เรื่องการสั่งราชการ

อนึ่งจงบอกรมหมื่นวรจักรธรรมานุภาพว่าให้เอาใจใส่ โกรเจ็บโกรไข้อะไร หมอวังหลวงวังหน้าก็มีให้เกณฑ์ไปรักษาให้ดี ให้ค่อยตายน้อย ๆ เจ้า หากไม่ต้องสิ้นหน้า เพลิงเผาบ่อย ๆ นึก

(เล่ม 2, หน้า 140)

กรมหมื่นวรจักรธรรมานุภาพเป็นผู้รักษาพระนครเมื่อพระองค์เสด็จ ประพาสนอกเมือง ทรงสั่งให้ดูแลบ้านเมืองให้ดีในทุกด้าน โดยเฉพาะการรักษาพยาบาล “หากไม่ต้องสิ้นหน้าเพลิงเผาบ่อย ๆ นึก” แสดงว่าทรงส่อเสียดว่าถ้าดูแลผู้คนไม่ดีจะต้องทรงไป งานศพบ่อย ๆ

เรื่องอุบัติเหตุรดม้ครว้

ตัวข้าถึงจะมีบาปมากก็จะมีบุญบ้าง ชะตาไม่ดีแล้วก็จะมีที่ดีบ้างจึงได้มาเป็น เจ้าแผ่นดิน อยู่ให้คนนั่งแข่งนอนแข่งมาหลายปีจนคนที่แข่งตายไปก่อนก็จะมี หัวล้านไป ก่อนก็จะมี

(เล่ม 2, หน้า 234)

เนื่องจากการที่พระองค์ประสพอุบัติเหตุรดพระที่นั่งถ่ม และทรง เห็นว่ามีผู้ที่ไม่ประสงค์ดีต่อพระองค์ แต่ก็ทรงเห็นว่าพระองค์นั้นแม้จะโชคร้ายแต่ก็มีโชคดี อยู่ด้วย ทรงส่อเสียดว่าไม่ประสงค์ดีนั้นว่าตายไปก่อนพระองค์ หรือ “หัวล้าน” ไปก่อน

อารมณ์ขันดังปรากฏในพระราชหัตถเลขา นั้นมักจะเป็นการล้อเลียน เสียดสีบุคคลและการกระทำต่าง ๆ ซึ่งทรงเห็นว่าไม่เหมาะสม มีความไม่พอพระทัยอยู่บ้างแต่ไม่ได้ทรงจริงจังมากนักเพราะเห็นว่ามิใช่เรื่องสำคัญ อย่างไรก็ตามก็ทรงอยากจะให้มีการเปลี่ยนแปลงการกระทำเหล่านี้บ้าง

คุณค่าทางอารมณ์จากพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้สะท้อนทั้งภาพที่ทรงแสดงออก และอารมณ์ความรู้สึกส่วนตัวของพระองค์ อย่างที่เราสามารถที่จะเข้าใจพระองค์ได้ในฐานะมนุษย์คนหนึ่งเฉกเช่นบุคคลทั่วไปที่มีหลากหลายอารมณ์ในแต่ละสถานการณ์ที่ต้องเผชิญทั้งรัก โกรธ น้อยใจ และอารมณ์ขัน ซึ่งเป็นธรรมชาติของมนุษย์ทุกคน พระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ในท่ามกลางสถานการณ์ของการเปลี่ยนแปลงอย่างมากมายในสังคม การขึ้นครองราชย์ด้วยการถูกเลือกทำให้ทรงไม่มีสิทธิ์ขาดเท่าที่ควรการดำรงฐานะของผู้นำของพระองค์จึงมีปัญหายุ่งยาก พระราชหัตถเลขาจึงเป็นวรรณกรรมที่มีคุณค่าที่สามารถสร้างอารมณ์สะเทือนใจ ให้ความรู้ ความเพลิดเพลิน แก่ผู้อ่านผู้ศึกษาได้อย่างดีที่สุด

2.8 คุณค่าในการให้ความรู้

คุณค่าของวรรณกรรมนั้น นอกจากจะก่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจในธรรมชาติของมนุษย์แล้ว เมื่อ“เราอ่านวรรณคดี เราได้ความรู้ทางภาษา รู้ประวัติบุคคล รู้ชีวิตกว้างขวางขึ้น” (บุญเหลือ เทพยสุวรรณ ย่างใน ชัตตภูมิ สินธุสิงห์, 2538:83) พระราชหัตถเลขาเป็นวรรณกรรมที่ให้ความรู้ด้านต่าง ๆ มากมาย ทั้งทางด้านประวัติศาสตร์ สังคม วัฒนธรรม และถ้อยคำภาษา อย่างครบถ้วน

2.8.1 ให้ความรู้ด้านประวัติศาสตร์

นอกจากความรู้ทางภาษาแล้ววรรณคดียังเพิ่มพูนความรู้ด้านอื่น เช่นประวัติศาสตร์ การเมืองการปกครอง ...วรรณคดีมีคุณค่าในแง่ที่เป็นข้อมูลทางประวัติศาสตร์ซึ่งเป็นรูปแบบของการให้รายละเอียดเพิ่มเติมในสิ่งที่ประวัติศาสตร์ไม่ได้บันทึกไว้ เพราะประวัติศาสตร์จะเป็นบันทึกที่เพ่งเล็งที่ข้อเท็จจริง มีเหตุผล และมีหลักฐาน

เชื่อถือได้ คือสิ่งที่เป็นรูปธรรมนั่นเอง ส่วนสิ่งที่เป็นนามธรรม ประวัติศาสตร์ไม่สามารถบันทึกไว้ได้ เช่นอารมณ์ความรู้สึกของผู้อื่นที่ร่วมอยู่ในเหตุการณ์ ทศนคติและแนวทางการดำเนินชีวิตของบุคคลในสังคมหนึ่งในสมัยหนึ่ง (ชัตตวุฒิ สินธุสิงห์, 2538: 85-86)

จากการศึกษาทศนคติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในด้านต่าง ๆ นั้นนอกจากจะทำให้เราได้เข้าใจความคิด อารมณ์ ความรู้สึกของพระองค์แล้ว ทศนคดียังกล่าวเกิดขึ้นและสัมพันธ์กับเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญซึ่งเราข้อมได้ภาพของเหตุการณ์นั้น ๆ ด้วย สิ่ง que ประวัติศาสตร์ไม่ได้บันทึกไว้คือ อารมณ์ความรู้สึกของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทรงน้อยพระทัยในการปกครองดูแลบ้านเมืองบรรยากาศทางการเมืองซึ่งมีความขัดแย้งกันอยู่ระหว่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกล่าวถึงไว้ในพระราชหัตถเลขา เช่น เรื่องที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเสด็จประพาสโดยมิได้ทูลบอก ความน้อยพระทัยที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ได้ปลูกพลับพลาเฉพาะแก่พระองค์ เป็นต้น ยานางทางการปกครองที่พระองค์ไม่มีเท่าที่ควร และการดำเนินนโยบายต่างประเทศ ซึ่งพระราชหัตถเลขาได้บันทึกไว้ทั้งข้อเท็จจริงและบรรยากาศของเหตุการณ์ โดยสำนวน ความคิด ความเห็นความรู้สึกของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างที่จะไม่ปรากฏในเอกสารใด จึงมีคุณค่ายิ่งต่อการใช้พระราชหัตถเลขาเป็นหลักฐานในการศึกษาทางประวัติศาสตร์ ในงานวิจัยทางประวัติศาสตร์เรื่องสำคัญ เช่น นฤมล ชีรวัดณ์ (2525) ได้ศึกษาเรื่อง "พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" โดยได้นำพระราชหัตถเลขาเป็นหลักฐานสำคัญชิ้นหนึ่งในการศึกษาพระราชดำริทางการเมืองแต่ละช่วงชีวิตของพระองค์ พงศ์ธิดา เกษมสิน (2532) ได้ศึกษาเรื่อง "การธำรงฐานะพระมหากษัตริย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" ซึ่งให้พระราชหัตถเลขาเป็นหลักฐานในการแสดงให้เห็นความคิดความรู้สึกของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในด้านต่าง ๆ ในการเป็นพระมหากษัตริย์ในท่ามกลางความกดดันต่าง ๆ

สถานการณ์ทางการเมืองของประเทศในขณะนั้นมีความน่าสนใจเป็นอย่างยิ่งเนื่องด้วยเป็นยุคของการเปิดประเทศและเกิดการเปลี่ยนแปลงในสังคมมากมายจากการติดต่อกับต่างประเทศ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะผู้นำขณะนั้นย่อมต้องเผชิญกับวิกฤตการณ์ต่าง ๆ ทั้งภายในประเทศและต่างประเทศจาก ซึ่งพระองค์ก็

สามารถนำพาประเทศให้รอดพ้นจากถัทธิจักรวรรดินิยม สามารถดำรงเอกราชและมี
อิสรภาพสืบเนื่องมาจนทุกวันนี้ พระราชหัตถเลขาได้บันทึกความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ
ทัศนคติของพระองค์คือประเทศเพื่อนบ้านและประเทศตะวันตกเอาไว้อย่างรอบด้าน

ทางด้านสังคมนั้นพระราชหัตถเลขาได้บันทึกสภาพสังคมของยุค
สมัยในแง่ต่าง ๆ เอาไว้ เช่น ข่าวกาการเจ็บป่วย โรคระบาดของประชาชนในพระนคร การ
พระราชพิธีต่าง ๆ นอกจากนี้ยังบันทึกเหตุการณ์อื่น ๆ ที่เป็น “ข่าวใหญ่” ของยุคสมัย เช่น
เหตุการณ์ไฟไหม้ใหญ่ในพระนครไฟ (เล่ม 2, หน้า 249), (เล่ม 3, หน้า 13) เหตุการณ์รด
พระที่นั่งถ่ม (เล่ม 2, หน้า 230) เรื่องพระสงฆ์วัดโสมนัสวิหารทะเลาะถึงขั้นตีกันกับชาว
อังกฤษที่เข้าไปยืมง (เล่ม 3, หน้า 45) และสังคมการค้าขายที่เจริญมากขึ้น ซึ่งนอกจาก
จะได้ข้อเท็จจริงแล้วยังได้บรรยากาศของเหตุการณ์นั้น ๆ จากการเล่าเรื่องของพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์และรู้เรื่องราวต่าง ๆ เป็น
อย่างดี

พระราชหัตถเลขาจึงเป็นหลักฐานสำคัญอย่างยิ่งในการให้ความรู้
ด้านประวัติศาสตร์และสังคมแก่ผู้อ่านซึ่งจะสามารถเข้าใจถึงยุคสมัยได้อย่างดียิ่งกว่าที่ได้
บันทึกไว้ในพระราชพงศาวดาร เนื่องด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เล่าและ
แสดงความคิดของพระองค์เอาไว้ด้วย และเป็นเอกสารที่มีประโยชน์ต่อการศึกษาวิจัยทาง
ด้านประวัติศาสตร์และสังคมไทยในสมัยนั้นซึ่งนักประวัติศาสตร์ต้องใช้พระราชหัตถเลขา
เป็นหลักฐานประกอบการศึกษาค้นคว้า

2.3.2 ให้ความรู้ด้านวัฒนธรรม

ในพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมี
เนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมอยู่หลายเรื่อง ซึ่งแม้ว่าจะไม่ใช่รายละเอียดของเหตุการณ์
หรือขั้นตอนทั้งหมดแต่ก็เป็นเสมือนภาพสะท้อนให้เราได้มองเห็นภาพของวัฒนธรรมเหล่า
นั้นได้ในอีกด้านหนึ่งผ่านมุมมองการเล่าของพระมหากษัตริย์ที่มีความเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรม
เหล่านั้นโดยตรง ดังจะกล่าวถึงต่อไปนี้

พิธีโสกันต์

ในพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล่าถึงพระราชพิธีโสกันต์ของเจ้านายเอาไว้ ว่าเป็นพระราชภารกิจหนึ่งของพระองค์ที่จะต้องประกอบพิธี และเป็นพิธีสำคัญในสังคมไทย

การโกนจุกนั้น กำหนดไว้ว่าวัน ๓^๑ ๒ คำ แลวัน ๔^{๑๑} ๒ คำจะทำการมงคลตั้งนามให้สุพรรณบัฏก่อนครั้งหนึ่ง ต่อแรม ๘ คำ ๙ คำ ๑๐ คำ ๑๑ คำ จึงจะมีการโกนจุก

(เล่ม 1, หน้า 43)

ในเรื่องการโกนจุกนั้น การแต่หลังข้าพเจ้าก็ทำได้ยังไม่ถิม ครั้งลงทรงแต่โสกันต์ข้าพเจ้าเมื่อประกาศเบญจศกแลปีชวดอัฐศก แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น พลับพลาชาวปลูกต่อโรงนาฬิกามาข้างตะวันตก ที่ตรงศาลาโรงทองทุกวันนี้... แลพลับพลาที่มีมุขยาวข้างตะวันตกเจ้านายนั่งดูแห่ แต่พระเจ้าอยู่หัวในพระบรมมหาราชวังนั้นท่านไม่เสด็จขึ้นพลับพลา ท่านเสด็จประทับอยู่ที่เกยคอยรับข้าพเจ้า แล้วเสด็จตามขึ้นไปบนพระมหาปราสาท แล้วเสด็จกลับลงมาคอยส่ง กรั้นแห่กลับแล้วก็เสด็จลงพระราชยานมาขึ้นข้างในคอยรับข้าพเจ้าทางเกยข้างในที่เดียวไม่ได้ขึ้นพลับพลา วันใดไม่ได้รับเสด็จออกรับส่งที่เกยก็มีพระราชโองการให้เชิญเสด็จกรมพระราชวังเสด็จมาส่งแทนเสด็จ... แลหม่อมราชนิถุมิโชเจ้าจอมมาต่างเฝ้าข้าพเจ้า แลเดินตามข้าพเจ้าบ้างเหมือนอย่างครั้งนี้... ถ้าปลูกพลับพลาที่นั่นสนามก็จะแคบไปเสียกระบวนขาก แลเครื่องเล่นก็ต้องยกออกไปเสียข้างนอกหมด อนึ่งครั้งก่อนโน้นศาลาทั้งสองข้างเกยก็ไม่มี บัดนี้มีศาลาขึ้นที่ก็แคบเข้า อนึ่งในที่หว่างกลางต้นไม้เขาไกรลาสเก่ามีกรงนกใหญ่ มีแก่งขึ้นทั้งสี่ด้าน การแถกระบวนก็พอจตุสนามแล้ว

(เล่ม 1, หน้า 155-158)

โสกันต์หรือโกนจุก เป็นพิธีดั้งเดิมของไทยที่ปฏิบัติเพื่อความเป็นสิริมงคลให้แก่เด็กก่อนที่จะเริ่มเป็นผู้ใหญ่ (พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕-๒๕๒๖) และถือเป็นการเริ่มต้นทำหน้าที่ของตนตามเพศ

ในพระราชพิธีโสกันต์ จะมีขบวนแห่เสด็จไปฟังสวดด้วย เจ้านายที่โสกันต์ถ้าเป็นพระเจ้าลูกเธอจะใช้พระราชยานหรือเสลี่ยงมารับเสด็จ ถ้าเป็นพระเจ้าหลานเธอจะใช้เสลี่ยงรับเสด็จ พระราชยานหรือเสลี่ยงงาใช้เกณฑ์หลวงหรือไพร่ 10 คนหาม ส่วนเสลี่ยงใช้เกณฑ์หลวงหรือไพร่ 8 คนหาม (เรื่องเดียวกัน:32) เจ้านายที่โสกันต์จะแต่งกายอย่างพระราชกุมาร ทำไรไว้ขอบรอบจุก เน้นด้วยการใช้ผ้าสีพื้นปลายชุบไม้ชุบน้ำหมาด ๆ แล้วชุบเขม่าทารอบไรจุกนั้น โขนพระเกศารอบจุก ต่างศีรษะให้สะอาด อาบน้ำทขมิ้นบาง ๆ เกตุจุก ปักปิ่น โสมาลัยรอบจุก ผัดหน้าขาวนวล ขึ้นพระราชยานเข้าขบวนแห่ไปประกอบพระราชพิธี ระหว่างทางที่เสด็จจะมีพราหมณ์ 4 คนรดน้ำกลศ น้ำสังข์ และโปรยข้าวตอกดอกไม้ มีโปรยข้าวเปลือกข้าวสารพร้อมพานทองรองนำหน้าทุกวัน เสด็จถึงพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ฟังพระสวดมนต์ รัชกาล ในวันทรงโสกันต์นั้นจะฉลองพระองค์ถอด (ชุดขาวมีผ้าห่มและเสื้อประดับขอบริมด้วยสีทอง) ไม่ทรงดูงเห็นรองเท้า เมื่อเสด็จมาถึงจะถวายภัตตาหารแก่พระสงฆ์ เมื่อได้ฤกษ์จรดพระกรรบิด พระกรรไกรก็จะประทับบนแท่นที่เตรียมไว้ เบื้องหน้าพระแท่นจะมีพานล้างหน้า พานรองเกี้ยววางไว้ และพานใส่พระเกศา เวลาได้ฤกษ์โสกันต์ชาวภูษามาลาจะถอดเกี้ยวออกวางไว้บนพาน แล้วแบ่งเกศาจุกออกเป็น 3 ปอย ปอยแรกให้ผู้เป็นประธานตัด ปอยที่สองให้ผู้ใหญ่ในตระกูลตัด ปอยที่สามให้บิดาตัด ซึ่งขณะที่ได้ฤกษ์ตัดนั้นโหรจะบอกด้วยการส่งฆ้องไซฆ เป่าสังข์ เป่าแตร ประโคมปี่ พาทย์และกลองแขก เมื่อตัดเกศาแต่ละปอยนั้นก็นำใส่พานรอง เมื่อตัดเกศาทั้ง 3 ปอยแล้วผู้โขนก็จะเข้าไปโขนเกศาที่เหลือให้เรียบร้อย แล้วเสด็จออกถวายภัตตาหารเพลแก่พระสงฆ์

จากนั้นเสด็จไปทรงน้ำที่เขาไกรลาสก็จะเชิญพระราชยานกับคู่เคียงเครื่องสูง ตั้งกระบวนรับเสด็จที่เขยเขาไกรลาสด้านตะวันออก แตรงอน แตรฝรั่ง กลองชนะไปอยู่หน้าพระราชวัง แต่โรจนาศึกษาไปจนถึงมุมทิมดาบชั้นใน ทรงบาตรแล้วขึ้นพระเสลี่ยงน้อย ขับไม้และพราหมณ์นำเสด็จ เสนาบดี 4 คน ที่รับสมมติเป็นจตุโลกบาล เดินเคียงพระเสลี่ยงไปทรงน้ำ ๗ พระแท่นตรงเชิงเขาไกรลาส เชิงเขาทำเป็นสระอโนดาตน้อย มีน้ำออกจากปากสิงห์ หรือทรงน้ำที่พระแท่นสองเมื่อไม่มีเขาไกรลาส ในตอนบ่ายจะมีพิธีเวียนเทียนสมโภช (เรื่องเดียวกัน :33-35)

พระราชพิธี โศกนค้เป็นพระราชพิธีที่ยิ่งใหญ่ของยุคสมัยนั้นซึ่งจะเห็นได้ว่าการจัดขบวนแห่อย่างยิ่งใหญ่ มีการเตรียมงาน สร้างพลับพลาและมีการสมโภช ซึ่งสะท้อนให้เห็นความสำคัญของพิธีนี้ได้เป็นอย่างดี

พิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ

พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญเป็นพิธีสำคัญของไทยมานาน ดังปรากฏในพระราชกำหนดมณเฑียรบาลสมัยอยุธยา ซึ่งแสดงพระราชพิธีประจำเดือน 12 เดือนไว้ว่าเป็นการซึ่งพระเจ้าแผ่นดินได้ทรงทำว่าเป็นการมงคลสำหรับพระนครทุกปีมิได้ขาด (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2516:5) พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญเป็นพิธีที่จัดขึ้นในเดือน 6 ในพระราชหัตถเลขาได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า

ด้วยพระราชพิธีจรดพระนังคัลจนจะถึงแล้ว ข้าฯ ขอบวพรให้พรยอมอนุญาติมา ให้ท่านมีโชคชัย จัดขบวนแห่ออกไปแรกนาขวัญ ณ วัน ๒^{ที่} ๖ ค่ำ ขอให้ฤดูคืนฟ้าเป็นไปด้วยดีสมควรเป็นคุณแก่ต้นข้าวในนาตลอดชั่วพระราชอาณาเขตนี้เถิด ขอให้บังเกิดผลเป็นมงคลคุณอุดมหนุนความสุขสวัสดิแก่อาณาประชาราษฎร์ทั้งปวงเถิด...ในการพิธีมีแต่ตั้งเตียงพระมณฑลธวามนต์เตียงพระสงฆ์

(เล่ม 2, หน้า 141)

พิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญมีจุดมุ่งหมายเพื่อปารุงขวัญและเดือนให้เริ่มเพาะปลูกพืชผล โดยเฉพาะการทำนาซึ่งเป็นพืชสำคัญในการดำรงชีวิตของคนไทย

พิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญมีมาแต่โบราณตั้งแต่สมัยสุโขทัยเป็นต้นมา ซึ่งพระเจ้าอยู่หัวจะเป็นผู้ประกอบพิธีด้วยพระองค์เอง แต่ต่อมาให้มีผู้ทำแทนพระองค์เรียกว่าพระยาแรกนาทำหน้าที่ไถหว่านธัญพืช ในสมัยรัชกาลที่ 1-3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์จะเป็นพิธีทางพราหมณ์ จนกระทั่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริโปรดให้มีพิธีสงฆ์ทางพุทธศาสนาเพื่อให้เกิดสิริมงคลแก่พืชพันธุ์ธัญญาหารที่นำเข้ามาตั้งในมณฑลพิธี แล้วจึงนำไปไถหว่านในการแรกนาขวัญ เรียกพระราช

พิธีตอนนี้ว่าพิธีมงคล เมื่อรวม 2 พิธีแล้วเรียกว่า พิธีพิธีมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ เป็นพระราชพิธีสืบต่อมาโดยจัดเป็น 2 วัน วันแรกเป็นพระราชพิธีพิธีมงคล ซึ่งเป็นพิธีสงฆ์ วันรุ่งขึ้นเป็นพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญซึ่งเป็นพิธีพราหมณ์ จัดระหว่างเดือน 6 เพราะเป็นฤดูแห่งการเพาะปลูก (กรมศิลปากร, 2525:207)

ในตัวอย่างพระราชหัตถเลขาที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้เจ้าพระยาภูธราภัยซึ่งเป็นสมุหนายก เป็นผู้ทำหน้าที่แทนพระองค์ โดยทรงให้ความสำคัญกับพิธีนี้และอวยพรให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ด้วย อีกทั้งได้ทรงกล่าวถึงการสวมมงคลด้วยพระสงฆ์ซึ่งทรงได้ริเริ่มขึ้นให้ใช้เป็นครั้งแรกในพิธีนี้

พิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา

พระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยาเป็นพิธีเก่าแก่ที่มีมานานตั้งแต่ครั้งสมัยอยุธยา เช่นเดียวกับพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญเพราะปรากฏในพระราชกำหนดคณเทียมนบาลสมัยอยุธยา ซึ่งในพระราชหัตถเลขาได้กล่าวถึงไว้เช่นกันว่า

และการถือน้ำนี้ ทำได้แต่ในแขวงเมืองที่เรียกว่าเมืองน้ำพิพัฒน์สัตยาเท่านั้น จะทำอะไรในเขตแดนท่านผู้อื่น คือเมืองประเทศราชขึ้นไทยก็ดี ไม่ได้ขึ้นก็ดินนั้นไม่ได้ ห้ามอยู่ เพราะถ้าไปถือในแขวงอื่นก็เป็นถือของเจ้าของแขวงไป เพราะฉะนั้นทูตอย่าหลงชวนกัน ถือน้ำในเรือก็ดี แผ่นดินก็ดีของเจ้าอื่นนายอื่นเลย จะจับมาแต่เดิมก็หลงลืมไปเสีย การงานมากนัก เมื่อเวลาส่งทูตไปนั้น ถึงจะฝากน้ำพิพัฒน์สัตยาไปแต่กรุงถึงได้ก็จะถือในแผ่นดินเจ้าอื่นนายอื่นไม่ได้ห้ามอยู่ จะถือได้เพียงแขวงเมืองสงขลา เมืองถลางพังงา และเมืองประจันตคีรีเขตเข้ามาหรือจะถือได้แต่บนเรือกำปั่นและสำเภาก็เป็นของกรุงเทพฯ เท่านั้น ที่อื่นไม่ได้ห้ามอยู่ ถึงข้าราชการไปราชการทัพนอกประเทศก็ดี เป็นทูตไปญวนไปจีนก็ดี ไม่เคยถือเลย จงรู้อย่างธรรมเนียมในการถือน้ำพิพัฒน์สัตยาดังนี้เถ

(เล่ม 2, หน้า 244)

พระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยานั้นมีอยู่ด้วยกัน 5 อย่างคือ การถือน้ำเมื่อพระเจ้าแผ่นดินได้รับราชสมบัติ การถือน้ำประจำปีปีละ 2 ครั้ง ในเดือน 5 และเดือน 10 การถือน้ำของผู้เข้ามาสู่พระบรมโฑธิสมภาร การถือน้ำของทหารประจำทุก

เดือน และการถือนำเวลาแรกเข้ารับตำแหน่ง (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2516:228)

พระราชพิธีถือมีพระพิพัฒน์สัตยาเป็นพิธีการสำคัญดังกล่าวแล้ว ซึ่งปฏิบัติเป็นประจำทุกปี โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงเสวยน้ำนั้นร่วมกับข้าราชการบริหาร เป็นการสร้างขวัญและกำลังใจอันดีให้แก่ข้าราชการบริหารที่จะปฏิบัติราชการเพื่อประโยชน์แก่บ้านเมือง โดยแสดงให้เห็นว่าทรงเป็นคนหนึ่ง ที่ควรให้สัตย์ว่าจะทำประโยชน์แก่บ้านเมืองเช่นเดียวกันกับผู้อื่น ในพระราชหัตถเลขาเป็นธรรมเนียมปฏิบัติอย่างหนึ่งที่ทรงให้คำแนะนำแก่ทูตว่าไม่ควรถือนำในต่างประเทศ เพราะจะเป็นการถือนำต่อเจ้าแผ่นดินของประเทศนั้นไป การที่ทรงแนะนำธรรมเนียมนี้เนื่องจากเป็นครั้งแรกที่ทูตเดินทางไปต่างประเทศจึงต้องทรงกำชับเพื่อให้กระทำให้ถูกต้องเพราะทรงให้ความสำคัญมาก

ธรรมเนียมเดิมมาพระเจ้าแผ่นดินก็ไม่ได้เสวยน้ำพระราชพิธี มามีครั้งแรกในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยทรงถือว่าน้ำชำระพระแสงศรนั้นเป็นสวัสดิมงคลอย่างหนึ่ง เพื่อจะแสดงพระราชหฤทัยเมตตากรุณาโดยเที่ยงธรรมซึ่งได้ทรงปฏิบัติอธิษฐานในพระราชหฤทัยเป็นนิตย์ ให้บรมวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งปวงได้ทราบ เป็นที่ชื่นชมยินดีทั่วหน้าจึงโปรดให้พระมหाराชครูพิธีนำน้ำซึ่งทรงเทวรูปและพระแสงศรมาถวายเสวย (เรื่องเดียวกัน:256) นอกจากนี้ยังทรงให้ยกเว้นท้าวนางที่เป็นเจ้าจอมมารคา ไม่ต้องออกไปถือน้ำที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม (เรื่องเดียวกัน:259)

ธรรมเนียมรับทูตและรับพระราชสาส์น

ในพระราชหัตถเลขาได้ทรงกล่าวถึงการเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีของทูตจากตะวันตกซึ่งมีธรรมเนียมที่ต้องปฏิบัติเพื่อให้เหมาะสม

ในเรื่องการยิงสลุต ๒๑ นัดแต่เรือแรตเตอร์ ซึ่งจะไต่ขึ้นมาถึงป้อมได้ พระนครในวันพຸ່งนี้ อาจวางมหาดเล็กทั้งสองได้แจ้งประเพณีฝ่ายไทย และได้ห้ามมิให้ยิงสลุต ๒๑ นัดนั้น บัดนี้ข้าพเจ้าตกลงยอมอนุญาตให้ตามประเพณีของฝ่าย ๔ ทิศฯ ท่าน และ

ตามความประสงค์ของ ๑๗๗ ท่านที่จะแสดงความเคารพยังต่อข้าพเจ้านั้นแล้ว...ครั้งเมื่อถึง
วันที่ ๒๑ เสร็จแล้ว ทางฝ่ายทหารในป้อมจะได้ยิงตอบจำนวนเดียวกัน

(เล่ม 2, หน้า 14-15)

ครั้งนี้เซอร์รอเบิตสจอมเบ็คได้เป็นผู้รับเครื่องราชบรรณาการมาใช้แทน
ของที่ตกน้ำที่เมืองสิงคโปร์แต่ครั้งก่อนนั้นด้วยเท่านั้น แต่พระราชศาสน์นั้นเซอร์รอเบิตส
จอมเบ็คยังไม่ได้ส่งของให้ແ່ແນແຕ่งรับรอง ดังครั้งมิสเตอร์ปากต์เข้ามานั้น ข้าพเจ้าก็
ยอมทำตามน้จะรับต่อวัน ๒ ๑ ๑ ^{๑๓} คำ ด้วยจะต้องจัดแจงการให้สมควร

(เล่ม 3, หน้า 58)

พระราชศาสน์นั้นถือเป็นคั้งตัวแทนประมุขของประเทศต่าง ๆ ซึ่ง
จะต้องมีการจัดพิธีการต้อนรับอย่างสมเกียรติ ถ้าเจ้าของเมืองไม่รับรองหรือประพฤดิไม่สม
เกียรติยศ ราชทูตก็จะหาว่าเป็นการประมาทหมิ่นไม่นับถือพระเจ้าแผ่นดิน อาจจะเป็นเหตุให้
หมองหมางทางพระราชไมตรีก็เป็นได้ การรับทูตอังกฤษในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้มีการรับรองอย่างครั้งทูตฝรั่งเศสเข้ามาเจริญสัมพันธไมตรีในสมัยพระ
บาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราช โดยเมื่อเรือทูตเข้ามาถึงปากน้ำแล้วทรงให้จัดของไปทัก
ทูต มีการพระราชทานเบี้ยเลี้ยงแก่ทูตเดือนละ 5 ชั่งจนกว่าทูตจะกลับไป รวมถึงมีพิธีการ
ออกรับแขกเมือง (สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, 2515:441-454) มีการແ່พระราช
ศาสน์ซึ่งเปรียบเหมือนตัวพระเจ้าแผ่นดินด้วยกระบวนແ່อย่างงดงามและสมเกียรติรอบ
พระนคร

การยิงสลุตนั้นเป็นธรรมเนียมของสากล การยิงปืนในประเทศไทย
นั้นมีมานานในพิธีตรุษสมัยเก่า เรียกว่า ยิงปืนอาภูานา การยิงปืนอาภูานาจะยิงรอบพระ
ราชวังและตามประตูเมืองตลอดรุ่ง และที่เรียกว่ายิงปืนอาภูานานั้นก็เพราะยิงในตอนที่กำลัง
สวดอาภูานาอุทิศอยู่ ถือเป็นการยิงขับไล่ผีปีศาจ และนอกจากนี้การยิงปืนยังใช้เป็น
สัญญาณบอกเหตุ เช่น ไฟไหม้ หรือบอกเวลา (ศ.พลายน้อย, 2534:392) ส่วนธรรมเนียมการ
ยิงสลุตของไทยนั้นมีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ตามจดหมายฝรั่งเศสกล่าวว่ามีวันที่ 1
กันยายน พ.ศ.2223 เรือรบฝรั่งเศสชื่อ เลอไวตูร์ ได้เข้ามาในบางกอกและมองซิเออร์
กอนูแอล นายเรือ ได้ตอบถามไปทางกรุงศรีอยุธยาว่าจะยิงสลุตให้ชาติไทย เมื่อเรือผ่าน

ป้อมวิชัยประสิทธิ์จะขัดข้องหรือไม่ สมเด็จพระนารายณ์มหาราชจึงมีรับสั่งให้ออกพระศักดิ์สงคราม ชาวเตอร์กีผู้รักมาป้อมยอมให้อิงตฤคได้ (เรื่องเดียวกัน:392-393)

ธรรมเนียมการอิงตฤคให้แก่ประเทศเจ้าของทำนั้น พลตรีแชน บัจจสถานท์ (อ้างใน ส.พลายน้อย,2534:393) ได้กล่าวว่า ในเวลาที่เรือรบเดินทางไปเยี่ยมท่าเรือต่างประเทศนั้น ก็มีการอิงตฤคค่านับประเทศเจ้าของท่าและค่านับเรือชาวต่างชาติที่จอดอยู่ร่วมกันในอ่าวท่าเรือตามแบบธรรมเนียมของสากลซึ่งมีมานานแล้ว และเมื่อเรือรบสำคิได้ทำการอิงตฤคค่านับไปแล้ว ก็จะต้องได้รับการอิงตฤคตอบด้วยในจำนวนนัดที่เท่ากันจากประเทศเจ้าของท่าเรือ

จากพระราชหัตถเลขาถึงกษัตริย์ชาวสยามสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเกรงว่าประชาชนที่ไม่เข้าใจธรรมเนียมนี้จึงได้ออกประกาศไม่ให้ประชาชนตื่นตกใจกลัว

การฉลองพระอภิเนาวนิเวศน์

พระอภิเนาวนิเวศน์ เป็นหมู่พระราชมณเฑียรที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างขึ้น ประกอบด้วยพระที่นั่งและหอต่าง ๆ ได้แก่ พระที่นั่งอนันตสมาคม พระที่นั่งบรมพิมาน พระที่นั่งนคราถุสโมสร พระที่นั่งจันทพิภพโยภาส พระที่นั่งภาณุมาศจรัสฤษฎ์ พระที่นั่งมณฑลเชียร หอเสถียรธรรมปริต หอราชฤทธิรุ่งโรจน์ หอโภชนาภิบาล พระที่นั่งประพาสพิพิธภัณฑ์ และพระที่นั่งภูวดลทักษิณย ทรงสร้างเพื่อเป็นที่ประทับออกกว่าราชการและรับแขกเมือง ได้ริเริ่มนำเอาสถาปัตยกรรมของ ยุโรปมาใช้ในการก่อสร้าง เพื่อให้เป็นพระราชมณเฑียรที่มีความทันสมัยทัดเทียมนานาประเทศ (แน่น้อย สักคีศรี,2525:121-122) เมื่อสร้างแล้วเสร็จทรงโปรดให้มีการฉลองดังปรากฏในพระราชหัตถเลขา

การทำบุญเรือนใหม่ นั้นเป็นเสร็จลงในวันอาทิตย์เดือน ๖ ขึ้น ๗ ค่ำ ฉนได้มาอยู่ในที่ใหม่ในวันพฤหัสบดีเดือน ๖ ขึ้น ๔ ค่ำ เวลากลางคืน ๒ ยามเศษแล้ว ได้ทำบุญถวายไทยธรรมต่าง ๆ แก่พระสงฆ์ ๘๐ รูป และถวายเงินรูปละ ๕ ตำลึงบ้าง ๔ ตำลึงบ้าง ๓ ตำลึงบ้าง ตามที่ได้ประกาศเทวดา และจัดแจงการวิธี และสวดท่องภาวนาและไม่ได้สวดตาม

เหนื่อยมากและน้อย แล้วก็ถึงงานแก่ราษฎร ตั้งแต่วันนั้นไป ๓ วัน ผลกตปฤกษ์ใส่ทอง
ใส่เงินบ้างทุกวัน และได้แจกเงินเทาทองเฟื่องเป็นอันมากแก่เจ้านายและข้าราชการฝ่ายหน้า
ฝ่ายในบรรดาที่มาในงานนี้ทุกคน และได้มีพระธรรมเทศนาตั้งแต่วันศุกร์เดือน ๖ ขึ้น ๕ ค่ำ
ไปคืนละกันต์ ถวายไตรจีวรบริวาร และเงินกันต์ละ ๑๐ ตำลึง

(เล่ม 2, หน้า 26-27)

พระที่นั่งอภิเนาวนิเวศร์ เป็นพระที่นั่งที่ทรงสร้างขึ้นใหม่ มีพิธี
ฉลองอย่างยิ่งใหญ่ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงเล่าถึงพิธีนี้ว่า

ณ วัน ๒^๑ ๖ ค่ำ ปีมแมเอกศก เพลาบ่ายรับคำไครตรงนำแล้วสวด
๑ ตำนานในพระที่นั่งบรมพิมาน เพลากลางคืน ๘ ทุ่ม ๕ บาท จด
เขียนไชในพระที่นั่งอนันตสมาคม วัน ๓^๒ ๖ ค่ำ เพลาเย็นประกาศ
เทวคาที่พระที่นั่งอนันตสมาคมแล้วสวด ๑๒ ตำนาน วัน ๔^๓ ๖ ค่ำ
เพลาเย็นประกาศเทวคาแล้วสวด ๑ ตำนาน เพลากลางคืน ๖ ทุ่ม ๘
บาท ตรงนำ วัน ๖^๔ ๖ ค่ำ เพลาเช้าพระสงฆ์ฉันแล้วเสด็จออกทรงพระ
ที่นั่งอิฐทิศแล้วพระสงฆ์ถวายขันโต โสอ์ดัดที่โธ ภวตุศัพท์แล้วเสด็จ
มาทรงมารับเบ็ญจะราชกฤษกันต์ แล้วพระยาโหราถวายไชยมงคล
พระครูพราหมณ์อ่านขอพระเกียรติ แล้วไปรยคอกไม้เงินทองแล้วพระสงฆ์
ถวายขณาสัพพี แล้วเสด็จมาพระที่นั่งบัลลังก์เสวยตรัศดร ตรัสตั้งสอน
พระบรมราชวงษานวงศ์ เสนามาตย์ราชบรรพตย์ (กรมพระสมมต
อมรพันธุ์, 2508: 135)

พระราชพิธีฉลองพระที่นั่งอภิเนาวนิเวศร์นี้จะเห็นได้ว่าเป็นพิธี
ใหญ่ที่มีการจัดงานถึง 4 วัน 4 คืน ในพระราชหัตถเลขาที่ปรากฏว่าพระองค์ได้ทรงอยู่ร่วม
งานตลอดและได้ถวายไทยธรรมปาเพ็ญพระราชกุศลทุกวัน พระอภิเนาวนิเวศร์นี้ถือเป็น
สถานที่ที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์เป็นอย่างมาก เนื่องจากการที่ทรงสร้างนั้นทรงเห็น
ว่า

พระองค์ทรงต้องติดต่อกับพระราชไมตรีกับประเทศทางตะวันตก เป็นประจำซึ่งจำเป็นจะต้องมีพระราชมณเฑียรที่เหมาะสมกับการต้อนรับ รูปร่างอาคารและการตกแต่งเป็นแบบฝรั่ง อีกทั้งเป็นที่ตั้งเครื่องมงคล ราชบรรณาการที่ได้รับจากประเทศต่าง ๆ ซึ่งทรงเห็นว่าไม่ควรจะนำไป ตั้งถวายบูชาพระหรือนำไปประดิษฐานในพระที่นั่งอย่างโบราณ ทำให้เป็นที่ ชักพระเนตรและถูกข่มเขาระจากแขกเมืองที่มาจากยุโรป (ประชุมพงศาวดาร ภาค 25,2508:119)

ความรู้เรื่องช้าง

ช้างเป็นสิ่งคู่พระบารมีของพระมหากษัตริย์มาช้านาน ซึ่งเชื่อว่าถ้าในรัชสมัยใดมีช้างเข้ามามากย่อมแสดงพระบารมีของพระมหากษัตริย์พระองค์นั้น ช้างเป็นพระราชนิยมเรื่องหนึ่งของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเห็นได้จาก พระราชหัตถเลขาที่โปรดฯ ให้มีการตามหาช้างสำคัญ รวมถึงพระองค์ทรงเสด็จตามช้างด้วย พระองค์เองด้วย พระราชนิยมดังกล่าวทำให้พระองค์ทรงมีความรู้เรื่องช้างอย่างดี ดังใน พระราชหัตถเลขาฉบับหนึ่งว่า

ข้าพเจ้าได้ฟังข่าวช้างงาสั้นที่บอกลงไปนั้น ได้ให้กรมช้างไล่เลี้ยงผู้ถือ หนังสือดูแล้ว กรมช้างคิดเห็นว่าเป็นช้างเนียมแท้ เพราะมีสันทงาใหญ่กว่าปลายงา แต่ปลาย งานั้นจะมีไส้งาปรากฏออกมาดูไม่ ถ้ามีไส้งาเห็นออกมาก็เป็นที่สงสัยว่าช้างงากำจัดมีผู้ตัด แต่งให้งามเป็นช้างเนียมไป ถ้าไม่มีไส้งาแต่ถ้าสันทงาไม่ใหญ่กว่าปลายงาเป็นเหมือนขนาย แต่ เป็นงาโค้งงาก็เป็นที่สงสัยว่าจะเป็นช้างสีคอ ถ้ามีสันทงาใหญ่กว่าปลายงา แต่ปลายงาไม่มีไส้ งาเห็น ก็เป็นอันรู้ว่าเปนช้างเนียมแท้ ถ้างาสั้นเพียง ๒ นิ้ว เข้าไปจนตอของงวงจึงเห็นงา ก็ เป็นช้างเนียมอย่างเอก ถ้ายาวกว่า ๒ นิ้ว สั้นกว่า ๕ นิ้ว ก็เป็นโท ถึง ๕ นิ้วไม่เกิน ๖ นิ้วก็ เป็นตรี

(เล่ม 1, หน้า 87)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองก็ทรงถือว่าช้างเผือกนั้น “เป็นลาภอันประเสริฐ” ของพระองค์ (เล่ม 1, หน้า 238) และมีพระราชหัตถเลขาให้เจ้าฟ้ามหามงกุฎ ให้ “คิดการหาช้างเผือกมาใส่บ้านเมืองดีกว่า” (เล่ม 2, หน้า 68) การให้ความสำคัญต่ช้างนั้นทำให้พระองค์ทรงมีความรู้ในการพิจารณาช้างว่าช้างใดเป็นช้างเผือกแท้หรือเป็นช้างชนิดอื่น

ในพระราชบัญญัติสำหรับช้างในสมัย ร.6 มาตรา 4 กำหนดลักษณะพิเศษของช้างไว้ 3 ชนิด (สุทธิลักษณะ ชำพันวงศ์, 2537:47-56)

1. ช้างสำคัญ (ช้างเผือก) มีลักษณะ 7 ประการ คือตาขาว เทคนขาขาว เล็บขาว ขนขาว ฟันหนังขาวหรือสีคล้ายหม้อใหม่ ขนหางขาว อัณฑาโกศขาวหรือคล้ายสีหม้อใหม่ ช้างเผือกยังแบ่งเป็น 3 ชนิด

ช้างเผือกเอก สีขาว ขนขาว ตาขาว เล็บขาว หางขาว อัณฑาโกศขาว สีตัวขาวเรียกว่าเศวตครุฑสำหรับเป็นพระราชพาหนะของพระเจ้าแผ่นดิน

ช้างเผือกโท สีบัวโรย ผิวตัว อัณฑาโกศ ขน เล็บ ขาวเงือกแดง ตาขาวบริสุทธิ์เรียกว่าปฐมหัตถิ ใช้ปราบศึกเพราะมีความแข็งแรง

ช้างเผือกตรี สีตัวเป็นสีทองตากแห้ง ขน เล็บ หาง อัณฑาโกศลดลงมาตามสีตาขาว เรียกว่า เศวตคชราช

2. ช้างตีประหลาด คือช้างที่มีมงคลลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งใน 7 อย่างที่กำหนดไว้ในคชลักษณะของช้างสำคัญ

3. ช้างเนียม มีลักษณะ 3 ประการ คือ ฟันหนังดำ งามีลักษณะค้งปลีกด้วย เล็บดำ

ช้างเนียมที่ทรงกล่าวถึงในพระราชหัตถเลขาแบ่งได้เป็น 3 ชนิด คือ เอก โท และตรี เหมือนช้างเผือก สิ่งที่แบ่งคืองา หรือขนาย คือ งาสั้นและอวบ เนื้อละเอียดแน่นเรียกตามศัพท์ว่า มณีจักรราชา เนียมเอกมีลักษณะดี ร้างใหญ่ แต่สั้น ขนายมีรูปเหมือนจาวมะพร้าว ยาวไม่เกิน 2 นิ้ว เนียมโทร้างยาวกว่าเนียมเอก ขนายเป็นลูกไข่ยาวแต่ 2-5 นิ้ว เนียมตรีร้างสั้นกว่าช้างธรรมดา แต่ยาวกว่าเนียมเอกและโท มีขนายเป็นรูปหัวปลีสั้นก้วยยาวไม่เกินหน้าของวงเข้ามาถึง 4 นิ้ว ชาวบ้านเรียกช้างอย่างนี้ว่า ช้างตีคอ ซึ่งถือกันว่าเป็นช้างดี กล่าวหาญ ฉลาดและแข็งแรง (ฮ.โพยวัลย์, 2537:27)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความรู้ในเรื่องช่างอย่างยิ่ง เนื่องจากมีพระราชนิพนธ์ส่วนพระองค์ และเมื่อได้ช่างเผือกเข้ามาแล้วพระองค์ก็ทรงให้มีการสมโภชที่ท้องสนามหลวง ดังในพระราชหัตถเลขาเมื่อทรงได้ช่างจากสุวรรณภูมิซึ่งเป็น “ช่างพลายสำคัญช่าง ๑ อักขุขาว เต็บขาว ขนเหลืองแก่ สีผิวหนังทั้งตัวขาวเงาแดงเหมือนกลีบบัวตากแห้ง สูงสามศอกสองนิ้ว...เป็นช่างเผือกโทแท้เหมือนพระวิสูตรรัตนกิริณี” (เล่ม 1, หน้า 238) เมื่อได้มาแล้ว “จะจัดให้มีการสมโภชและขนานนามช่างนี้ว่าพระศรีเสวตรวิมลวรรณฉัตรคันต์คเชนทราชาติ ฯลฯ หักคินทร์รัตนรุ่งฟ้า” (เล่ม 1, หน้า 239) การฉลองการได้ช่างเผือก พระมหาศรีเสวตรวิมลวรรณ นั้นมีปรากฏในพระราชพงศาวดารว่าเสด็จขึ้นไปถึงกรุงเก่าด้วยพระองค์เองเพื่อไปสมโภช พระองค์ทรงกล่าวว่าในวันจับได้ตรงกับวันเมื่อยกพระมหาเศวตฉัตรที่พระที่นั่งอนันตสมาคม เมื่อได้สมโภชแล้วก็ต้องเรือมากรุงเทพฯ ฯ โปรดให้มีราชวัตรฉัตรธงปักรายมาตามถนนตลอดถึงท่า แล้วเสด็จพระราชดำเนินลงไปประทับที่ท่าพระ มาขึ้นโรงสมโภชที่ท้องสนามไชย สวดพระพุทธมนต์ 3 วัน มีการมหรสพ 3 วัน 3 คืน (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2507:115)

ความรู้ด้านวัฒนธรรมที่ได้จากพระราชหัตถเลขานั้นสื่อให้ผู้อ่านได้เห็นภาพ และรับรู้ถึง “บรรยากาศ” ของพิธีการต่าง ๆ ได้อย่างคึกคัก และเป็นความรู้แก่ผู้คนที่ไม่เคยมีประสบการณ์ร่วมกับเหตุการณ์ นั้น ๆ ซึ่งเป็นคุณค่าประการหนึ่งของการศึกษาพระราชหัตถเลขา วัฒนธรรมและความรู้นั้นเป็นความรู้ที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นความรู้ที่ผู้อ่านซึ่งเป็นบุคคลทั่วไปจะมองเห็นภาพและบรรยากาศของสิ่งนั้น ๆ โดยผ่านมุมมอง ประสบการณ์การเล่าของพระมหากษัตริย์ที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับเรื่องนั้น ๆ

2.3.3 ให้ความรู้ด้านภาษาของยุคสมัย

คุณค่าในแง่ภาษาในที่นี้หมายถึงถ้อยคำสำนวนที่ใช้ในยุคนั้นซึ่งเป็นความรู้ประการหนึ่งที่จะได้รับจากพระราชหัตถเลขา นอกไปจากภาษาเพื่อการสื่อสารที่ทรงประสิทธิภาพซึ่งได้กล่าวถึงไปแล้ว ภาษาของยุคสมัยเมื่อเทียบกับปัจจุบันแล้วจะมองเห็นความเปลี่ยนแปลง ในวิทยานิพนธ์นี้จึงได้รวบรวมถ้อยคำภาษาของยุคสมัยบางคำเทียบกับปัจจุบัน การรวบรวมถ้อยคำภาษาจะเป็นการชี้ให้เห็นประการหนึ่งว่าเมื่อเราอ่านพระราชหัตถเลขาเรายังจะได้รู้ภาษาโบราณอีกด้วย

การค้นหาคำความหมายของถ้อยคำภาษา ผู้วิจัยอ้างอิงความหมายจาก อักษรราชธานศรียัทหมอบลัดเลย์ พ.ศ. 2416 , พจนานุกรม ร.ศ.120, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2525 และ สำนวนไทยของกาญจนาภักดิ์

2.3.3.1. ถ้อยคำภาษาของยุคสมัย

ท้าว

บางคนที่มีราชการเป็นธุระท้าวจริง ๆ ก็คงจะเป็นคล้ายกัน

(เล่ม 1, หน้า 2)

ท้าว หมายถึง ชูระกัณฑ์ , ห่วงกิจการต่าง ๆ คือ ชูระกัณฑ์ทั้งปวงนั้น
(อักษรราชธานศรียัท, 2514:289)

หางว่าว

ทรัพย์ที่มีหางว่าวจำนวนผูกติดกับหนังสือนี้

(เล่ม 1, หน้า 15)

หางว่าว หมายถึง เขาเรียกเขียนนาฏวิธีกระดาดยาวเหมือนหางว่าวนั้นบ้าง
(อักษรราชธานศรียัท, 2514:757)

เกลือก

ถ้ารีบให้กองทัพออกไปเมืองพระตะบองโดยเร็ว เกลือกของจะเห็นไปว่าที่
กรุงเทพ ฯ ก็เข้าด้วยวัดตา

(เล่ม 1, หน้า 29)

ในอักษรภิกษานศรียต์ ให้ความหมายของคำว่าเกลือกเป็นสองอย่างคือ
เกลือกจะเป็น หมายถึง ความที่เห็นจะเป็นอย่างนั้น, หาด้าจะเป็นอย่าง
นั้น, แม้นจะเป็นอย่างนั้น

เกลือกว่า หมายถึง ความที่ด้าว่า, แม้นว่า, หาด้าว่า, ว่า, เพื่อว่า, เผื่อว่า
(อักษรภิกษานศรียต์, 2514:60)

อดิศาร

หมอลกลงว่าจะไปโกศ อดิศาร

(เล่ม 1, หน้า 39)

อดิศาร หมายถึง โรคกลงแดง (อักษรภิกษานศรียต์, 2514:794)

แมะ

หมอนั้นไปจับแมะเห็นชีวิตจรคืออยู่

(เล่ม 1, หน้า 39)

แมะ หมายถึง ปะ พัก พิงไว้ชั่วคราว (ราชบัณฑิตยสถาน, 2538:423)

ทอดโหนดบาดหมาย

ให้ขุนศาลทอดโหนดบาดหมายตามธรรมเนียมอย่างความแพ่งความอาญา
สามัญ

(เล่ม 1, หน้า 60)

ทอดโหนด คือ การที่เอาหนังสือโหนดทอดไปถึงผู้ต้องคดีนั้น เช่นทอด
โหนดบาทหมายให้ส่งตัวคน (อักษรภิกษานศรียต์, 2514:300)

อางขนาง

แต่ว่าจะให้มาเองไม่หาหรือก่อนก็ยังอางขนางอยู่

(เล่ม 1, หน้า 96)

อางขนาง หมายถึง อาการตกใจว่าคนคิดว่าจะให้ดูอย่าให้ดี จะกินดีดู
อย่ากินดี (อักษราภิธานศรับท์, 2514:800)

เง่าโรค

รูปพรรณที่จะเห็นเป็นเง่าโรคในอวัยวะที่และเห็นก็หาสังเกตได้ไม่

(เล่ม 1, หน้า 99)

เง่า, เหง้า หมายถึง ราก, มูล (พจนานุกรม ร.ศ.120:70) เง่าโรคจึงหมายถึง
เหตุที่ทำให้เกิดโรค

จ่าโนตโงทนา

ถ้าหากจะมีใครได้ไปจ่าโนตโงทนาหวังถามว่าหม่อมเจ้าเรไรเป็นหนี่ก็เป็น
อันใช้ไม่ได้

(เล่ม 2, หน้า 30)

จ่าโนทย์ หรือ โงทย์ หมายถึง ผู้ชักหัวง

โงทะนา หมายถึง การชักหัวง (พจนานุกรม ร.ศ.120, 2541:79)

น้อยตัว

มีผู้เห็นด้วยองค์พระนโรดมที่จะรับอภิเษกข้างฝรั่งเศสนั้นก็น้อยตัวดอก

(เล่ม 2, หน้า 67)

น้อยตัว หมายถึง ตัวคนมีน้อยนั้น (อักษราภิธานศรับท์, 2514:347)

พ้อออ

ถึงจะเป็นของไม่มีประโยชน์เป็นแต่เครื่องพ้อออก็เป็นของเล่นง่าย จะได้
ให้เด็ก ๆ เล่น หรือลาวกาวมาแต่หัวเมืองก็จะได้เอาออกเล่นให้ดูพ้อออ

(เล่ม 2, หน้า 211)

ห่อหุ้ม หมายถึง อวด สำแดง ถวง ทำให้หลงใหล (จะว่าแต่ห่อ ๆ ว่าแต่
พื่อห่อใจดู (พจนานุกรม ร.ศ.120,2541:416) หรือล่อหลอกทำให้ตื่นเต้น

ทำ

อย่าให้คิดเอาศพไว้ทำบุญตรเลข

(เล่ม 2, หน้า 242)

ทำ ในความหมายนี้น่าจะหมายถึง รอ คอย

ประคอง

กรมขุนธิดาเบศรบรรณก็ประคองเป็นไขจับเป็นประคอง

(เล่ม 3, หน้า 29)

ประคอง หมายถึง ซื่อโรคอย่างหนึ่ง ผุดขึ้นที่ตัวเปนให้แผ่นดินนุก, ให้เมื่อย
ในคอด้วยนั้น (อักษราภิธานศรับท์, 2514:410)

เหนียวเดียว

เป็นทุกข์เป็นร้อนทอดถอนนุก หน้าตาเหนียวเดียว

(เล่ม 3, หน้า 60)

เหนียวเดียว หมายถึง ตระหนี่นุก, ใจดีด ก็คำพูดเปนความเปรียบคน
ตระหนี่ของไม่ไห้ใคร เขาว่าเหนียว แต่เดียวเป็นคำสร้อย (อักษราภิธานศรับท์, 2514:348)

ทำงานป่าวสาว

เรื่องราวพูดไปเที่ยวหัวเมืองต่าง ๆ นั้นก็ได้ทราบแต่ในแรมเดือน ๓ ทำงาน
ป่าวสาวเจ้าเฟรเดอริกวิลเลียม เมืองปรัสเซีย

(เล่ม 3, หน้า 104)

ในที่นี้หมายถึง งานแต่งงาน

เพลงวัง

ข้าพเจ้าไปไหนมันก็ว่าเรา ไม่มีใครให้ลูกสาวเลย ต้องกลับมาเพลงวัง
เพราะว่าชราคร่ำครว

(เล่ม 3, หน้า 107)

เพลงวัง น่าจะมีความหมายเดียวกับคำว่า ดายวัง คือ แหล่งที่อยู่เดิม (ราช
บัณฑิตยสถาน, 2538:223) ใช้เป็นส่วนวน หมายถึงไม่มีทางไป

2.3.3.2 ความเปลี่ยนแปลงของถ้อยคำภาษา**ริคนาทาเน้น**

เมื่อเราริคนาทาเน้นเข้าก็จะเห็นเป็นอันร้อนรนไป

(เล่ม 1, หน้า 4)

ริคนาทาเน้น คือ ริคนาทาเร้น เป็นส่วนวนหมายความว่าใช้อำนาจขู่เข็ญ
บีบบังคับเอาเงิน ข่มขืนให้ทำ (กาญจนาคพันธ์, 2538:481)

มหานาน

ก็ให้มีหนังสือ ไปเกลี้ยกล่อมมหานานให้เข้าหาเราเสียเป็นเกียรติยศ

(เล่ม 1, หน้า 13)

มหานาน คือ ขนานใหญ่ หมายถึง การกระทำอย่างท่วมเทเต็มที่

ตั้งเถียง**กันขึ้น**

สุดด่านมหมุดอยู่ที่เมืองตริงกานูยงให้พวกเมืองปาหังรบกัน เกิดตั้งเถียง

(เล่ม 1, หน้า 40)

ตั้งเถียง คือ ทุ่มเถียง หมายถึง เถียงกันอย่างทะเลาะ (ราชบัณฑิตยสถาน,
2538:405)

เสือกสณ

ฝ่ายกงสุลอังกฤษก็เสือกสณเขียนหนังสือบอกมา

(เล่ม 1, หน้า 44)

เสือกสณ คือ กระเสือกกระสน หมายถึง คั่นรนเพื่อให้พ้นความทุกข์
ยาก (ราชบัณฑิตยสถาน, 2538:47)

เข้าวกเข้าสอง

เลอร์ยอนเฮมาครั้งนี้จะมาออกตัว ว่าตัวไม่ได้เข้าวกเข้าสองด้วย

(เล่ม 1, หน้า 47)

เข้าวกเข้าสอง คือ เข้าพกเข้าห่อ หมายถึง เอาไว้เป็นส่วนของตัวเอง, รู้จักเก็บ
ไว้บ้าง, รู้จักเก็บไม่สุรุ่ยสุร่าย (ราชบัณฑิตยสถาน, 2538:154)

ฉิน

ถ้าอุจจาระกลืนไม่สู้ดีนั้นเหือดลงแกมกลืนอุจจาระฉินคล้ายกับสิ่งที่เรียกว่า
ประสารติบุกที่ผสมปูนอุมาทรูฐ

(เล่ม 1, หน้า 113)

ฉิน คือ ฉุน หมายถึง แรง กล้า (ใช้แก้กลืนและระส) เช่น นุหรี เหล้า (ราช
บัณฑิตยสถาน, 2538:47)

เอาสี่ข้างเข้าคั้น

ก็ความคิดนี่เป็นผู้โง่งง ๆ นอกเรื่องสำนวนไทยเขาเรียกว่า เอาสี่ข้างเข้าคั้น

(เล่ม 1, หน้า 118)

เอาสี่ข้างเข้าคั้น คือ เอาสี่ข้างเข้าดู เป็นสำนวนหมายความว่าพูดไม่ตรง พูด
คังคั้นไม่ถูกทาง ได้แย้งไปทางหนึ่ง ได้เถียงอย่างไม่มีเหตุผล (กาญจนากพันธ์, 2538:683)

หังพาบ

กราบหังพาบทั้งตัวตั้งว่านั่นเรียกว่า กราบสูงสูมารนิบาต

(เล่ม 1, หน้า 130)

พังทาบ คือ พังทาบ หมายถึง นอนคว่ำหน้าอกเชิด (ราชบัณฑิตยสถาน, 2538:591)

ผู้หญิงวิ่งเรือ

อีกอย่างหนึ่งจะไปติดไปพันกับผู้หญิงวิ่งเรือที่อยู่ในที่หวงแหน

(เล่ม 1, หน้า 183)

ผู้หญิงวิ่งเรือ คือ ผู้หญิงชิงเรือ หมายถึง ผู้หญิงทั่วไป (กาญจนาคพันธุ์, 2538:368)

หัวร่อเยาะ

บ่าวผู้หญิงข้างท้ายก็หัวร่อเยาะด้วยบานเต็มที จนคนในเรือที่นั่งโกรธว่าหัวร่อเยาะ

(เล่ม 2, หน้า 3)

หัวร่อเยาะ คือ หัวเราะเยาะ หมายถึง เปลี่ยนเสียงแสดงความขบขันให้เจ็บใจซ้ำใจ (ราชบัณฑิตยสถาน, 2538:888)

ปากใต้

ปากไม้ฝางทางปากใต้ นอกแนวเข้านในออกไปจะมีเป็นของอังกฤษไปเสีย หรือ

(เล่ม 2, หน้า 77)

ปากใต้ คือ ปีกไม้ใต้ หมายถึง ภาคใต้

คนโทษ

คนโทษหรือคนเป็นหนี้สินเกี่ยวข้องกับหนีหายไป ๆ มา ๆ

(เล่ม 2, หน้า 80)

นักโทษ หมายถึง บุคคลผู้ทำผิดแล้วโดนขังไว้ในคุก

มากตง

ภายหลังพระอาการมากตง เมื่อคราวฉันจะขึ้นมารับพระเสวตรสุวรรณา
ฉันไปทูลลาท่าน ๆ ได้จับพระหัตถ์ท่านดูเห็นลมเดินไม่เสมอ

(เล่ม 2, หน้า 89)

มากตง คือ มากขึ้น หมายถึง เพิ่มขึ้น

ขึ้นคูก

ฉันตั้งให้เอาตัวขึ้นคูกเสียแล้ว

(เล่ม 2, หน้า 90)

ขึ้นคูก คือ เข้าคูก ถูกจับขังไว้ในคูก

เกียดกัน

พระศรีสทเททโกรรณคันชิงซึ่งเธอว่าไปกับฝรั่งเศสเกียดกันเสียไม่ให้เข้า
มาลา

(เล่ม 2, หน้า 112)

เกียดกัน คือ กีดกัน หมายถึง กันไม่ให้ทำได้โดยสะดวก (ราช
บัณฑิตยสถาน, 2538: 101)

คุมเหง

จะให้กุดขี่คุมเหงบังคับเขาให้ตามเธอไปให้ได้ด้วยความคุมเหงนั้นไม่ได้

(เล่ม 2, หน้า 116)

คุมเหง คือ ข่มเหง หมายถึง ใช้กำลังรังแกแกล้งทำความเดือดร้อนให้ผู้อื่น
(ราชบัณฑิตยสถาน, 2538: 127)

ประทุก

เพราะเข้าของเล็ก ๆ น้อย ๆ ลุก ๔ คนหาประทุกมาเติมขานรถไม่มีที่นั่งที่

อื่น

(เล่ม 2, หน้า 230)

ประทุก คือ บรรทุก หมายถึง วางไว้ ไต่ลงหรือบรรจุดงยานพาหนะ
เป็นต้น (ราชบัณฑิตยสถาน,2538:461)

เทพจร

เขว่าเป็นเพราะเทพจรไม่เสมอกันทั้งสองข้าง ๆ หนึ่งเจ็บเป็นแผลใหญ่อยู่
เทพจรเดินไม่สะดวก

(เล่ม 2,หน้า 238)

เทพจร คือ ชีพจร หมายถึง อาการที่เส้นเลือดเดินอยู่ตามร่างกายเช่นที่
ข้อมือ (ราชบัณฑิตยสถาน,2538:271)

ต่ำสม

ไพร่ ๆ ไม่ใคร่มีเงิน ครั้นมีขึ้นคืนว่ามั่งมีเก็บซ่อนต่ำสมเสีย

(เล่ม 3,หน้า 2)

ต่ำสม คือ ตังสม หรือสะสม หมายถึง เก็บรวบรวมให้มากขึ้นเรื่อย ๆ

เอาหูใส่

ที่ข้าพเจ้าว่าไปนั้นท่านจะเอาหูใส่หรือไม่เอาหูใส่

(เล่ม 3,หน้า 53)

เอาหูใส่ คือ เอาใจใส่ หมายถึง ตั้งอกตั้งใจ

เพ่อ

ถ้าไม่มีใครว่ากล่าวอย่างไรก่อน ก็อย่าเพ่อไปเกากวนวุ่นวายขึ้นก่อนเลย

(เล่ม 3,หน้า 55)

อย่าเพ่อ คือ อย่าเพ่งหรือ อย่าฟัง หมายถึง อย่ากระทำ (ราชบัณฑิตยสถาน,
2538:387)

กโยกยก

พระบาทถอดก่าเรีบ ไซ่คั้นบวมเดินกโยกยก

(เล่ม 3,หน้า 62)

กโยกเกยก คือ ขโยกเขยก หมายถึง เดินหรือวิ่งด้วยอาการคล้ายกระโดด
(ราชบัณฑิตยสถาน,2538:159)

พลาดพลา

ถ้าพลาดพลาการทำงานซึ่งเป็นข้อสำคัญก็จะเสียการไป

(เล่ม 3,หน้า 82)

พลาดพลา คือ พลาดพลั้ง หมายถึง ผิดพลาด ผิดโดยไม่ได้ตั้งใจ (ราช
บัณฑิตยสถาน,2538:374)

วิการ,ตาดโจร

มณฑานพรัตน์ อายุได้ ๓ ขวบ ๒ เดือน วิการเป็นง่อยมาแต่กำเนิด เป็น
ตาดโจรด้วย หมอรักษาไม่หาย อยู่มาเมื่อเดือน ๗ แรม ๒ ค่ำ ป่วยหนักลงด้วยโรคตาดโจร

(เล่ม 3,หน้า 159)

วิการ คือ พิการ หมายถึง เสียอวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่งไป, เสียไปจากสภาพ
เดิม (ราชบัณฑิตยสถาน,2538:380)

ตาดโจร คือ ตานขโมย หมายถึง โรคพยาธิในสาไถ้อย่างหนึ่ง มักเป็นแก่
เด็กอายุประมาณ 5 ขวบขึ้นไป มีลักษณะผอม ท้องป่อง ก้นปอด แต่กินอาหารได้มาก มีการ
ปวดท้องและซึม (ราชบัณฑิตยสถาน,2538:343)

รำจับ

ข้าพเจ้าได้ช่วยชวนขวยว่ากล่าวรำจับเสีย การก็เป็นสงบแล้ว

(เล่ม 3,หน้า 173)

รำจับ คือ ระวัง หมายถึง ยับยั้งไว้ ทำให้สงบ (ราชบัณฑิตยสถาน,
2538:688)

คุณค่าของพระราชหัตถเลขาตั้งได้กล่าวมาแล้วเป็นการแสดงให้เห็นว่า
พระราชหัตถเลขานั้นมีคุณค่ามากมายหลายประการ ที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่งแก่ผู้อ่านผู้ศึกษา
ทั้งในด้านภาษาและวรรณกรรม ถึงภาษาและวรรณศิลป์ในพระราชหัตถเลขานั้นสะท้อน
ให้เห็นความสามารถในเชิงภาษาเพื่อการสื่อสารของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ที่ทรงสื่อสารด้วยภาษาร้อยแก้วที่ชัดเจน แอ้มกระอ่าง ธารที่ต่อนั้นสะท้อนทัศนคติ อารมณ์
 ความรู้สึกของพระองค์ได้อย่างดี เพราะทรงแสดงออกทางความคิดและความรู้สึกอย่างตรง
 ไปตรงมา พระราชหัตถเลขายังเป็นวรรณกรรมที่มีคุณค่าทางอารมณ์เนื่องด้วยเป็น
 วรรณกรรมที่เป็นบทบันทึกความคิดเห็น อารมณ์ความรู้สึกของผู้เขียนอย่างชัดเจนเป็น
 ธรรมชาติ และแสดงตัวตนของผู้เขียนเพราะเป็นการสื่อสารส่วนตัวพระองค์ เนื้อหาของพระ
 ราชหัตถเลขาให้ความรู้ต่าง ๆ มากมาย ความรู้ทั้งหลายเป็นความรู้ที่เกี่ยวข้องกับพระมหา
 กษัตริย์ซึ่งเป็นความรู้พิเศษซึ่งคนทั่วไปไม่ได้รับรู้มากนัก ลักษณะความรู้ที่ได้เป็นการเล่าซึ่ง
 ทำให้เห็นภาพและบรรยากาศของเรื่องผ่านมุมมองและประสบการณ์ของพระมหากษัตริย์
 เอง อีกทั้งคุณค่าด้านภาษาของยุคสมัย ความรู้ทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและสังคม
 พระราชหัตถเลขาจึงเป็นวรรณกรรมที่มีคุณค่าอย่างมากมายหลายด้านดังกล่าว

สถาบันวิทยบริการ
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย